

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כ ר ך ע ש ר י ם

ת ש ט ״ ז

י ר ו ש ל י ם

הוצאת האקדמיה ללשון העברית בסיוע מוסד ביאליק

ל ש ו נ נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מוזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: זאב בן-חיים

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לשוננו, קובץ מיוחד, תשי"ד, נחשב כרך יט למניין כרכי לשוננו

כתובת המערכת: האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, ת"ד 1033

ה ת ו כ ן

עמ'			
	אלט באואר, משה	„בעיות הבלשנות“ (כלי־מבטא הראשי של	
154		הבלשנות הכללית הסובייטית) . .	
105	אפשטיין, י״נ	פירורי לשון: 1 ביבר („ביורה“), 2. טרקלין	
	בלאו, יהושע	תוארי־פועל כנושאים וכנושאים הגיוניים	
30		ודקדוקיים בעברית . . .	
135	בן־חיים, זאב	לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג' .	
	בקי, ר'	תחיית הלשון העברית באספקלריה	
65		סטאטיסטית	
	גוטליב, ל'	הצעה של סימני ניקוד לקמץ הגדול	
162,83		ולקמץ הקטן	
97	דביר (דבוסיס), יהודה	נבל הכרמלי (לחקר מהותו של חשם במקרא)	
45	זיידל, משה	השרשים „זכה“ ו„זכר“ . . .	
85,1	טור־סיני, ניה	בעקבות הלשון והספר . . .	
149	ירדן, דב	תיקונים למילון בן־יהודה . . .	
153	לייבל, דניאל	לגזירתה של מלת ׳נונים׳ . . .	
112,10	מורג, שלמה	השווא בהגייתם של בני־תימן . . .	
106	מלמד, ע״צ	ללשונה של מסכת אבות . . .	
47	מנצור, יעקב	הגיית הרי״ש בפי יהודי בבל . . .	
50	מרגליות, אליעזר	המונח „דרשׁ“ בתלמוד ובמדרשים . . .	
139	רוזן, חיים ב'	מפעל בעברית הישראלית . . .	
41	רצהבי, יהודה	נוספות ל„אלפאט׳ אלמשנה“ . . .	
62	שפירא, נח	על חכוהל והיי״ש במקורות עבריים .	

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
כרך עשרים, חוברת א — ניסן תשט"ז

התוכן

1	• • • בעקבות הלשון והספר (א, ב)	נ"ה טור-סיני
10	• • • השווא בהגייתם של בני־תימן	שלמה מורג
	תוארי־פועל כנושאים וכנשואים הגיוניים	יהושע בלאו
30	• • • • • ודקדוקיים בעברית	
41	• • • • • נוספות ל„אלפאט׳ אלמשנה״	יהודה רצהבי
45	• • • • • השרשים „זכה״ ו„זכר״	משה זיידל
47	• • • • • הגיית הרי״ש בפי יהודי בבל	יעקב מנצור
50	• • • • • המונח „דרש״ בתלמוד ובמדרשים	אליעזר מרגליות
62	• • • • • על הכוהל והי״ש במקורות עבריים	נח שפירא
65	תחיית הלשון העברית באספקלריה סטאטיסטית	ר' בקי
83	הצעה של סימני ניקוד לקמץ הגדול ולקמץ הקטן	ל' גוסליב
84	• • • • • תיקונים	

האקדמיה ללשון העברית קיבלה על עצמה להמשיך את הוצאת כתב-העת לשוננו, שיסדו ועד הלשון העברית.

מעמדה של האקדמיה ללשון העברית ותפקידיה, כפי שהוגדרו בחוק, מחייבים שינויים מסוימים במבנה כתב-העת. המשא והמתן המדעי של האקדמיה בישיבותיה וכן קביעותיה בדקדוק ובאוצר המלים מתפרסמים לחוד בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית, ואילו הפרקים שנועדו להפיץ ידיעת הלשון בצורה עממית מתפרסמים בקונטרסי לשוננו לעם, היוצאים מטעם המזכירות המדעית של האקדמיה.

כתב-העת לשוננו יהא מעתה מופנה לחקר הלשון העברית בהיקף מורחב. שעריו יהיו פתוחים:

למחקרים בלשון העברית לכל ענפיה ותקופותיה: דקדוק ואוצר המלים, מסורות ומבטאים, סגנון ומליצה;

לבירור בעיות בלשון העברית החיה, כגון דרכי תרגום, מונחים ושאלות דקדוק שימושיות;

למחקרים בלשונות הקרובות לעברית, שיש בהן בירור עניינים של הלשון העברית או של יסודות עבריים, שנשתקעו בלשונות זרות; לבירור בעיות כלליות ומתודולוגיות בבלשונות בשימת לב מיוחדת לצורכי המחקר של הלשון העברית.

המערכת תשתדל לפרסם בקביעות ביקורות וסקירות ביבליוגרפיות בתחום חקר הלשון העברית וכן סקירות על מפעלים מדעיים, שיש להם זיקה לחקר הלשון, בין בארץ ובין מחוצה לה.

ועד הפרסומים של האקדמיה רואה חובה נעימה לעצמו להזכיר את זכותו של ד"ר א' צפרוני ז"ל, עורכו הראשון של לשוננו (תרפ"ט-תרצ"ד), ולהביע את רגשי הוקרתו ותודתו לפרופ' נ"ה טור-סיני, נשיא האקדמיה היום ועורך לשוננו במשך עשרים שנים (תרצ"ד-תשי"ד). בזכות עמלם ויגיעם עלה בידי האקדמיה ללשון העברית להוציא היום את כתב-העת בצורתו המחודשת.

בעקבות הלשון והספר

א

במשך שנים מרובות נהגתי להביא מבעיות הלשון ומשל מקורותיה בספרות לפני קוראי „לשוננו“, בין במאמרים מיוחדים לנושא מסוים אחד, ובין בסדרת פסקאות קצרות, מעין הערות „בשולי המילון“, בפרט מפרי העבודה לקראת השלמת מילונו הגדול של א' בן-יהודה. סדרה זו כמעט שהופסקה בשנים האחרונות, הואיל וניתנה לי ההזדמנות לכנס מה שראיתי כמיטב מחקר, במסגרת הכרכים של „הלשון והספר“, בהוצאת מוסד ביאליק, וכל עוד טרוד הייתי בכינוס, לא מצאתי פנאי וצורך לחדש את מאמריי אלה ב„לשוננו“. אבל עם הסיכום נוכחתי שוב, כפי שהבעתי זאת בקיצור אף בהקדמת הכרך השלישי של „הלשון והספר“, שאין גם סיום זה אלא כאילו צו להתחלה חדשה. וכבר נודמן לי לטפל שוב בכמה בעיות, שלא נפתרו כל צורכן, במספר מאמרים קצרים בספרי יובל וזיכרון, ואף שילבתי דברים כאלה בספרים שבהכנתם אני עובד קצת. דברים כאלה מתחדשים בייחוד גם בעבודת המילון ההיסטורי, הנעשית מטעם האקדמיה ללשון העברית ומטעם מוסד ביאליק, ושאיני עוסק בה, לפי שעה, בעיקר בתחום אוצר לשונו של המקרא. על כמה דברים כאלה כבר דנתי, כאמור, במסגרת אחרת, כגון למשל על „בגדי שרד ועורות תחשים“, שניסיתי לקבוע את מהותם במאמר שיובא בכרך „ארץ ישראל" ד', המוקדש לידידי הדגול יצחק בן צבי, נשיא מדינתנו. וכאן אך אתחיל להביא מספר דוגמאות חדשות, בתקווה להוסיף עליהן להבא.

בבראשית לה, טז, נאמר, כידוע, על יעקב אבינו: „ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה ותלד רחל" וכו'. ויעקב חוזר ואומר ליוסף (שם מה, ז): „ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה“, ובאותה לשון מסופר במלכים ב, ה, יט: ויאמר לו (אלישע לנעמן) לך לשלום וילך מאתו כברת ארץ“. ואף על פי שעיקר כוונת הביטוי „כברת ארץ, כברת הארץ“ איננה מוטלת בספק, פירושו המדויק ומקורו הלשוני אינם ידועים. אין כאן לשון „כברה" כמשמעותה בעמ"ס ט, ט ובלשון חז"ל, ככברה שמנפים בה קמה, וכדומה, ואין שימוש הביטוי כשימוש הצירוף kibrât irbitti בכתובות אשור ובבל, שפירושו ארבעת כיווני הרוחות, בקירוב, והמשמש בכתובות אלו ככינוי למלכות בכיפה, מלכות המשתרעת על הארץ כולה. בכתובים שבמקרא אין „כברת ארץ" לשון מרחק „כביר" וכולל, אלא, אדרבה, לפי כל העניין, מרחק קטן, כאילו בא הכתוב לומר לך: „לא היה שם אלא מהלך של שעה קצרה“.

ותמוה במיוחד — אף על פי שהתרגלנו לביטוי כמות שהוא — צירוף חמלה „(ה)ארץ" אל מלת „כברת", במקום שאפשר היה לומר „בעוד כברה" או,

לפי העניין: „כברת דרך“, כי לדרך הכוונה ולא לארץ כולה או חלקה. וכנראה קושי זה הוא שגרם לכך. שלא תרגמו השבעים את המלה בכל מקום והעתיקוה כצורתה לפי מבטאם. במקום הראשון כתבו:

ἐν γῇ ἥνιχα ἡγγισεν χαβραθα εἰς γῆν

כלומר: „ויהי כאשר היתה בְּכֶרֶת קרובה לארץ לבוא אפרתה“, ובשני:

ἐγγιζόντός μου κατὰ τὸν ἡπόδρομον χαβραθα τῆς γῆς

כלומר: „כאשר קרבתי למקום מרוץ הסוסים (כנראה בהבנת המלה פרסא באחד התרגומים הארמיים כלשון פרסת הסוס!) כברתה של הארץ, ואילו במלכים ב: *δαβραθα τῆς γῆς* כלומר: „אל דברתה – ויש כתבי-יד: כברתה – של הארץ“. התרגומים שלנו, שכנראה התקשו גם הם בביטוי, פירשו „כברת“ לפי הארמית „כרוב“ כלשון „חריש“, ואף זמן החריש, כגון ת"א: „והוה עוד כרוב ארעא למיעל לאפרת“, תרגום הקטעים (ירושלמי): „והוה אישון כרוב ארעא“ וכו', והתרגום המכונה יונתן בן עוזיאל, בחילוף המלה „כרוב“ במלה ארמית ידועה יותר: והוה תוב סוגעי אשוון על לתא דארעא במיתיה לאפרת (ואילו ת"י במלכים „כרוב ארעא“). ועל פי דרוש זה מובן תרגומו הלטיני של הירונימוס, בבראשית לה: *venit verno tempore ad terram quae ducit Ephratam* כלומר: „ויבוא בעונת האביב אל הארץ המובילה אפרתה“, ושם מח, ז: *eratque vernum tempus et ingrediebar Ephratam* כלומר: „הייתה זו עונת האביב ובאתי אפרתה“, ואילו במלכים ב: *electo terrae tempore* „בזמן הארץ הנועד“, ואין כל אלה מורים אלא על ליבוטיהם בהבנת המלים „כברת הארץ“.

והנה ידוע הדבר, שלא מצאו כמה מן המפרשים והמדקדקים בימי הביניים כאן כלל מלה „כברת“, ובנפרד „כברה“, בכ"ף שורשית, אלא ראו כאן כעיקר המלה „ברת“ בלבד, בתוספת כ"ף הדמיון, בדומה לביטויים, כגון: ויגז שלום מן הים ויטש על המחנה כדרך יום כה וכדרך יום כה סביבות המחנה וכאמתיים על פני הארץ (במדבר יא, לא), ומפרשים אלו העריכו „ברת ארץ“ כזאת כמיל, כדעת ריב"ג בספר השרשים, אשר בן-יהודה מביא את דבריו, וכוה, „מקדאר מיל“ (שיעור מיל), הוא גם פירושו של רבי דוד בן אברהם אלפסי הקראי (עי' בהוצאת סקוו), וכן אומר, למשל, אבן עזרא לבראשית שם: „יתכן להיות הכ"ף לדמות, ויהי ברת מדת המלך (צ"ל המהלך)“, וכן רד"ק: פירשו בו מיל ולפי דעתי כי הכ"ף שימוש, וברת שם, מן ולא ברה אתם לחם (שמואל ב יב) והכף... כמו כעשרים איש, כאלפים אמה ר"ל שיעור המהלך מן העיר עד מקום שסועדים בו הולכי דרכים, וגם רמב"ן מסכים לדעת רד"ק, ועוד. ולמעשה הבין גם התרגום הסורי את המלה כך, בתרגומו: „איך מרדא פרסחא דארעא למעל לאפרת“, וכן גם בפרק מח, ובמלכים ב, וכן גם השומרונים בתרגומם, ואמנם, כמובן, אין לגזור „כברת ארץ“ מלשון „ברה אתם לחם“, אבל בעיקר הדברים צדקו המפרשים באמרם, שכ"ף היא כ"ף השימוש, ושעיקר המלה היא „ברת“ בלבד. אלא שאי-אפשר היה לקבוע את מקור המלה עד לשנת 1925, כשמצא ב' לאנדסברגר (ZA 385,25), שנקראה אותה מלה אכדית, תכתובה בסימנים השומיריים KAS.BU, ושסימנה את הזמן והמהלך של שעה כפולה – כי כך חולקה היממה כולה בבבל ל-12 שעות – *bêru*, וברביבוי *bêré*. אלא שהשתמשו במלה זו חכמי אשור ובבל לא רק לגבי מידות הארץ, אלא גם, בחכמת

התכונה, בשיעור מרחקים שבשמים: ועל כן הבחינו בין bēru כזה שנהג במדידת השמים, ושקבעו בו אורך גדול הרבה יותר, ובין מידת מהלך שבארץ, שקראו לו bēr qaqqari „ברת קרקע“, „ברת הארץ“¹, כאילו „מיל ארצי“ ולא שמימי, והוספת מלה זו „ברת הארץ“ ולא „ברה“ סתם, עדות בה לכך, כי לפנינו מונח בין-לאומי קדום, שמקורו בחכמת התכונה שבבבל. ועובדה זו לימוד בה לידיעת תולדות התרבות בימי הקדם.

ובעיה אחרת, המאלפת ביותר על דרכי המסורת בלשון ובמקרא, היא הקשורה בכתוב בבראשית לו, כד. כך נאמר שם ברשימת „בני שעיר החרים ישיבי הארץ“: „ואלה בני צבעון ואיה וענה הוא ענה אשר מצא את הַיָּמִים במדבר ברעתי את החמרים לצבעון אביו“. ואין לך פרשן או חוקר-לשון שלא התלבט בשאלה זו: מה הם הַיָּמִים האלה אשר מצא אותם ענה זה במדבר? ונוכיר רק חלק מדבריהם. השבעים, וכן עקילס וסומכוס בתרגומיהם היווניים, לא תרגמו את המלה והעתיקוה כמות שהיא, ואמנם בסיום בנוין במקום מים, כגון *Ἑμυ*, וכדומה. הירונימוס מתרגם *aquas calidas*, מים חמים, ואלה דבריו בפירושו:

Multa et varia apud Hebraeos de hoc capitulo disputantur: apud Graecos quippe et nostros super hoc silentium est. Alii putant IAMIM maria appellata [הַיָּמִים]; iisdem enim literis scribuntur maria, quibus est nunc hic sermo descriptus est. Et volunt illum, dum pascit asinos patris sui in deserto, aquarum congregationes reperisse, quae juxta idioma linguae Hebraicae maria nuncupentur; quod scilicet stagnum repererit, cujus rei inventio in eremo difficilis est.

ובעברית: „דעות רבות ושונות הובעו אצל היהודים על פרשה זו. אמנם המקורות היווניים ושלנו שותקים בעניין זה. אחרים חושבים שנקראו כך הַיָּמִים, מה שנכתב באותן האותיות כמסומן בכתוב שלפנינו. וכוונתם, שהוא (ענה), כשרעה את חמורי אביו במדבר, מצא מקווי מים, שלפי שימוש הלשון העברית גם הם נקראו הַיָּמִים, וכמובן מצא אותם מים עומדים (ומפני חום המדבר פושרים), והיה זה דבר קשה למצוא כזאת במדבר. ולפי דבריו אלו, אין הכוונה, לדעתו, למעינות מים חמים ממש, אלא למים, שאמנם לא היו קרים, מפני חום המדבר. וכנראה מיוסד פירושו על מבטא מטושטש של המלה הימם, כאילו הייתה כתובה בחית במקום היא, כדרך של דרשות הרבה בדברי חז"ל. ועל כן, הואיל ולפנינו דרוש ולא פשט בדברי הירונימוס, על כן, כמובן אין ערך לחערותיהם של פילד (בהוצאת שרידי ההכספלה), ושל מנדלקרן ואחרים, המשתדלים להוכיח, כי אמנם יש מעינות חמים במדבר אדום ובסביבותיו. וכן אין ללכת אחרי אד, קיניג, המעז לגזור מלה כזאת במשמעות מעיין חם, מן „ימה“ בהשוואת הערבית נִמֶה כלשון רתיחה ושרב. וכאותו דרוש כותב גם הסורי „מא“ במקום הימים.

בדרכים אחרות הלכו התרגומים הארמיים המקובלים והפרשנים העברים. תרגום אונקלוס: ית גְּבִרָא, בוודאי כלשון „האימים בשוה קריתים“ (בראשית

1. עיי, למשל, במאמרו של פ' ה' ויסבאן, ZDMG 859/70 וכו'.

יד. ה'; "האמים לפנים ישבו בה עם גדול ורב כענקים... והמאבים יקראו להם אימים" (דברים ב' י וכו'), הואיל ונזכרו אלה במקום האחרון בקשר עם בני עשו היושבים בשעיר; ת"י: "הוא ענה דארבע ית ערדיא (כך נכון) עם אתני ולומן אשכח ית כודנייתא (פרדים, פרדות), די נפקו מנהון". מסורת אחרונה זו היא בעיקר כדברי התלמוד, ונזכיר לפי שעה את דברי הבבלי בפסחים נד ע"א: "רבן שמעון בן גמליאל אומר פרד בימי ענה היה שנאמר הוא ענה אשר מצא את הימם במדבר, דורשי חמורות היו אומרים ענה פסול היה לפיכך הביא פסול לעולם, שנאמר אלה בני שעיר החרי וכתוב אלה בני צבעון וענה, אלא מלמד שבא צבעון על אמו והוליד ממנה ענה" וכו', ובחולין ז ע"ב (וכעין זה בבראשית רבה פב): "א"ר יהושע בן לוי למה נקרא שמן (של הפרדות) ימים שאימתם מוטלת על הבריות". אחרי הבנה זו של הימים כפרדים או פרדות הלכו רוב המתרגמים והמפרשים (גם, לרבות את התרגום האנגלי המקובל: mules). ואלה, למשל, דברי רש"י: את הימים: פרדים, הרביע חמור על סוס נקבה" וכו'. ואילו רשב"ם בחר בדעת תרגום אונקלוס: "הוא ענה שנזכר בימי משה (שכתב את התורה) על שם גבורתו. אשר מצא את הימים: גבורים או חיות רעות, ונצחם. לפי פשוטו אין לדקדק יותר". וראב"ע: "אמר המתרגם גבורים, כמו האימים לפנים, כי ימצא האלף שיתחלף ביו"ד כמו יתימרו ואמר הגאון שהם פרדים, ופי' מצא הרכיב, ויתכן להיות מצא שהוא מצא בתחלה (כל' המציא) זאת החכמה, כי מין אחד עם מין אחר לא יולידו, ויחזיק זה הפירוש שאמר הכתוב ברעותו את החמורים. ואילו היו הימים צמחים כאשר פירשו רבים, מה טעם להזכיר החמורים", ועי' גם רד"ק, ובפרט רמב"ן, הרואה את גבורת ענה בזה "שמצאה ידו" לאויביו "והוא נודע בגבורה הזאת". כל אלה אינן אלא השערות, ובצדק דוחה גם בן-יהודה במילונו את כל הדעות האלה, אלא שגם ניסיונו לבאר את הימים כיונים, על פי הערבית גמאמה, יונה, יסודו בהשערה רחוקה, ואינו יוצא ידי העניין. כי מה עניין לכתוב לספר, כי מצא ענה, ברעותו חמורים במדבר, את הימים, בה"א הידיעה, כדבר ידוע לכול, בין שהיו אלו גיבורים או פרדים, מים חמים או קרים, בעלי חיים ועופות או מין ממיני הצמחים. ועוד ועוד?

ומה הם הימים באמת? למעשה אין כל מקום לשאלה כזאת, אלא זאת הבעיה, כיצד הגיעה מסורת הניקוד למבטא משונה כזה של מלה, שלעצמה פשוטה ומובנת היא מתוך עניין הפרשה, המזכירה אותה במבטא אחר! הרי זאת היא מה שאנו קוראים כשורה או שתי שורות לפני פסוק זה: "אלה בני שעיר החרי ישבי הארץ לוטן ושובל וצבעון וענה (כא) ודשון ואצר ודישן אלה אלופי החרי בני שעיר בארץ אדום (כב) ויהיו בני לוטן חרי וְהִיָּם ואחות לוטן תמנע" (כג), ולפי זה היה לענה, כאחיו של לוטן, בן-אח ששמו הִיָּם; ואם נאמר מיד אחרי כן, כי מצא ענה את הימם במדבר ברעותו את החמורים לצבעון אביו, הרי אין הכוונה הפשוטה אלא שתעה הִיָּם הילד במדבר (כלשון "תעו מדבר", ישעיה מז, ח; "תעו במדבר בשימון דרך", תהלים קז, ד, ועוד), ודודו ענה מצא אותו שם ברעותו את חמורי צבעון אביו, כשחפיש מרעה לחמורים, ועבר למדבר.

כי אין כל רשימות היוחסין שבתורה ובכתובים אלא תמצית ממסורות מסורות סיפוריות, כדוגמת חזקוני על חנוך בבראשית ה, כד: "ויתהלך חנוך

את האלהים ואיננו כי לקח אותו אלהים" או על נמרוד (בבראשית י, ח): "כוש ילד את נמרד הוא החל להיות גבר בארץ. הוא היה גבר ציד לפני ה' על כן יאמר כנמרד גבור ציד לפני ה'". אלה וכיוצא בהם שרידים הם מתוך סיפורים מלאים, שהיו ידועים לקדמונים, אף שאינם ידועים עוד לנו. ובוודאי סופר בסיפור כזה גם על צבעון וענה והימם הקטן, למשל, כי תעה הימם הילד במדבר, וכי ימים רבים התאבל עליו אביו. בדומה לאבלו של יעקב אבינו על יוסף. כשירא היה, כי חיה רעה אכלתהו. והנה הזדמן ענה, ברעותו את החמורים, לאותו מקום במדבר, שהיה שם הימם, אולי כעבד בידי שבט מן השבטים, מצא אותו שם והחזיר אותו אל אביו. אין לעמוד היום על צורתו המדויקת של הסיפור הקדום, אבל איך שהוא, אלמלא הניקוד, כלום היה מי שהוא, קורא אחרת, כקורא לפי תומו, אילו מצא לפניו את המשפטים: ויהיו בני לוטן (אחי ענה) חרי והימם ואחות לוטן תמנע... ואלה בני צבעון ואיה וענה הוא ענה אשר מצא את הימם במדבר"!!

לא פשוטו של הכתוב הוא קשה, אלא הקושי הוא בניקוד, שגרם לכל ערבוב המושגים ולליבוטיותהם של פרשנים וחוקרים. ניקוד זה, אין ספק שמיוסד הוא בדרוש. הנה כבר הזכרנו את דברי הבבלי, אשר לפיהם עבר צבעון אבי ענה עברה בגילוי עריות ובא על אמו, כי "פסול היה והוליד פסולים". אין לפנינו כאן אלא דרשה, שנדרשו בה שמות בני שעיר השנואים לגנאי, כשם שנדרש שמו של בלעם בן בעור לגנאי, באמרם: "כי בא על בעיר" וכדו'. וכן יכלו למצוא בשם ענה לשון עינוי, באמרם כי עינה ואנס מולידו, שהיה מבני בניו של עשו, את אמו. וקל היה לקשור ענה פסול זה בהימם הפסול, על יסוד הכתוב בירמיה נ, לח: "חרב אל מימיה ויבשו כי ארץ פסלים היא ובאימים יתהללו", ואולי מכאן גם פירוש "הימם" כלשון "מימיה", ואשר לדרוש המלה "הימם", וביתר דיוק של המבטא היווני הימן, כלשון פרדים, הרי מקורו יוצא מפורש מדברי הירושלמי, ברכות ה, ו (יב ע"ב), ומעין זה בבראשית רבה סוף פרשה פב: "הוא ענה אשר מצא את הימים במדבר, מהו ימים. ר' יהודה בן סימון אומר המיונס (הוא ביוונית *ἡμίονος*) פרד. ורבנן אמרין המיסו (*ἡμισ*) חצי ביוונית), חציו סוס וחציו חמור", ואין גם כאן אלא דרוש לגנאי. ומסתבר, שעיקר הדרוש היה על הימם עצמו, שהיה הוא חציו חמור וחציו בן אדם, כאילו פרא אדם, כאגדות על קנטאורים, דמויות שחציין אדם וחציין סוס או חמור אצל עמי הקדם כולם.

ואל תתמה, שבא הניקוד להביע את הדרוש ולא את הפשט. כי דומה הדבר למה שהוברר, למשל, ב"הלשון והספר" ג, עמ' 30 על "אריאל" ו"אראלם" בישעיה לג, ז: "הן אראלם צעקו חצה מלאכי שלום מר יבכיון". אין כוונת הכתוב אלא: כך צעקו המלאכים: "הן אַרְאָלִים, אריות גדולים, חוצה", אריות גדולים ונוראים שוטטים בחוצות; ואילו המלאכים המבשרים שלום בוכים מר, הואיל ואין בשורת שלום בפייהם.

אבל מסורת הניקוד מיוסדת היא, כעדות התרגומים הקדומים וגם של המגילות ממדבר יהודה, על דרוש האותיות אראלם כשתי מלים, כלשון אַרְאָה קָהָם (אתחזי להון), וכמובן אין ללכת בביאור הפשט אחרי הדרשה המובעת בניקוד. כמו כן נדמה לי, שאין גם ניקוד המלה "אברך" בבראשית מא, מג ("וירכב אתו במרכבת המשנה אשר לו ויקראו לפניו אברך") אלא

הבעה של דרשת חז"ל: אב ונָךְ, במשמעות הרומית של rex, מלך, כתרגום אונקלוס: „דין אבא למלכא“, ושל הסורי „אבא ושלִיטא“, בעוד שכנראה אין פשוטה של המלה אלא מלת הברכה: „אַכְרָךְ“, בהתאם למנהג לברך את האלוהים כשרואים מלכים וגדולים (השווה ברכות נח ע"א) או כברכת שלום וטובה לאיש המכובד, וכברכות מקבילות בעולם הקלאסי.

וכדוגמה לבעיה שלא נפתרה אזכיר כאן רק את בעית המלים „קופים ותכיים“, הנזכרות במלכים א' י, כב, ומעין זה בדברי הימים ב ט, כא, אחרי שנאמר כי: „אין כסף לא נחשב בימי שלמה למאומה“, „כי אני תרשיש למלך בים עם אני חירם אחת לשלש שנים תבוא אני תרשיש נשאת זהב וכסף שנהבים וקופים ותכיים (בדה"ב ב בכת"ב: וקופים ותוכיים)“, מסורת הקדמונים, אף על פי שאיננה מאוחדת כלל וכלל, הצד השווה שבדבריהם, שראו בקופים ובתוכיים מיני חיות ועופות, ורוב החוקרים בימינו הצטמצמו במחקרם בכך, לקבוע מה מין העופות ומין החיות המסומן בדיוק בשמות אלו, עד שראו בתכיים תרנגולים או טווסים או, כשימוש לשונו החיה, מיני Papagei, parrot, psittacus, ובקופים, בדרך כלל, מה שנקרא גם בימינו קוף, ואילו אולברייט ניסה למצוא גם בתוכיים מין ממיני הקופים, בהשוואת המצרית ת.אכ, מלה המסמנת מין ממיני הקופים, אלא שהתייז במצרית איננה אלא ה"א הידועה המשמשת לנקבה, ועובדה זו בלבד פוסלת את הפירוש הזה, ואמנם החוקר היהודי אד' גלאזר, המפורסם בנסיעותיו בדרום ערב ובגילוי כתובות מרובות וחשובות שם, חשב למצוא בתוכיים ובקופים שמות למיני לבונה ובשמים, ואף היה קול בודד פה ושם שהשמיע הסכמה מסויגת גם לדעה זו, אבל רוב המפרשים והמתרגמים החזיקו בדרך הקדמונים, וחיפשו בתוכיים כבקופים בעלי חיים למיניהם. אף על פי כן, הדבר היחידי שאפשר לומר על תוכיים וקופים אלו שבמקרא הוא, שעל כל פנים אינם בעלי חיים – ואמנם, בוודאי לא נעקור את שם התוכי ואת שם הקוף (ובשימוש זה שאולה המלה „קוף“ בוודאי מן היוונית κῆπος) מחפיקים והרגלים בלשון החיים, כי אין הכתוב בא, לפי עניינו, אלא לספר על האוצרות, של כסף ושל זהב ושל שנהבים, ושל חמרים אחרים משתמרים וקיימים, שנצטברו בבתי הנכות של שלמה המלך, כסף וזהב ושנהבים – ועל ידם קופים ותוכיים ממש במובן שלנו? ואחת לשלוש שנים באו אניות, שצברו בינתיים בכל נסיעה ונסיעה דווקא קופים ותוכיים כאלה? בוודאי נזכרו גם ברבורים אבוסים, במקום שדובר על מאכל שולחנו של מלך שלמה, ונזכרו אחרי כן בפס' כד וכו', כמנחת מלכי הארץ „כלי כסף וכלי זהב ושלמות נשק ובשמים סוסים ופרדים דבר שנה בשנה“, ועל עבדי חירם נאמר כי הם אשר „הביאו זהב מאופיר הביאו עצי אלגומים ואבן יקרה“, ומלכת שבא נתנה „למלך מאה ועשרים ככר זהב ובשמים לרב מאד ואבן יקרה“ – אבל בעלי חיים משונים כתוכיים וקופים ממש, מי יזכיר אותם בתיאור אוצרותיו של המלך שלמה?

והנה יש במקרא, כידוע, רשימה מפורטת זו של אוצרות, סגולות המלכים והמדינות, שהובאו באניות סוחר מכל קצווי חבל אל צור המעטירה, ביחזקאל כז, ובוודאי אותם החמרים הם שנזכרו כאן כאוצרות שהובאו לצור, וכאן כאוצרות שהביאו אותם אניות חירם מלך צור בימי שלמה, כמעט שאין לך דבר יקר ערך, שלא נזכר ברשימה זו שבספר יחזקאל, אבל קופים ותוכיים,

מי זכר שמם? ונוכרו שם בפס' טו גם ה"שנהבים": "ובני דדן רכליך איים רבים סחרת ידך קרנות שן והובנים השיבו אשכרך", רוב החוקרים רואים, כידוע, בהובנים את עצי ההובנים השחורים והיקרים, אבל לדעתי אפשר שהכוונה ל"קרנות שני הבנים", ז"א לקרניים של שיני פילים (שנראות כקרניים), כי כן "הב", גם במלה "שנהבים", הוא שמו המצרי של הפיל, וכפי שכתבתי במקום אחר, יש להבין גם את כינויו של גלית הפלשתי, "איש הבנים" כאיש פילים, כלומר כענק, גדול כפיל. ומעניין הדבר, שגם במקום זה ביחזקאל כותב התרגום הארמי במקום "קרנות שן והבנים": "בקרנין דיעלים ושן דפיל וטוסיין". וכשם שאין כאן מקום לטווסים, כך אין מקום להם במעשה שלמה המלך, אשר גם שם בתרגום הארמי: "שן דפיל וקופין וטוסיין". לכל הנראה אין קופים ותוכיים בכתוב אלא חמרים יקרים, כנראה לא אבנים ולא עצים, שאלמלא כן היה נאמר "אבני תוכיים" או "עצי קופים" וכדומה. ואמנם אפשר, שהכוונה לחמרים שנמצאו בים, כגון מה שנקרא היום אלמוגים או פנינים או מרגליות, ואולי מורה הכתיב "תוכיים" על כך, שעיקר הכוונה לשתי מלים: "תכי ים" ו"קף ים" במשמעות "אלמוגים ומרגליות". כי המלים "פנינים" מכאן ו"אלמוגים" מכאן, פירושן במקרא א' תכשיטים בכלל וב' עץ ממיני העצים לבניין, וכן נמצא שמם של עצי האלמוגים על יד התאשור בכתבי אוגרית. ואולי ימצאו אחרים מלים אלו באחת הלשונות הקדומות במשמעות זו, שהיא המתאימה במקומן בכתובים.

ב

אם נדונו בפרק שקדם מלים סתומות, אשר מטעם זה או זה לא הובנה צורתן והוראתן במסורת הפרשנית והמילונאית, בדעתי לדון בפרק זה בצירופי לשון מיוחדים, שנסתמה הבנתם לא מפני הקושי שבמלים, אלא מפני שלא עמדנו על מבנה המשפט כולו, שהבנת הצירופים תלויה בו. בפירושי לאיוב משנת תשי"ד עדיין התלבטתי בהבנת הפסוק כו, ח, ואך עכשיו, בהכנת מהדורה אנגלית של פירושי, ההולכת ונדפסת, חזרתי על בעיות הכתוב, ולפי דעתי עלה בידי לפתור את הקשיים שבו. וזה נוסח החרוז ושל פס' ט הבא אחריו:

כי מה תקות חנף כי יבצע כי ישל אלוה נפשו.
הצעקתו ישמע אל כי תבוא עליו צרה.

ואקדים, בהתאם למה שכתבתי בפירושי הנ"ל, שאיוב מדבר בפרק זה על התנהגותו בעבר, לפני שניסה אותו האלהים במשפטו הקשה. הייתי צדיק, כך אומר איוב, בכל מעשי, ולא חטאתי אף בדיבורי (פס' ד), ואפילו לא בהרהורי לבבי: לא יחרף לבבי מימי (פס' ו), כלומר אף בהרהורי לבי לא חירפתי את אלהי, אדרבה, כל מה שאתם טוענים היום נגדי, אני לימדתי אתכם זאת: "אורה אתכם (מה שנעשה) ביד אל, אשר עם שדי לא אכחד" (פס' נא); אני הוא שטענתי, שאין תקווה לרשע: "יהי כרשע איבי ומתקוממי כעול" (פס' ז), ובהמשך לכך נאמרו הדברים בפס' ח: "כי מה תקות חנף כי יבצע". דברים אלו הובנו, כאילו כוונתם: כי מה תקוות הרשע, בשעה שהוא בוצע בצע, או: אף על פי שהוא הולך אחרי בצעו; ובהבנה זו קשה, מה עניין בציעת בצע כזאת לגבי תקוות הרשע? על כן הוצעו גם הצעות תיקון בניקוד, כגון, "כי יבצע",

מלשון איוב ו, ט: „ויאל אלוה וידכאני יתר ידו ויבצעני“, וכדומה, ואין גם קריאה כזאת עולה יפה בעניין; כי אחרי שיבצע ויכלה האל את החנף, אין לשאול עוד מה תקוותו, ואמנם בא משפט קצר, הפותח במלת „כִּי“ בשימוש כזה, כהבעה למצב, גם בספר איוב לא, יד: „ומה אעשה כי יקום אל (כלומר: כאשר יקום אל) וכי יפקד מה אישבונו“, אבל אין זה שימוש הרגיל של שאלה בנוסחת „מה – כִּי“, ואין השאלה „כי מה תקות חנף“ טעונה כל השלמה כזאת, כעדותם של משפטים הרבה, בספר איוב ומחוץ לו, כגון: „ותהי לדל תקוה“ (איוב ה, טז); „ובטחת כי יש תקוה“ (שם יא, יח); „כי יש לעץ תקוה“ (יד, ז); „ואיה אפא תקותי“ (יז, טו); „תקוה לכסיל ממנו“ (משלי כו, יב; כט, כ); „כי אמרתי יש לי תקוה“ (רות, א, יב); „אולי יש תקוה“ (איכה ג, כט); ועוד, רוב שימושן של שאלות כאלה ב„מה – כִּי“ הוא שונה מזה, לא כהבעת המצב, שהשאלה נשאלת עליו, אלא כהבעת המסקנה המדומה או הממשית מן השאלה, במשמעות „עד ש“, כגון: „ומה שדים כי אינק“ (איוב ג, יב); „סה כחי כי איחל ומה קצי כי אאריך נפשי“ (ו, יא); „מה אנוש כי תגדלנו וכי תשית אליו לבך“ (ז, יז); „מה אנוש כי יזכה וכי יצדק ילוד אשה“ (טו, יא); „או מה ימריצך כי תענה“ (טז, ג); „מה שדי כי נעבדנו ומה נועיל כי נפגע בו“ (כא, טו), והרבה כאלה ביתר ספרי המקרא, ואולם גם בהבנה כזאת לא יצא לנו פירוש טבעי לפועל „יבצע“, ובין בהבנה זו או זו, לא נמצא פירוש מניח את הדעת להמשך החרוז „כי ישל אלוה נפשו“, אשר, בעל כורחנו, עלינו לפרשו באותו כיוון כמו את הצירוף „כי יבצע“, שהמלים הבאות אחרי כן ממשיכות אותו.

ואולם מעצם המלה „תקות“ היינו צריכים ללמוד, כי כאן כיוון אחר לפנינו. אין „תקוה“ אלא שם הפועל מן „קוה“, וטבעי אפוא הדבר, שייאמר לנו מה הדבר שהחנף אולי היה יכול לקוות לו, אילו ניתנה לו תקוותו, הוא יכול היה לקוות, „כי יבצע“, ובהבנה זו מתקשר הפועל במשמעותו הרגילה יפה עם השאלה. כי מה תקוות חנף? למה היה הוא יכול לקוות? שמה כי יבצע? כלומר כי יצא לו בצע מאת האלהים? ולפי זה אין פירוש השאלה המורכבת, הכפולה, „כי מה תקוות החנף? (כלום) כי יבצע (בצע)?“ אלא ככוונת השאלה הפשוטה „ומה בצע כי שמרנו משמרתו“ (מלאכי ג, יד) „ואם בצע כי חתם דרכיך“ (איוב כב, ג), או אף „מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו“ (בראשית לו, כו), ועוד.

אלא, שכפי שיתברר מבירור ההמשך, „כי ישל אלוה נפשו“, הכוונה כאן לבצע מיוחד, לבצע חיוני לאדם, מובן שגם משפט זה, „כי ישל אלוה נפשו“, משפט שאלה הוא, וכמו „כי יבצע“ הוא מביע את תקוותו המדומה של החנף, כלומר: „כלום יכול הוא לקוות לכך, כי ישל אלוה נפשו“? ואין להתעלם מכך, שיש להבין שאלה זו גם בקשר עם ההמשך שבפס' ט: „הצעקתו ישמע אל, כי תבוא עליו צרה“, מתוך כיוונו של משפט זה אנו למדים, שאין מקום לכל הפירושים שניתנו לו עד כה, בוודאי לא לכך היה החנף רוצה לקוות, שיקח האלוהים את נפשו, או לכך בלבד שהוא, החנף, ישא נפשו אל אלהים בחפילה, רק זאת תוכל להיות כוונת השאלה: למה יוכל החנף לקוות? כלום לכך כי יחוס האל על נפשו, כי ישמור על נפשו, או בקירוב לכך, ולפי זה אין ספק בעיניי כי „ישל“ לשון „שלה“, וכי כוונת הביטוי ככוונת הצירופים הרווחים בפרט בספר ירמיה: „וחיוצא ונפל על הכשדים הצרים עליכם וחייה והיתה לו

נפשו לשלל" (כא, ט, ומעין זה שם לח, ב): "כי מלט אמלטך ובחרב לא תפל והיתה לך נפשך לשלל" (לט, יח); ובפרט "ונתתי לך נפשך לשלל על כל המקומות אשר תלך שם" (מה, ה). אין "כי ישל אלוה נפשו" אלא כי יתן אלוה לו את נפשו לשלל, כי יחיה אותו. תקווה זו של החנף, תקוות שווא היא. כי "הצעקתו ישמע אל כי תבוא עליו צרה"?

אמנם המשך זה, האומר: כלום יוכל הרשע לקוות, כי יחיה האל את נפשו, מורה על כך, כי גם בראשית החרוז בא "כי יבצע" כלשון קצרה במקום: כי תהיה נפשו לבצע לו, ויחיה. ומכאן כנראה, סוף־סוף גם פירוש לדברים הקשים ביואל ב, ח בתיאור מגפת הארבה: "בעד השלח יפלו לא יבצעו". הצירוף "ובעד השלח יפלו" מקביל הוא לצירוף שבאיוב לג, יח, ושם לו, יב: "עבר בשלח", שפירושו "מות", וכן בא, כנזכר גם בדברי ש' ייבין ב"לשוננו" טו, עמ' 139, ובפירושי הנ"ל, עמ' 285, באוגריתית "נפל בשלח", כמורה על סוג מסוגי המיתה, כנראה בעיקר כלשון נפילה ב"שלח" ממש, נפילה בחרב. דברים אלו שבנבואת יואל על הארבה

ואיש אחיו לא ידחקון גבר במסלתו ילכון

ובעד השלח יפלו לא יבצעו

מתארים הם את פלישת הארבה, הבאה מבלי שיחוסו על הרבים הנופלים והמתים בחנייתם: איש את אחיו לא ידחקון, וכל אחד מהם ימשיך במסילתו, אף אם רבים מהם יפלו בשלח וימותו, ולא יבצעו, כלומר ולא יחיו את נפשם.

השווא בהגייתם של בני־תיון

מבוא

א. מאמר זהו מתאר את הגיית השווא הנוהגת אצל בני־תיון (= בִּית) בקריאת המקרא והמשנה. גישתי תיאורית היא מעיקרה, ואין אני בא לדון בחיבורי הדקדוק אלא לצורך בירורו של התיאור.

ב. ענייני תעתיק.

התנועות — קדמיות בלתי מעוגלות: i (גבוהה), I (גבוהה מונמכת), e (בינונית מוגבהה), e (בינונית), ä (בינונית מונמכת), a (נמוכה); מעוגלות: ii (גבוהה), מרכזיות בלתי מעוגלות: o (בינונית מונמכת), a (נמוכה); מעוגלות: ü (גבוהה מונמכת), ö (בינונית מונמכת), אחריות מעוגלות: u (גבוהה), U (גבוהה מונמכת), o (בינונית), o (בינונית מונמכת), ä (נמוכה); בלתי מעוגלות: v (נמוכה). ציון הבחינות הכמותיות: a = תנועה חטופה (קצרה ביותר); a = תנועה קצרה; a = תנועה בינונית; a = תנועה ארוכה. העיצורים מועתקים בסימנים מקובלים; נעיר כאן רק על הסימן q^x המציין עיצור ענבלי מחוכך, ועל הסימן y המשמש לציון ההגה החכי־הקדמי המוגדר כחצי תנועה.¹ בתעתיקי הערבית: ג = ğ, ג = ğ, ג = ğ, ז = ð, ט = ð, כ = ç, צ = ç, ח = ḥ.

ג. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים:²

1. ספרים ומאמרים:

A.Z. Idelsohn: Die gegenwärtige Aussprache des Hebräischen = אידלזון, גיא bei Juden und Samaritanern. Breslau, 1913 (Separatabdruck aus MGWJ 57 (1913), 527—545).

—, Gesänge der jemenischen Juden. Leipzig, 1914. גיין =

—, ההברה = אִצ אידלזון: ההברה העברית. השלח כ"ח (תרע"ג), 42—132.

—, Phonographierte Gesänge und Aussprachspröben des Hebräi- = פִּג, schen der jemenitischen, persischen und syrischen Juden. Wien, 1917

1. המאמר הוא פרק מתוך חיבור בשם "הגיית העברית בפי יהודי־תיון", שנכתב כעבודת־דוקטור באוניברסיטה העברית. אני מודה למורי פרופ' ניה טור־סיני ופרופ' ש"ד גויסטיין שהדריכוני בעבודה זאת, ולמורי פרופ' ח"י פולוצקי — על תורתו בבעיות שבתחומי הבלשנות. כן נתונה תודתי לפרופ' ז' בן־חיים ולמר מ' מדין, שקראו גהתו של מאמר זה, והעירוני על כמה עניינים. טובה מרובה אני מחויק למר חיים ורקר מפרוס, הספרי על טרחתו ועל אורך רוחו בסידורו של מאמרי זה בדפוס.

2. כוונתנו כאן לתעתיקים הנוהגים בקטעים שהבאנו מתוך חיבורים הכתובים ערבית; הערבית היהודית התימנית (= ערי־ת) הובאה בדרך כלל בתעתיק פוניטי.

3. אין רשימה זאת כוללת חיבורים שנזכרו במאמר בלוויית ציון ביבליוגרפאי מספיק.

(= Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse: Sitzungsberichte, 175. Band, 4. Abhandlung).

H. Bauer und P. Leander: Historische Grammatik der hebräischen = ב"ל
Sprache des Alten Testaments. Halle, 1922.

G. Bergsträsser: Hebräische Grammatik. I. Teil: Einlei- = הרגשטריסר, ה"ג
tung, Schrift- und Lautlehre. Leipzig, 1918. II. Teil: Verbum. 1929.

כשלא צוין מספר החלק, הכוונה היא לראשון.

E. Brönno: Studien über hebräische Morphologie und = ברינו, המ"ו
Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten
Kolumne der Hexapla des Origenes. Leipzig, 1943.

גוייטיין, היסודות = שיד גוייטיין: היסודות העבריים בשפת הדבור של יהודי
תימן. לשוננו ג (תרצ"א), 356—380.

S. D. F. Goitein: Jemenica, Sprichwörter und Redensarten aus = ימני', —
Zentral-Jemen. Leipzig, 1934.

גומפרץ, מ"ש = יג"פ גומפרץ: מבטאי שפתנו, מחקרים פוניטיים-היסטוריים.
ירושלים, תשי"ג.

גרידי = ש' גרידי: מגזני היהודים בתימן. ת"א, תשי"ה.

H. Grimme: Die jemenische Aussprache des Hebräischen und = גרימה
Folgerungen daraus für die ältere Sprache Festschrift Sachau (Berlin,
1915), 125—142.

G. Dalman: Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramä- = דאלמאן, א"ג
isch². Leipzig, 1905.

דה"ט = ספר דקדוקי-הטעמים לאהרן בן-אשר, מהדורת יצחק בן אריה יוסף
בער והערמאן לעברעכט שטראק. לייפציג, 1879.

דותן = א' דותן: שמותיו של השוא בראשיתו של הדקדוק העברי. לשוננו, קובץ
מיוחד (תשי"ד), 13—30.

דמתי, מסורות א' = י' דמתי (שבטיאל): מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים.
קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה ב, קונטרס א, 8—15.

—, מסורות ב' = כנ"ל, II, שם, שנה ב, קונטרס ב, 61—69.

—, מסורות ג' = —: מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, בקובץ שבות-
תימן, 118—123.

הליכות שבא = שלמה אלמולי: הליכות שבא, מהדורת ח' ילון, ירושלים, תשי"ה.

המחברת העברית = Manuel du lecteur d'un auteur inconnu publié d'après
un ms. venu du Yemen et accompagné de notes par J. Derenbourg.

Paris, 1871 (Extrait du JA 1870).

A. Neubauer: Petite grammaire hébraïque provenant = המחברת הערבית
de Yemen. Leipzig, 1891.

הה"ד = יחיא צאלח (מהרי"ץ): חלק הדקדוק (או: תוצאות חיים). חיבור

זה נדפס ע"י כ"ד גינצבורג בספרו The Massorah compiled from

Manuscripts. London, 1880—1905. חלק שלישי, 105—153. החלק השייך

לתורה נדפס בתאג תרנ"ה. בעבודה זאת מובא החלק השייך לתורה לפי

התאג הנזכר, והחלקים לנביאים ולכתובים לפי כ"י אילת מס' 211.

David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol) systematically = חומסקי, מכלול
presented and critically annotated by W. Chomsky. New-York, 1952.

ילין, תולדות = דוד ילין: תולדות התפתחות הדקדוק העברי. ירושלים, תש"ה.

Kurt Levy: Zur masoretischen Grammatik. Stuttgart, 1936. = לוי

The Targum of Isaiah, edited with a translation by J. F. Stenning. = סטנינג
Oxford, 1949.

ספיר, מ"ח = יעקב ספיר: ספר מסע תימן. הביאו מחדש לדפוס... א' יערי.
ירושלים, תש"ה.

עניני לשון, תש"ב = עניני לשון, קונטרס ערוך בידי ח' ילון. ירושלים, תש"ב.

עניני לשון, תש"ג = כנ"ל, תש"ג.

פורת, ל"ח = א' פורת: לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתביידישנים.
ירושלים, תרצ"ח.

L. Prijs: Die grammatikalische Terminologie des Abraham ibn = פריס
Esra. Bern, 1950.

P. Kahle: Masoreten des Ostens. Leipzig, 1913. = קאהלה, מ"א

—: Masoreten des Westens. Stuttgart, 1927. = מ"ו א'

—: Das palästinische Pentateuchtargum, die palästinische: II = כנ"ל, II
Punktation, der Bibeltext des Ben Naftali. Stuttgart, 1930.

—: Das masoretische Text des Alten Testaments nach der = קאהלה, מ"ט
Ueberlieferung der babylonischen Juden. Leipzig, 1902.

P. Kahle & J. Weinberg: The Mishna Text in Babylonia, = קאהלה-וינברג
Fragments from the Genizah. HUCA 10 (1935), 185—222.

P. Kahle: The Mishna Text in Babylonia, II. HUCA 12—13 = קאהלה, משנה
(1937—38), 275—325.

קאפח, סיני כט = הרב י' קאפח: ניקוד, טעמים ומסורת בתימן. סיני כט (תשי"א),
רסא—רסו.

רצהבי, סי"ח = י' רצהבי: ספרות יהודי תימן (ביבליוגרפיה). קרית-ספר כח
(תשי"ג), 278—255 ; 409—394.

שבות תימן = שבות תימן (קובץ). הוכן והובא לדפוס ע"י י' ישעיהו וא' צדוק.
ת"א, תש"ד.

תאג תרנ"ה = ספר כתר תורה הנקרא בלשון קדמונינו תאג והוא חמשה חומשי
תורה. ספר בראשית: י"ל פעם ראשונה ע"י השתדלות המגיהים שלום
עראקי ואברהם נדאף. ירושלים תרנ"ה. ספר שמות: י"ל ע"י הנ"ל.
תרנ"ח. ספר ויקרא: י"ל ע"י הנ"ל, ונלוו אליהם שלום כסאר ויחיא
עראקי. תרנ"ט. ספר במדבר: י"ל ע"י הנ"ל, תר"ס. ספר דברים: י"ל ע"י
הנ"ל, תרס"א.

2. כתביידי.

כתביידי שבאוסף „אילת" של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
הובאו לפי מספריהם שבקטלוג הזמני שבבית-הספרים. כ"י אחרים צוינו
בסימנים הבאים:

א = הפטרות לפרשיות השנה. כתה"י ברשותו של חיים אברהם איש צעדה.

נ = חומש מנוקד. ברשותו של חיים גמיל איש נשור.

ה = הפטרות לפרשיות השנה. ברשותו של סעדיה צ'וראני איש חרף-אלהיגה. נכתב בש' תקצ"ד.

ח = תכלאל שבידי הרב חיים חובארה איש צנעא. נכתב בש' תקפ"א.

ט = כ"י קדום (מאה יד-טז) של מדרש הגדול. בידי ד"ר מ' מרגליות.

ע = שירי-השירים, רות וקהלת. עם תרגום בניקוד עליון ופירוש רש"י. ברשותו של שלום עפגין איש צעדה.

ער = דיואן. ברשותו של בנימין עראקי.

ק = חמש מגילות. עם תרגום בניקוד עליון ופירוש רש"י. ברשותו של סעדיה קרואני איש מגו.

ש = סדור גאמץ לאלברכות ואלתפילות — תכלאל עתיק¹. כתיב מס' 89 (= OR 20 267) של הספרייה המלכותית בברלין. צילום בספריית שוקן. 3. משניות מנוקדות.

אלשיך = קטעים מנוקדים בידי מרי יחיא אלשיך.

משנת נדאף = סדרי זרעים ומועד, שברשות יורשי ר' אברהם נדאף.

משנת רע"ק = ששה סדרי משנה, מנוקדים חלקית בידי הרב עמרם קרנ, רבה האחרון של צנעא.

משנת שרעבי = ששה סדרי משנה, שברשותם של האחים שרעבי. לפי המסורת נוקד טופס זה של המשנה בידי מהרי"ץ².

§ א. סוגי השוואים והבחנתם

1. בקריאת המקרא.

השאלה הראשונה העולה לפנינו כאן היא: כיצד נהגה עיצור, שתחתיו סימן השווא? נתבונן אפוא בנתוני ההגייה, המתקבלים מתוך בחינת קריאתם של פרקים אחדים במקרא.

א. בשלב הראשון של הבחינה ניתן להבדיל בין מימושי „אפס" של השווא, היעדר כל הגה שהוא כמימושו — כלומר (במינוח המקובל) היותו של השווא נח — לבין מימושים תנועתיים. הסעיף הבא יוקדש לבירור מפורט של מהויות המימושים התנועתיים הללו; כאן אנו מבקשים להדגים קודם-כול את שני סוגי המימושים, שנקבעו בשלב שבו אנו עומדים. לצורך ההדגמה בחרנו בפרקים זח בישעיהו³.

1. לפי רשימה שבכתב היד (דף קכא, עמ' ב) הועתק התכלאל בשנת א' תתקס"ב לשטרות, כלומר בשנת 1650 לסה"נ — ולפי כתובת זאת קבע שטיינשניידר (בקטלוגו לכתה"י העבריים שבספריה המלכותית של ברלין, עמ' 60) את זמנו של כתב היד. אעפ"י שקשה לדון בדבר זה לפי צילום בלבד, נראה לי שאין אחריות בכתב-היד, ושלפחות חלקים ממנו הם קדומים לתאריך הנ"ל.

2. תורת נתונה לפרופ' גויטיין על שהעמיד לרשותו את משנת רע"ק; לד"ר מ' מרגליות על שהשאלני כ"י מ; למר יחזרה רצהבי על שטרח והשתדל בהשגת משנת נדאף ומשנת שרעבי; למר סעדיה נדאף ולאחים לבית שרעבי על שהשאלו לי משניות אלה.

3. אין אנו כוללים בהדגמה את החטפים (ג) ואת השוואים הסופיים שאינם מסומנים בניקוד. בדוגמות ניקדנו רק את השוואים המודגמים; (ב) א — את מימושי „אפס" (ב) — את המימושים התנועתיים.

(א) מימושי „אפס“: פרק ז, פסוק א: וְהִי, מִלֵּךְ (פעמיים), רמליהו, למִלְחָמָה; ב: אֶפְרַיִם, וְלִבְבִי; ג: יִשְׁעִיהוּ, לִקְרָאתָ, וְשָׂאָר, הַעֲלִינָה; ד: וְאִמְרָת, וְהִשְׁקֵט, וְלִבְבִךְ, יִרָף, זָנוּבוֹת, רַמְלִיָּהוּ; ה: אֶפְרַיִם, רַמְלִיָּהוּ; ו: וְנִקְצָנָה, וְנִבְקָעָנָה, וְנִמְלִיךְ, מִלֵּךְ; ז: תְּהִיָּה; ח: וְכַעֲדוֹ, אֶפְרַיִם; ט: אֶפְרַיִם, רַמְלִיָּהוּ; יא: הַגְּבָה, לְמַעַלָּה; יב: אֲשָׁאֵל; יג: שְׁמַעוּ, הַמַּעֲשֵׂה, הַקְּאוֹת, תִּקְאוּ; יד: הַעֲלֵמָה; טו: חֲמָה וְדָבֵשׁ, לְדַעְתּוֹ; יז: אֶפְרַיִם, מִלֵּךְ; יח: יִשְׂרָאֵל, בִּקְצָה, מִצְרַיִם; יט: וּבְנִיקִי, וְכָל (פעמיים); כ: בַּעֲבָרִי, בְּמִלֵּךְ, הַרְגָּלִים, חֲסֶפֶה; כא: עֲגָת, וְשָׁתִי; כב: חֲמָה (פעמיים), וְדָבֵשׁ; כג: יְהִיָּה (ג' פעמים); כד: תְּהִיָּה; כה: בַּמַּעֲדָר, יִרְאֵת, לְמַשְׁלַח, וְלִמְרָמָס. פרק ח: א: וְכָתַב; ב: זָכְרִיהוּ, יִבְרָכִיהוּ; ג: וְאֶקְרַב; ד: לִפְנֵי, מִלֵּךְ; ו: וְמִשׁוֹשׁ, רַמְלִיָּהוּ; ז: מִלֵּךְ; ח: אֶרְצֶךָ; ט: מִרְחֲקֵי, הַתְּאֻזָּרוֹ (פעמיים); יא: בַּחֲזָקָת, בִּדְרֶךְ; יג: תִּקְדִּישׁוּ; יד: לְמִקְדָּשׁ וְלֵאבֶן, וְלִצְוֹר מִכְשׁוֹל, לְשָׁנִי, יִשְׂרָאֵל, וְלִמְקוֹשׁ; טו: וְנִשְׁבְּרוּ, וְנִכְדּוּ; טז: תְּעוֹדָה; יז: הַמִּסְתִּיר; יח: וְהַלְדִּים, קְאוֹת וְלִמְּוֹפְתִּים בִּישְׂרָאֵל; יט: דֶּרֶשׁ, הַמַּצְפָּצִים וְהַמְּהֻלָּלִים, יִדְרֹשׁ; כ: וְלִתְעוֹדָה; כא: נִקְשָׁה, יִרְעֵב וְהִתְקַצֵּף, בְּמִלְכּוֹ, לְמַעַלָּה; כב: מְעוֹף; כג: אֶרְצָה, וְאֶרְצָה, הַכְּבִיד, דֶּרֶךְ, הַיִּרְדָּן.

(ב) מימושים תנועתיים: פרק ז, פסוק א: רָצִין, רַמְלִיָּהוּ, יְרוּשָׁלַם, וְלֵא, לְהַלְחֵם; ב: לְבֵית, כְּנוֹעַ, מִפְּנֵי; ג: יִשְׁעִיהוּ, בְּנֶךְ, קָצָה, תְּעַלֶּת־הַכְּרָכָה, מִסְלַח, שְׂדֵה; ד: וְאִמְרָת, וְלִבְבִךְ, מִשְׁנֵי, רָצִין, רַמְלִיָּהוּ; ה: רַמְלִיָּהוּ; ו: וְנִבְקָעָנָה וְנִמְלִיךְ, בְּחוּכָה, טְבֵאלֵם; ח: וְרֹאשׁ, רָצִין, וְחִמְשׁ; ט: וְרֹאשׁ (פעמיים), שְׁמִרֹן (פעמיים), רַמְלִיָּהוּ; יא: שְׁאֵל־לֵךְ, שְׁאֵלָה, לְמַעַלָּה; יב: וְלֵא, יד: וְיִלְדָת, וְקִרְאָת שְׁמוֹ; טו: לְדַעְתּוֹ; טז: כְּטָרָם, מִפְּנֵי שְׁנֵי מַלְכֵיהֶם; יז: וְעַל (פעמיים), עֲמָךְ, לְמִיּוֹם; יח: וְהִיָּה, לְזָבוּב, יָאֵרִי, וְלִדְבוּרָה, בְּאֶרֶץ; יט: וְנָחוּ, בְּנִחָלִי, הַסְּלָעִים; כ: יִגְלַח, בְּתַעַר הַשְּׁכִירָה, בַּעֲבָרִי, בְּמִלֵּךְ, וְשַׁעַר, וְגַם; כא: וְהִיָּה, יָחִיד; כב: וְהִיָּה, בְּקֶרֶב; כג: וְהִיָּה, בְּאֵלָף, וְלִשְׁתִּית; כה: וְכָל, וְהִיָּה, לְמַשְׁלַח, פֶּרֶךְ; ח: א: לֵךְ, בְּחֶרֶט, לְמַהֲרָ; ב: וְאֶעֱדִיד, וְאֵת זָכְרִיהוּ, יִבְרָכִיהוּ; ג: הַנְּבִיאָה, קִרָּא; ד: כְּטָרָם, קִרָּא, וְאִמִּי, וְאֵת שְׁלֹשׁ שְׁמִרֹן; ו: הַהֲלָכִים לְאֵט, רָצִין, רַמְלִיָּהוּ; ז: וְלִכְן, וְהַרְבִּים, וְאֵת, כְּבוֹדוֹ, וְעֵלָה, וְהִלֵּךְ, גְּדוּתִיו; ח: וְחִלָּף, וְעֵבֵר, וְהִיָּה, כְּנַפְיוֹ, מְלֵא, אֶרֶץ; ט: וְהִתְאֻזְנּוּ, הַתְּאֻזָּרוֹ (פעמיים); י: וְחִפְרָה, דְּבָרוֹ, וְלֵא, יא: בְּחֻזְקָת, וְיִסְרָנִי, בְּדֶרֶךְ; יב: תִּאֲמָרוּן, וְכָל, וְאֵת, תִּקְרָאוּ, וְלֵא; יג: וְהוּא (פעמיים) מַעֲרָצְכֶם; יד: וְהִיָּה לְמִקְדָּשׁ, לְפֶת, לְיִוֹשֵׁב, יְרוּשָׁלַם; טו: וְכָשְׁלוֹ, וְנִפְּלוֹ, וְנִשְׁבְּרוּ וְנִקְשׁוּ, וְנִכְדּוּ; טז: בְּלִמְדֵי; יז: וְחִכְתִּי, וְקוֹיִתִּי; יח: וְהַלְדִּים, וְלִמְּוֹפְתִּים בִּישְׂרָאֵל, צְבָאוֹת, בְּהֶרֶ; יט: וְאִמְרוּ, וְאֵל־הַיְדֻעָנִים הַמַּצְפָּצִים, וְהַמְּהֻלָּלִים, בְּעַד; כ: לְתוֹרָה, וְלִתְעוֹדָה, וְאִמְרוּ; כא: וְעֵבֵר, וְרַעֲב, וְהִיָּה, וְהִתְקַצֵּף, וְקִלְלָה, בְּמִלְכּוֹ, לְמַעַלָּה; כב: וְאֵל, וְהִנֵּה, מְנַדָּח; כג: זָבָלוֹן, וְאַרְצָה, וְהַחֲרוֹן, גְּלִילָה.

1. לשאלת קיומו של המחג בתחיליותיהן של צורות העתיד הקל של הִיָּה ר' לחלן, הע' 8

בעמ' 23 [14].

2. במקצת מסורות קריאה של בית מתוגה הש', אבל השווא מימושו הוא „אפס“ בכל המסורות.

3. מסורות קריאה אחדות אינן מקיימות בתיבה זאת מתג בטי', והשווא שאחריה מימושו

בהן „אפס“.

4. בתיבה הִתְאֻזְרוּ הבאה בפסוק השנייה בפסוק זה מקיימים בית מתג בהי', והשווא שאחריה

מימושו „אפס“.

בכאנו לבחון את ההגייה לאור המבנה ההברתי של התיבה מסיקים אנו, כי המימוש „אפס” הוא בדרך כלל מימושם של השוואים הבאים בעיצורים הסוגרים את ההברה. חורגות מכלל האמור התיבות: תעודה = $tʃuːdoː$ (ח, טז); לאתות = $lʔəˈtət$ (שם, יח), מעוף = $mʊːf$ (שם, כב). בתיבות אלה קיים מימוש „אפס”, אעפ”י שעיצורי השווא כולם פותחי הברות הם. כאן דוגמות לתופעה שבעיקרה אינה אלא איפוסה הגמור של תנועה חטופה. תופעה זאת תידון להלן (גג; גב, 4.2.2); לפי שעה נוציאנה מכלל העיסוק.

בידוע שהשווא שעיצורו חותם את ההברה קרוי במינוח המקובל „שווא נח”, ואילו השווא שעיצורו פותח את ההברה קרוי „שווא נע”. אף-על-פי שביקשנו מבחינת השיטה להימנע ממונחים אלה בראשית בירורו של עניין השווא, שלא יהיה דיוגנו פרוץ להשפעותיהן של הנחות ושל מקובלות, שוב אין אנו רואים טעם לעשות כן עתה. לאחר שביררנו כי שני סוגים עיקריים של מימושים לשווא בהגייה התימנית, מימוש „אפס” מכאן ומימושים תנועתיים מכאן — ועדיין לא נאמר דבר על מהויותיהם של מימושים תנועתיים אלה — אפשר לומר כי סוגי המימושים של סימן השווא שבקריאת בית מתאימים למובעים במונחים „שווא נח” ו„שווא נע”.

ב. כתבייד תימניים רבים של המקרא שניקודם עליון ועתים גם כתבייד תימניים שניקודם טברני, מציינים רק את השוואים הנעים. בכך מחווה הניקוד לקורא כיצד יקרא; אבל מה הן אֲשיותיו של ניקוד זה? מסורתם של כ”י אלה טברנית היא ואין בנוהג זה של ניקוד אלא סימון חיצוני, בדרך שהיא רגילה בניקוד הבבלי. עשויים אנו לשאול על סמך מה נקבעת בניקוד זה מהותו של השווא, ובכללו של דבר — מה היא מסורת ההבחנה בין הנעים לנחים, המושתתת ביסוד קריאתם של ב”ת?

נתיר לעצמנו להציב כנקודת-מוצא בבירור הבעיה את כלליהם של חיבורי הדקדוק התימניים. ברור שאין אנו מניחים מראש, כי כללים אלה שרירים בהגייה, מכל מקום לפנינו משטח השוואה נוח. במחברת התיגאן הערבית² אנו קוראים:

„אלשווא ינקסם קסמין מנה סאכן ומנה מתחרך. פאלסאכן הו כל מא כאן חרפה לא יתחרך בִּדְאָתָה בל תאבע לחרכה גִּירָה אלִּדִי קבלה. פלִדֶּלֶךְ לא יכון

1. דרכם של כה”י הבבליים זקוקה לחקירה מפורטת. לכאורה דומה כי אין כ”י אלה מציינים בדרך הקבע אלא את השווא הנע, אבל העיון המדוקדק מלמדנו, שאין הדבר כן: יש שכ”י בבליים אינם מציינים את סימן השווא בעיצורים אשר לפי מסורת המקרא הסברנית נעים הם, ובהיפוכו של דבר — פעמים אתה מוצא בכ”י אלה את סימן השווא בעיצור הראוי להיות נח לפי מסורתה של טבריה. על שני סוגי מקרים אלה העיר ז’ בן-חיים במאמרו „השווא המרחף וההכפלה בעברית”, לשוננו יא (תש”א), 87—88. בסוג הראשון דומה שאין לפנינו אלא מקרים של השמטת סימן התנועה — תופעה השכיחה למדי בכ”י בבליים. על מהותו של הסוג האחרון נוכל לעמוד רק מתוך בדיקה מקפת.

2. אין כוונתי לומר כאן, כי מחברת זאת נתחברה בתימן: שאלה זאת עדיין צריכה דיון מקיף. מכל מקום לפנינו חיבור, שבני תימן השתמשו בו דורות רבים.

3. בטכסט שבמהדורת נויבאואר: חרקה, ונוסח זה מוקשה. הגרסה שהבאתי, „חרפה”, נמצאת בכמה כ”י שבאוטף אילת (מס’ 124, 221, 410).

אבדא אלשווא אלסאכן אלא פי וסט אלכלמה. מתל שמעי אלשווא אלדי עלי מים יסמא סאכן לכן אלמים גיר מתחרכה בדאתהא בל תכרג מע אלשין ומתל עמרי. כרמי. עברי. ומה אשבה דלך.

שיעור הדברים: „השווא הוא בן שני סוגים, נח ונע. הנח הוא כל [שווא] שהאות שלו אינה נעה כשהיא לעצמה, אלא צמודה היא לתנועת [אות] אחרת, הקודמת לה. לכן אפוא אין השווא הנח נמצא אלא באמצע המלה, כדוגמת 'שְׁמִעִי' — השווא שבמילים נקרא נח, מאחר שאין המילים נעה כשהיא לעצמה, אלא יוצאת היא [במבטא] יחד עם השייך. וכן עמרי, כרמי, עברי וכיו"ב. בהמשך דיונו (עמ' 17–18) עומד בעל המחברת על מציאות שני שוואים רצופים באמצע התיבה, ועל ההבחנה בין הנע לבין הנח על-ידי המחג בקטיגוריות הבאות: בכוא השווא באות הראשונה מבין שתי אותיות דומות; כשהוא בא אחר שורק שבראש התיבה; בסמיכויות צורות הריבוי של השמות במשקלי פְּעֻלָּה ופְּעָלָה, ובשאר מקרים. כן עוסק בעל המחברת ביחס שבין השווא לבין הגייתן של בגיד כפית הבאות אחריו, והוא מסכם את דבריו בפרשה של ההבחנה בין הנע לבין הנח בקביעה שלא תיתכן מציאותם של שני שוואים נחים רצופים (עמ' 19) ¹.

המובאה שלעיל, מדבריו של בעל המחברת הערבית, מראה גישה הבאה להבחין בין סוגי השוואים ע"י העלאתו של מושג המבנה ההברתי; קיומה של נטייה זאת יתברר לנו במילואו מן הקריאה במחברת התיגאן העברית: „סימני הנח שהוא מישב את האות ומיניחו ומושכו ² עם המלך שלפניו. כמו ישראל, השוא שתחת השין נח, והיא נמשכת עם היות במלך היות והוא החרק, וכן כל הדומה כמו זמרי, למשעי, ופסלי, ונסכי ודומה. ומסימניו שהוא חולק את המלה לשתיים ולשלוש כמו המְצַפְפָּסִים, כאילו הִמְ צָבָה וצָפָ צָבָה וצָפָסִים לבדה, וכן בסוף התיבה — לולא סופה בשוא נח היו שתי התיבות נשמעים כתיבה אחת...” (עמ' 60); „וכל שוא נח האות הסמוך לו אם היה מאותיות בגד כפת יצא בדגש לעולם, ואם היה נד יצא האות ברפי כמו שיתבאר. והשוא הנח נמשך עם האות שלפניו כמו שאמרנו, והשוא הנד נמשך עם האותיות שלאחריו כמו [נִשְׁכְּנוּ] — השוא שתחת השין נח לפיכך הוא נמשך עם היות, והשוא שתחת הכף הוא נד לפיכך הוא נמשך עם שלאחריו, ונמצאת המלה כאלו היא מחלקת [נִשְׁ צָבָה] כְּנו לבדה, ועל דרך זו כל הדומה” (עמ' 61) ³.

מן המובא עד כאן מן המחברת הערבית ומן המחברת העברית ניתן להסיק, כי השווא הוא נע בהיותו בראש התיבה, בכוא אחרי שווא אחר ובכוא לפני בגיד כפית רפויית. עדיין לא נתחוו, מה דינו של שווא הבא בתוך התיבה אחרי תנועה, כשאינן אחריו בגיד כפית. במקום אחר במחברת העברית אנו קוראים: „וכל שוא יחידי באמצע המלה לעולם נח כמו זמרי, משעי, דברי

1. הכוונה לשני שוואים שבאמצע התיבה.

2. נוסח אחר: ומישבו (כך כ"י אילת מס' 221), והנוסח שלפנינו עיקרי.

3. את הקשר שבין הבחנת סוגי השוואים לבין תמבנה ההברתי של התיבה אחה מוצא גם בחיבורי דקדוק אחרים של ימי הביניים, כמאמר על השוא (מהדורת קורט לוי, עמ' 7; הש' גומפרץ, מ"ש 183–189; דותן, 13–15) ובמידה מסוימת — גם בדקדוקי העמים (אגב הדיון באח"ע; 68).

ודומה, אלא אם היה בו דגש הרי הוא נד כמו אַתָּך, אַתְּכֶם, אַתְּקֶנָּה (ירמיה כב, כד)¹ ודומה, או אם הוכבד האות שלפניו כמו וְשָׁבָה (שופ' ה, יב), הַמְדַּבְּרִים (שמות ו, כז; דבהייב לג, יח). וכן אם נפתח האות שלפניו והוארך בו מעט, יהיה שוא הסמוך לו נע מעט וירפה האות שבצידו כמו וַיִּבְרָךְ, וַיִּבְרָךְ. וכן כל שני אותיות בתיבה אחת צבותות² ...אם געיה לאות ראשון/ תקדום בנעיות לחשון/ יפתח פיו בשוא שתחת האות הראשון/ כמו וַשְׁלֹלוּ אֶת שְׁפָצֵיהֶם (יחז' לט, י)³ — השוא שתחת הלמד נע, וכן וַיִּזְנוּ אֶת בִּזְיוֹהֶם (שם), יסכחו צאליים צָלְלוּ (איוב מ, כב)⁴, המִלְקָקִים (שופ' ז, ו, ז), קוֹל יִלְלֵת (זכריה יא, ג), ואם אין געיה אצלם לא יפתחו לעולם/ אבל גוללם/ ולא יפצחו במלם/ כמו הִנָּנוּ אֶתְּנוּ לָךְ (ירמ' ג, כב), הוי החקקים חֲקִי און (ישע' י, א), כי ינטו צָצִי ערב (ירמ' ו, ד), הִנָּנִי אֲנִי (יחז' ו, ג) ודומה/ וכל מזה הומה/ הוא כעור וסומה/ לבורים ידמה/ חוץ מחמש פסוקים/ על זה פוסקים/ ובהם שש חלקים/ כי געיה להם סמוכה/ עמהם משוכה/ ובהם תמוכה/ ושמורה וערוכה/ והם לא נפתחים/ ובפה לא נפצחים/ והם: בצר להם ישחַרְגְּנִי (הושע ה, טו), זובח תורה יכבִּדְגְּנִי (תהלים ג, כג), אז יקראֶנְנִי (משלי א, כח), ישחַרְגְּנִי וְלֹא יִמְצָאֶנְנִי (שם, שם), ומשחרי יִמְצָאֶנְנִי (שם, ח, יז), וכן כל לשון אכילה/ אם בשלש נקודות פעולה⁵ / בפתחה מלולה/ בלי לשון כלולה⁶ / כמו ועוגת שערים תֹּאכְלֶנָּה (יחז' ד, יב) — השוא שתחת הכ"ף נפתח מעט, וכן בעצבון תֹּאכְלֶנָּה (ברא' ג, יז) ודומה, חוץ מאחד/ בקהלת מיוחד/ ברבות הטובה רבו אֲכָלֶיָּה (קהלת ה, י) — הכף נח, וכן כל לשון הליכה לדגשה סמוכה/ בפתחה ערוכה/ בלשון לא כרוכה⁷ / כמו אֲכָלֶיָּה אל הגדולים (ירמ' ה, ה) — השוא שתחת הלמד נפתח, וכן נִלְכָּה נָא דרך (שמות ה, ג), עֲתָה נִלְכָּה שָׁם (שם"א ט, ו)...⁸, ועוד למקצת הסופרים: כל לשון ברכה/ אשר במקרא ערוכה/ אם טעמה על כף נסוכה/ פתחה ארוכה/ כקשת דרוכה/ כמו ואברכה מברכך (ברא' יב, ג), ברכני גם אני אבי (שם כז: לר, לח), ואני אברכם (במד' ו, כז), ברכו ה' מלאכיו (תהי' קג, כ) ודומה; ואם טעמה על בית תמוכה/ כולה כרוכה⁹ / כמו וְהִתְבָּרְכוּ בו (ירמ' ד, ב), וְיִתְבָּרְכוּ בו (תהי' עב, יז), ויאמר דוד לכל הקהל בָּרְכוּ־נָא (דהי"א כט, כ), חוץ מאחד/ במקרא מיוחד/ כי על כף טעמו/ והוא ברוך בנאמו/ ולקצת הוא שמו¹⁰ : וְלֵעֲלִיא [בְּרִכַּת (דניאל ד, לא), ועוד למקצת סופרים כי כל ריש

1. מראי המקומות המצוינים בטכסט הובאו בעת שדברי בעל המחברת מוסבים על צורה פלוגית שבכתוב מסוים ולא על צורה סתמית.
2. כאן השמטתי מספר ביטויי מליצה, שאינם מעלים ואינם מורידים.
3. סימון חמתגים בתיבות אלה נעשה בידיי, ואין כוונתי בכך אלא להמחיש את דברי בעל המחברת ואת המסורת, שהוא מסתמך עליה בעניין זה.
4. במהדורת דרנבורג: יסכחו צללי.
5. כלומר: אם לה"ס סגולה בה.
6. נראה שכוונת המחבר היא שהפתח הוא חטוף. גרסה אחרת: בקריאה כולה (רי' דרנבורג).
7. כרוכה = צמודה, וכוונת הביטוי "לשון לא כרוכה" שהשווא אינו נח, שהרי את העיצור חבא בשווא נח יש לראות, לפי תפיסתו של בעל המחברת, כצמוד לתנועת העיצור הקודם (רי' לעיל).
8. אף כאן הושמטו ביטויים אחדים שאינם חשובים לגופו של הדיון.
9. כלומר: השווא בה נח, ראה הערה 7.
10. הפסוק בדניאל שממנו המובאה הנאה פותח בתיבה "ולקצת".

אשר יהיה בין שני קמצין או בין קמץ וחרק או שרק, יפתח השוא אשר תחתיו, כמו הרכוש, הרוחה, הרשעים, הרדידים ודומה. וכל זה לפי העיקרים שהקדמנו, שכל שוא שקדמו אות נמשך וכבד וארוך¹, יהיה אותו השוא נע, וכאלו אותה המלה מחלקת ומקום השוא הוא תחלתה, ולכך הוא נפתח וסמוך לה רפי² כמו וְשָׁבָה (שופ' ה, יב), וְסָגַר (ישע' כו, כ; תהל' לה, ג), הַמְדַבֵּר (בר' מה, יב; שמ"ב יד, י; ישע' נב, ו; דנ' ח, יג), הַמְדַבְּרִים (שמות ו, כו; דהייב לג, יח), ודומה³ (עמ' 66-68), מדברים אלה — שהוצרכנו להביאם כאן בצורה נרחבת, מאחר שעוד נצטרך לשוב אל פרטיהם בהמשכו של הדיון — אנו למדים לגבי השווא הבא בתוך התיבה אחר תנועה, כי

הוא נע:

- (א) בבואו באות מוכפלת;
 - (ב) בבואו באות השנייה בתיבה אחרי שורק מתוג (שאינו קודם למקף³) ואחרי ה"א הידיעה המתוגה; וְשָׁבָה, הַמְדַבְּרִים;
 - (ג) בבואו בראשונה משתי אותיות דומות אחרי מתג, חוץ משש תיבות;
 - (ד) במקרים הבאים —
1. בצורות פועליות מן השורש אכל שלה"פ בהן סגולה (כגון: תֹּאכְלָנָה), להוציא צורה אחת שבמקרא (אֲכָלָהּ — קהלת ה, י);
 2. בצורות פועליות מן השורש הלך שאחריהן דחיק: אֶקְהֶ־י;
 3. בצורות פועליות מן השורש ברך, אשר לה"פ נמצאת בהן בהברה הנושאת את הטעם⁴, להוציא צורה אחת שבמקרא (בָּרַכְתָּ — דניאל ד, לא);
 4. בבואו בר' אחרי קמץ ולפני קמץ, חירק או שורק — הדברים אמורים בעיקר על ר' הבאה אחרי ה"א הידיעה⁵;

הוא נח:

- (א) בבואו באות הראשונה משתי אותיות דומות שלא אחרי מתג, ובשש תיבות גם אחרי מתג;
 - (ב) בבואו לפני בג"ד כפ"ת דגושות;
 - (ג) במקרים הבאים:
1. בתיבות, אֲכָלָהּ (קהלת ה, י) וּבָרַכְתָּ (דניאל ד, לא), שהן חריגים לגבי סוגי צורות משורשיהן, סוגים שבהם השווא הוא נע (לעיל ד, (1) ו-(3));
 2. בצורות פועליות מן השורש ברך⁶, אשר פה"פ נמצאת בהן בהברה הנושאת את הטעם;

1. בנמשך ובארוך הכוונה בדרך כלל לאותיות א', ה', ו', יי (ר' המחברת העברית, עמ' 82; ורוב החלוקה יהיה באותיות אויה לפי שהן אותיות המשיכה וההארכה), וכאן לה' ולוי; בכ"ד הכוונה למציאותו של המתג (ר' בקטעים שהובאו לעיל: "וואם הוכבד האות שלפניו כמו וְשָׁבָה").

2. כ"י אילת 221, "וסמך לו רפיון".

3. ראה המחברת הערבית, עמ' 18 והמחברת העברית, עמ' 85.

4. מן הדוגמות אנו למדים, שבעל המחברת מתכוון כאן לצורות, שבהן בא השווא אחר קמץ.

5. עניין זה והעניין שלפניו מובאים במחברת העברית לפי מקורות מסורה מסוימים

לבלב (ועוד למקצת הסופרים), ר' לחלן על זיקת המחברת לחיבוריהם של בעלי המסורה.

6. ראה הערה 4.

הוא „נע מעט“:

בבואו באות השנייה בתיבה אחרי פתח ש. הוארך בו מעט, כגון: נִדְבָר, נִקְרָךְ. עניין זה, שיש בו קביעת קטיגוריה מיוחדת בסוגי השוואים אינו מחזורי הצורך, אף איני יודע על מציאותו בחיבור דקדוקי אחר¹. בקריאת בִּית נח השווא במקרים אלה.

בסיכומי של דבר: אין שני המקורות שלפנינו, המחברת העברית והמחברת הערבית, קובעים קביעות, שתוקפן לגבי כל שווא הבא אחר תנועה באמצע התיבה. לפי הנקבע בהם ניתן להבחין בין הנח לבין הנע במקרים רבים, אבל לא בכולם. לשם כך, לצורך הכרעה במקרים שלא נכללו בקטיגוריות ובמקרים הפרטיים שהובאו לעיל, מסמיכים החיבורים את הקורא אל המתג, סימן אשר כבר השתמשו בו לשם הבחנתו של סוג השווא בכמה צירופים (באותיות דומות; אחרי שורק שבראש התיבה; בסמיכויות של צורות הריבוי של השמות במשקלי פֶּעֶלָה ופֶּעֶלָה — ר' לעיל). בעל המחברת הערבית מסכם את דבריו בפרשה הנידונה בקביעה שלפי ניסוחה מעלה היא כללית את תפקידו של המתג כאמצעי מכריע להבחנת סוג השווא בעת שאין דרך אחת לכך, אבל הדוגמות המובאות עמה מוסבות על קטיגוריות, שכבר נמנו קודם לכן². בעל המחברת העברית מנסח את הדברים בצורה המוכירה במידת-מה את ניסוחו של בעל המחברת הערבית, אלא שקביעתו עשויה באופן זהיר יותר: „נמצא הגעיה תוכיח במקצת מקומות על הוצאות השווא אם הוא נח, או נדי“ (עמ' 65).

1. אין צריך לומר, שרפינון של ה' וד', בדוגמות המובאות סיוע ליצירת הקטיגוריה המיוחדת, אבל מקרים אחרים של בגיד כפִּית רפויית אחרי שווא שאינו נע אינן כלולות בקטיגוריה „נע מעט“. אפשר סמוכותיו של בעל המחברת במסורת הגייה שנהגה כאן — אפשר בעטיה של ח' (?) — מימוש תנועת חסוף ביותר, קצר מן המימוש הרגיל של השווא הנע, אבל אין בידינו להעלות אלא השערות, מבחינת לשון המינוח יש להסמיק לכאן את עניין השווא הנפתח מעט, שבעל המחברת מביאו אגב הצורה תִּאֲכֶלֶה (במחברת עמ' 67, ר' לעיל), אבל ברור — הן מבחינת גוף הדיון והן מבחינת התיאור המקובל של מימוש הרגיל של השווא (להלן; § 8, ב) — שבמונח אחרון זה כוונתו לשווא נע רגיל. לפנינו כנראה משקעים של מסורות הגייה שבהן היו לשווא הנע שבאמצע התיבה מימושים שונים משל השווא שבראש (ר' להלן). המושג של „שווא מרהף“, שנוצר מתוך תפיסה חדשה, שהועלתה בידי ר' הענא ללא כל קשר למסורת של הגייה, אינו ידוע כלל לבית (כך גם גרימה, 188). מסורת טבריה בצורה שבה נתקבלה אצל בית, וכפי שהיא רשומה בחלקי-הדקדוק, מעירה על בגיד כפִּית רפויית אחרי שווא נח (למשל לגבי נִקְבָּה — ברא' ל, ח), ואינה יודעת קטיגוריה מיוחדת במקרים אלה.

2. עמ' 17: „וקד יוגד מי בעץ אלמואציע שוא ולא יערף הל הוא סאכן או מתחרך מחל כלמה יכון אולתא חי ומים או כלמה יכון פיתא חרפין שתראפין ווגח מערפה דלך הוא אִידא לקית עלי אלחרף אלדי קבל אלשוא געיה מאן אלשוא מתחרך ואן למ חכן הם געיה פאנה יכון סאכן“ = „ויש שיימצא במקומות מסוימים שווא, שאין לדעת אם הוא נח או נע, כמו במלה אשר ראשיתה ח' ומ' או מלה שיש בה שתי אותיות דומות. הדרך לידעת זאת: בהיות געיה באות הקודמת לשווא — השווא הוא נע, ואם אין שם [געיה] — השווא הוא נח“.

המסקנה העולה מן הדיון בבעית הבחנתו של השווא הבא אחר תנועה באמצע התיבה היא, אפוא, כי מבלי שיסתמכו על סימן המתג¹ אין בידיהם של בעלי המחברות כלל מבחין לגבי שווא שאינו בא באות מוכפלת ושאין ללמוד לגביו מבגיד כפ"ת הבאות אחריו. מסקנה זאת נראית לנו חשובה². אעפ"י שבעניין ההבחנה בין נעים לנחים – כבענייני דקדוק ומסורה בכלל – מרובה זיקתן של המחברות לחיבורי הדקדוק הראשונים הידועים לנו, ובייחוד ל„דקדוקי הטעמים“³, הרי בפרשה הנידונה עומדות קביעותיהן לעצמן. ניתן להניח – והנחה זאת מסייעת בדרכי המבטא של העדות שבימינו – כי דרכי הגייה שונות היו נוהגות בשווא הפותח הברה שבאמצע התיבה (ואינו בעיצור מוכפל), ולפיכך אין כל חיבורי הדקדוק שווים בעניין⁴.

ג. בעיקרם של הדברים – להוציא את הקטיגוריה המיוחדת של השווא שהוא „נע מעט“, וכמה מקרים פרטיים שיידונו להלן – מתאימה ההבחנה בין נע לנח בקריאתם של ב"ת להבחנה הנקבעת במחברות. כפי שראינו לעיל, בבחינת הקריאה (אא), מהווים מושגי ההברה הפתוחה והסגורה גורמי הגייה ראשוניים בקריאה המועברת במסורת: השווא הבא בעיצור הפותח את ההברה מימושו תנועתי, חוץ ממקרים מסוימים, שבהם קודם עיצור זה לעיצור סדקי או לועי, ואשר כנראה יש להסביר בהם את היעדר התנועה מתוך איפוסה הגמור של תנועה חטופה (ב§, 4, ג). אם נחלם לפי שעה ממקרים אלה, נעלה בסכמנו את בחינת קריאתם של ב"ת היום, כי השווא הוא נע:

1. בבואו בראש התיבה;
2. אחר שווא באמצע התיבה, שכן בדרך כלל לא ייתכן צרור עיצורים מצעי;
3. בבואו בעיצור מוכפל, שכן ההכפלה, שאינה אלא משך גדול יותר של העיצור, פירושה חתימת הברה ופתיחתה של הברה אחרת;

1. העובדה שאין כה"י שווים בענייני מתגים ידועה לבעלי המחברות. בעל המחברת העברית אומר זאת במפורש: „וסופר כותבה [את הגעיה] וסופר מבטלה וכן מקצת מקומות קוראין אותה ומקצת מקומות אין קוראים“ (עמ' 90). ר' עוד לפרשה זאת: ב"ל, 184; הרטום, כללי המתג בכתה"י של בן-אשר, ספר הכינוס העולמי למדעי היהדות חלק א', 190–194; מדן, לשוננו יח (תשי"ג), 187–189. הש' גם להלן, ג.

2. דבריו של אלוני, נעים ונחים בימי הביניים, לשוננו יב (תש"ב), עמ' 64, בעניין קביעתן של המחברות לגבי השווא שבאמצע התיבה, צריכים ניסוח שונה.

3. לדוגמה: הפסקה המצוינת בדה"ט כ"ג 38 מובאת בשלמותה במחברת העברית.

4. מקורות ימי הביניים לעניין הנידון הוצגו בידי אלוני במאמרו הנזכר, במאמר הפולמוס של י' בורשטיין (לשוננו יב, 134–144) ובמאמר התשובה של אלוני (שם, כרך יג, 28–45). ר' גם ילון, הליכות שבא, צ-ק. אין צריך לומר כי שאלת דרך הפירוש הניתן למקורות היא עניין לעצמו, וכאן אין דעתנו נחונה אלא לראיית מסורת הקריאה של ב"ת על רקעם של חיבורי הדקדוק שהיו בידיהם.

עוד אומר כי עמידה של ממש על דבריו של בעל דה"ט לא תיחכן עד שלא תהא בידינו מהדורה מדעית של החיבור. מכל מקום קשה לקבל את הנחתו של בורשטיין (שם, 185) כי הפסקה בדה"ט הקובעת את הנחתו של השווא באמצע התיבה (20§): „וכן השווא אם יהיה באות שהוא ראשון לתיבה מתחשב כמלך, ואם יהיה באמצע התיבה או בסופה לא יתחשב“ היא, הערה שהוכנסה מקונטרס המשורה; קביעה זאת מובאת בדה"ט גם במקום אחר (11§).

4. בכואו אחר תנועה הבאה בהברה פתוחה¹.

בקטיגוריה האחרונה של המקרים עשוי המתג לשמש סימן עזר. ברור שחשיבותו ניכרת בקטיגוריה זאת דווקא, שהרי באחרות ניתנות פתיחת תהברה וסגירתה להיקבע לפי גורמי הגייה אחרים (הימצאות בראש התיבה, הימנעות מצרור עיצורים, היכפלות), ואילו בקטיגוריה זאת צמוד הקורא לאשר קנה בשמיעה במסורת הלימוד, ללא אמצעי נוסף של סיוע. ראוי לפרש ולהבהיר: אין המתג מורה בהכרח על פתיחת ההברה שהוא נמצא בה, ואין כל מסורות הקריאה של ב"ת שוות בעניין המתג. קיומן של ההברות כפתוחות או כסגורות מושתת, כענייני ההגייה בכללם, על תלמודו של הקורא. רק במקרים מסוימים עשוי קיומו של המתג – וגם כאן עלינו לזכור כי קריאתו של הקורא בנויה על מה שקנה בלימודו, ואין היא תלויה בסימני המתגים בטופס המקרא שבו הוא קורא² – להיות סיוע במקרים שבהם מסופק הקורא במהותה של הקריאה הנכונה. מימושו של המתג בקריאה פירושו הארכה (מלאה או חלקית) של התנועה שלפניו. לא נוכל לברר כאן את מסורת ב"ת בעניין קיומו של המתג בשלמותה³, ולכן נגביל עצמנו לבדיקת מספר קטיגוריות ומקרים פרטיים, שחיבורי הדקדוק והמסורה של ב"ת נודקו להם במיוחד. בבדיקה זאת נבקש להשוות את המסקנות העולות מן הקריאה החיה לקביעותיהם של בעלי המתברות וכן ל"חלק הדקדוק" (= חה"ד). חיבור בן המאה הי"ח לר' יחיא צאלח (= מהרי"ץ)⁴. הרי תוצאותיה של הבדיקה:

(1) השווא בראשונה משתי אותיות דומות⁵.

(א) השווא הוא נע בקריאה, כשיש לפניו מתג (כאמור: מתג שבמסורת

1. הריני נמנע מלהשתמש במושגים תנועה ארוכה (גדולה) ותנועה קצרה (קטנה) בדיון זה בעניין השווא והנעתו, מאחר שחלוקה כמותית של התנועות אינה קיימת במסורת הקריאה של ב"ת. לאחר שהגיעו חיבורי הקמחיים לתימן נודעה חלוקה זאת, אבל אל הקריאה לא חדרה כלל. דברי מרדקים תימניים על הנעת השווא אחרי תנועה גדולה והנחתו אחרי תנועה קטנה (הש' מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק" לגבי בִּאֲתָרָה – דב' ז' יג: "הבית בשוא נע בעבור הצירי שהוא תנועה גדולה", וכן לגבי מִרְבֹּת – שם לג, ב – "והשווא בבית נח כי החירק שבריש תנועה קטנה ופשוט") מבוססים על שיטת ר' יוסף קמחי ולא על מסורת הקריאה החיה.

2. ר' להלן, עמ' 22[18], הע' 1.

3. הריני מקווה לעסוק בעניין זה, המחייב דיון נרחב, במקום אחר. אעיר כי פרשת המיתוג במסורת ב"ת נסתבכה מאז הוכנס לתימן, באמצע המאה הי"ח, נוסח התפילה והקריאה ה"ש"אמי" (נוסח שהוא בעיקרו "ספרדי"). מאותו זמן ואילך נתקיים נוסח זה, שחדר לתימן באמצעות סידורים וחומשים, לידו של נוסח תימן המקורי (ה"בלדי"). בבדיקת פרשת המיתוג ביקשנו לעמוד על מסורת קריאתם של הנוהגים בנוסח תימן המקורי.

4. חיבור זה, הידוע גם בשם "תוצאות חיים" (ר' רצהבי, ס"ח 260, מס' 5), הריהו מעין סיכום של ענייני מסורה שבכ"י ישנים (תיגאן) ובחיבורי דקדוק ומקור חשוב לגבי ב"ת. החיבור נדפס בשלמותו בידי כ"ד גינצבורג בספרו "המסורה". לא יכולתי להשתמש בספר זה ותמורתו נמצא לי חה"ד כפי שנדפס בשולי תאג ירושלים (תרנ"ח), וכפי שהועתק בבתי מס' 211 שבאוסף אילת של בית הספרים הלאומי.

5. להשוואת המקורות בעניין זה ר' ברגרין: כלל ה' של ר' אליהו בחור", לשוננו טז

הקריאה של בית 1: בתפצון תמר (ברא' יד, ז), תפצי ה' (ישע' טו, טז), תפצי (איוב מ, כב). במקום אחד, שבו קובעים המחברת העברית (עמ' 67) וחה"ד, כי השווא הוא נע — תפצת (זכריה יא, ג) — הריהו נח בקריאה, שכן אין הקוראים מקיימים כאן מתג (מה שאין כן לגבי תפצת — ירמ' כה, לו ב).

ב) השווא הוא נח בקריאה, כשאין לפניו מתג: תפצי תפצי (ישע' י, א). במקום אחד, שבו אין מתג לפני השווא לפי קביעותיהם של המחברת העברית וחה"ד, השווא הוא נע בפיו הקוראים המקיימים כאן מתג: תפצי תפצי (ירמ' ו, ד) 4. ג) בכל ששת המקומות שבהם קובעות המחברות, כי השווא הוא נח אעפ"י שיש מתג לפניו — ר"ל בצורות שבהם באה הנ' המסיימת את צורת הנסתרם של העתיד לפני הנ' הפותחת את הכינוי המושאי המצורף של המדבר (ע' לעיל, בב) — מתאימה ההגייה במלואה לנקבע במחברות: תפצתני (הושע ה, טו) yəṣaharun-ni⁵.

מימוש של השווא הנח באותיות דומות כיצד? מימוש „אפס" רגיל בדין הוא שיחייב כאן, — כשהעיצור שבסוף ההברה זהה לעיצור שבראש ההברה שלאחריו — הגיית עיצור שמשכו גדול יותר מן הרגיל, רוצה לומר הגיית עיצור מוכפל (תפצי = sille, כהגיית הצורה תפצי⁶). למעשה אין הגייה זאת קיימת; כדי להימנע ממנה נוהגים הקוראים לקיים רווח"מה בין הברה להברה (sil-le) או להגות את העיצור הראשון בלווית תנועת עור חטופה ביותר (הנני = hin(ə)ni), שכמעט שאין להבחין בה בשמיעה, ובכל זאת יש בה כדי למנוע את הגיית שני העיצורים כעיצור מוכפל, חטיפוחה הגדולה של תנועה זאת אינה מניחה מקום לסברה, שלפנינו מימוש של שווא נע (הש' ב).

2) צורות הסמיכות של השמות במשקלי פפצה ופפלה, בצורות רבבות (במדבר י, 19)⁷, פפכות (נחמיה י, לח), המובאות במחברות, השווא הוא נע בקריאה בהתאם לאשר נקבע שם, בצורה פפכות נע השווא רק פעם אחת במקרא (בפכות אביך — ברא' מט, כו), ואילו בכל שאר המקומות, ובכללם ארבע פעמים בסמוך למקום הנזכר (שם כה, כו: ברכת שמים מעל בכות תהום רבצת תחת ברכת שדים ורחם... גברו על בכות הורי) — הריהו נח, מסורת הקריאה, המניעה את השווא במקרה היחיד הנזכר, מתאימה לקביעתו של

1. כהדגמה לאמור לעיל על איתלותו של הקורא בסימן המתגים בטופס המקרא שלפניו, אציין כי כל הקוראים הניחו את הלי בתיבה קללת (שופ' ט כו; משי' כו, ב), אעפ"י שבטופס המקרא שבו קראו קודם לה מתג בכתובים אלה.

2. בעל חה"ד עומד על הנעת השווא בכמה וכמה מקומות השייכים לענייננו, כגון: בהתחננו (ברא' מב, כא), ללאת (שמות כו, ד), מחצצים (שופטים ה, יא).

3. לגבי מקום זה אין חה"ד קובע דבר, יש קוראים כאן תפצת — ללא מתג ובשווא נח; ועיין מנחת"שי.

4. בכמה וכמה מקרים מעין זה קובע בעל חה"ד את היעדר המתג, ר' למשל, את הערותי לתביות: ויהללו (ברא' יב, טו); בהררם שער (שם: יד, ו); מהררררר (במד' כג, ז); וכן כל הרי שבתנ"ך.

5. מכאן ואילך בפרשה זאת איני מביא מראי מקומות לדבריהם של בעלי המחברות, מאחר שכל הנוגע לעניין הובא בשלמותו לעיל, בב.

6. הש' בןחיים, לשוננו י"א, 87—88.

7. אין צריך לומר, כי צורה זאת שייכת גם לקסיגוריה הקודמת.

מהרי"ץ בכה"ד. בצורה „עֲרָבוֹת” נע השווא בקריאה בכל הכתובים שבהם היא באה במקרא. להוציא חריג אחד (מערבת מואב — דב' לד, א) שבו השווא נח, בהתאמה מלאה לקביעתו של בעל המחברת הערבית¹. בכה"ד אנו מוצאים הערות על הנעת השווא בכמה מקרים השייכים לכאן, כגון: שָׁקָתוֹ (ברא' ל, לח); שָׁשֶׁת (שמות כח, כב), ובכולם נוהגת הקריאה בהתאמה לכך.

(3) שווא אחרי שורק בראש המלה. כאן אתה מוצא שתי מסורות קריאה עיקריות. האחת מניעה את השווא ברוב המקרים שבהם יש מתג לפניו², להוציא מתג שלפני מקף, בהתאמה לקביעתן של המחברות: וְשָׁמַע $\text{Pu:s}^{\text{a}}\text{mo:r}$ (דב' ה, כו); בעת שהתיבה מוקפת, השווא הוא נח על אף קיומו של המתג; וְדָמָה־קָף = Pu:dme:-lexo- (שה"ש ח, יד). רק במקרים מעטים ביחס מקיימת מסורת קריאה זאת, שנהגה בביהכ"נ של מהרי"ץ בצנעא ובבתי כנסיות אחרים, מתג שאחריו שווא נח בעת שהתיבה איננה מוקפת: וְלִזְרָעָה (ברא' כו, ג; כח, ד; בכתובים האחרים שבהם באה תיבה זאת אין מסורת הקריאה הנידונה מקיימת מתג); וְלִזְרָעָה (שם כח, יג). מסורת קריאה זאת נחשבת למייצגת בדוקה של הנוסח התימני המקורי (ה„בלדי“).

המסורת השנייה, של ביהכ"נ של משפחת אלשיך בצנעא, מסורת שאף היא מחזיקה בנוסח תימן המקורי, והידועה בקפדנותה בענייני מיתוג, מקיימת מתג שאחריו שווא נח שלא לפני מקף במקרים לא-מעטים שבהם אין המסורת הקודמת נוהגת לקיים מתג: וְלִירְכָתִי המשכן (שמות כו, כב; לו, כו); וְלִכְתָּךְ... וְשָׁכַכְךָ (דב' ו, ז); וְכָתַבְתָּם (שם שם, ט; יא, כ), וכן בכל הכתובים שבהם באה במקרא התיבה וְלִזְרָעָה. הבדלים בענייני מיתוג בין שתי מסורות הקריאה קיימים גם בפרשות אחרות, ובייחוד בשאלת קיומו של המתג בהברה סגורה³, והדברים הבאים בסמוך ישמשו הדגמה נוספת לכך⁴.

1. בעל כה"ד אינו מעיר דבר לגבי החרג.

2. בידוע כי יש שמסורת הניקוד הטברני קובעת במקרים אלה חטף פתח בעיצור הבא

אחרי השורק.

3. מסורת הקריאה השנייה סומכת, בעניין קיום המתג במקרים אלה של הברות סגורות, על כ"י עתיקים ועל דבריו של בעל המחברת העברית בפרק שבו הוא סוקר את מקרי-החילופים ואת מקרי-ההתאמה בין בן-אשר לבין בן-נפתלי (עמ' 109–125). בפרק זה מובאות תיבות רבות שבהן בא מתג בהברה סגורה, בין לדברי ב"א וב"נ כאחד, בין לדברי אחד מהם, ובכללן תיבות שבהן בא המתג אחרי שורק שבראשן (כגון: וְלִירְכָתִי המשכן). מציאותו של המתג בכמה וכמה מתיבות אלה — בעת שאין רק לפי ב"נ — משמשת אסמכתא לקריאת הנוהגים במסורת הנידונה. ראוי להבהיר כי בעל המחברת אינו עוסק כאן במפורש בשאלת מהותו של השווא שאחרי המתג, ורק מכללא מסתבר שאין מציאות המתג באה לשלול את הנחתו של השווא.

עניין לעצמו הן צורות חתיד הקל של השורש „היה”. הקוראים הנוהגים במסורת השנייה מקיימים מתג בהברה סגורה, כלומר — מניחים את השווא שאחריו (למשל: יְהִיָּה), גם בעת שאין הצורות קודמות למקף. גומפרץ (מ"ש 107, הע' 31; 308, הע' 7) קובע על סמך בדיקת כ"י תימני עתיק של חמקרא, כי במסורת התימנית המקורית אין מתג בצורות הנידונות כשאין הן מוקפות; לכך יש להוסיף כי מסורת הקריאה של ביהכ"נ של מהרי"ץ בצנעא ושל בתי כנסיות אחרים, אינה מקיימת מתג בצורות אלה של „היה”. אפשר שיש להסביר את קיום המתג במסורת הקריאה הנוכרת מתוך השפעתן של מהדורות המקרא המודפסות שהגיעו לתימן.

4. נוסח הקריאה ה-„שאמי” נוהג להניע את השווא בעת שהוא בא אחרי מתג, בכל המקרים

(4) מ' שוואית בלתי מוכפלת של הבינוני בפיעל ובפועל היא הידיעה. אף כאן אין מסורות הקריאה של ב"ת אחידות. יש קוראים המניחים את השווא או מניעים אותו בהתאם למציאות המתג במסורת שלפיה למדו, ובכך הם נוהגים בהתאם לקביעתן של המחברות¹. בחה"ד מצויות הערות הקובעות את מהותו של השווא בצורות מסוימות: נע בתיבות: הַמְיָצֵדֶת (שמות א, יו); המבקשים (שמות ד, יט)²; נח בתיבות: המדברים (פעם אחת בלבד — שמות ו, כז)³; המאדמים (שם לט, לד); המארשה (דברים כב, כה). בכל המקרים הללו מתאימה קריאתם של הקוראים הנזכרים לאשר נקבע בחה"ד. מסורת קריאה אחרת, זו של ביהכ"נ של מהרי"ץ, אינה גורסת זיקה מחייבת בין מציאות המתג לבין מהות השווא שאחריו. השווא הבא אחרי מתג — ואין צריך לומר שהדברים אמורים על מתג הנשמע בקריאה — עשוי להיות נע (הַמְיָצֵדֶת — שמות א: יו, יט, כא; הַמְבַקְשִׁים — שם ד, יט) או נח (הַמְדַבְרִים — שם ו, כז; הַמְאֲדָמִים — שם לט, לד); בעת שאין מתג קודם לשווא הריהו נח בדרך כלל (הַמְיָצֵדֶת — שם א, יט; הַמְאֲרֶשֶׁה — דב' כב, כז), אבל לא בדרך קבע: לפחות בתיבה אחת נע השווא בעת שאין מתג קודם לו: הַמְאֲרֶשֶׁה — שם שם, כה⁴. מסורת קריאה שלישית (אלשיך) גורסת בכל המקרים הללו מתג שאחריו שווא נע.

(5) הצורות הפועליות מן השורשים הלך וברך שבעל המחברת העברית מייחד להן עיסוק נפרד, בעקבותיהם של מקורות קודמים⁵, אינן בקריאת ב"ת אלא מקרים רגילים של שווא נע הבא אחרי הברה פתוחה שתנועתה צירי (בשורש הלך) או קמץ (בשורש ברך). ההבחנה המועילית במחברת העברית לגבי השורש ברך בין צורות שבהן פה"פ בהברה המוטעמת לבין צורות שבהן לה"פ היא בהברה המוטעמת, אין לה כל קיום בקריאה.

(6) גם הנעת השווא כשהוא בא אחרי קמץ, ואחריו בא קמץ, חירק או שורק — עניין שנוכר במחברת העברית בנפרד (אף כאן בעקבות חיבורים קודמים⁶), והמכוון בעיקרו לגבי ר' שאחרי ה"א הידיעה — הריהו בקריאת ב"ת

שנמנו לעיל, וגם בעת שהמתג קודם למקף. בנוסף זה, שאינו תימני מקורי, נעשה המתג סימן המציין את פתיחת ההברה (ואת הנעתו של השווא) בדרך קבע.

1. הש' דה"ט 34§.

2. מהרי"ץ מביא מסורת זאת משמו של יחיא בשרי (= מהרי"ב, מהריב"ש). ר' עליו רצהבי, סי"ת 260, מס' 4.

3. והרי דברי מהרי"ץ: „במחברת בן-אשר המדברים שוא שחת המים נח ועל דקדוקו אנו סומכים, ובשאר המקרא נד". אף דברים אלה מובאים משמו של מהרי"ב. כה"ט (34§) נמנית חתיבה הנידונה בין התיבות שבהן אין קביעות במהותו של השווא. בעל המחברת העברית מונה את התיבה בין המקרים שבהם נחלקו בן-אשר ובן-נפתלי בענין המתג (עמ' 113).

4. הקריאה במקרה אחרון זה אינה מתאימה אסוף לדברי מהרי"ץ בחה"ד, ולכאורה יש לתמוה על שקרא הנוהג במסורת המקפידה על דברי מהרי"ץ סטה כגון מדבריו. לאמיתו של דבר אין לברר אם אמנם קיימת כאן סטייה מן המסורת שקבעה מהרי"ץ, עד שלא תהא בידינו מהדורה מדעית של חה"ד.

5. הש' דה"ט שם.

6. השווה המאמר על השוא, מהדורת קורט לוי, עמ' יו.

מקרה רגיל של שווא נע אחר הברה פתוחה שתנועתה קמץ. אין צריך לומר אפוא, כי בקריאה השווא הוא נע בכל המקרים הנזכרים במחברת; אין מקרים אלה אלא דוגמות בודדות מתוך קטיגוריה נרחבת.

(7) אשר לקביעתו של בעל המחברת העברית, כי בצורת אֶכְיָהּ (קהלת ה, י') השווא הוא נח — קביעה המובאת בזה"ד משמה של המחברת — אין דרכיהם של הקוראים אחידות. מהם מקיימים כאן שווא נע, ומהם נוהגים בהתאם לקביעה הנזכרת, ומקיימים שווא נח.

בסיכומי של הדיון בהבחנה בין נעים לנחים בקריאת בני תימן רואים אנו, כי בקריאה זאת קיימת ההבחנה בהתאם לחיבורי דקדוק ומסורה המביעים את תלמודה של אסכולת טבריה. אמנם בפרשה אחת, היא פרשתו של שווא הבא אחר תנועה באמצע התיבה בעיצור שאינו מוכפל, אין כל חיבורי הדקדוק שווים (לעיל, בב), ונראה שבקריאות המבוססות על אסכולת טבריה היו קיימות הגיות שונות. אבל אף כאן מתאימה הקריאה לתורתם של הטברנים כפי שהיא מוצגת בחיבורים ידועים — במחברות². מסורת שונה משל טבריה אינה מתגלה כלל מבעד לקריאה; בכמה וכמה ענייני הגייה נתקיימה אצל בית דרכם של בני בבל, אבל בעניין זה של ההבחנה בין נעים לנחים לפנינו כנראה קריאה למודה, המדקדקת בקיומה של מסורת טבריה שנתקבלה אצל בית עם אימוץ מסורת בן-אשר של נוסח המקרא. אמנם עשוי אדם לומר, שאין בכלל אלא מה שבפרט, והרי מצאנו הבדלים שבפרטים בין הקריאה לבין המובא במחברות ובהז"ד — חיבורים המבוססים, כאמור, על מקורות טברניים — אבל אין בכוחם של פרטים אלה לפגום בעיקר ההתאמה. גלוי וידוע, שאין המקורות אחידים, ואין לנו עניין שנחלקו העונים בו כסוגיית המתג; הבדלי פרטים אלה עשויים להתפרש כהבדלי מסורות שבתוך אסכולת טבריה. צא ולמד על כך מפרשת השורק המתוג שבראש התיבה ומפרשת ה"א הידועה שלפני המ' השוואית של צורות הבינוני, שמוצא אתה בהן בקרב בית עצמם כמה מסורות קריאה, הנבדלות זו מזו הן בעניין עצם קיומו של המתג, והן בעניין מהותו של השווא שאחריו (הרי אף אסכולת טבריה אינה גורסת את פתיחת ההברה בדרך קבע מכוחו של המתג, גם בעת שאין הוא קודם למקף³). לאורם של הבדלים אלה — ומתוך חילופים בענייני מתגים בין כתבי-היד — אתה מסביר אף סתירות בכמה עניינים בין המחברות לבין זה"ד.

דו. הטכסטים שבידי אינם כוללים אף מקרה אחד, שבו הונע שווא הבא בסוף התיבה. הדברים אמורים כלפי קביעתו של אידלזון (ג"א, 15; פ"ג, 15-16), כי ב"שירה" (מונח זה כולל גם את הקריאה בטעמים) יש שיונע השווא החותם את התיבה,

1. קביעה זאת בעקבות דה"ט (51§) היא. אבל יש הבדלי-מה בין נוסח הדברים בזה"ט, הקובע כי, "אכליה" הוא, "מיוחד בטעמו", ושוב אין המחבר מפרש, לבין המחברת שבה לא נאמר לגבי צורה זאת אלא שהשווא בה הוא נח.

2. בחינה מפורטת של היחס הכולל בין המחברות, הערבית והעברית, לבין דה"ט ולבין חיבורי דקדוק ומסורה אחרים, היא עניין לדיון נפרד. לאמיתו של דבר ראוי להוסיף ולומר, כי קודם לבחינה זאת ראוי לבדוק מהותה וטיבה של האסכולה הקרויה אסכולת טבריה בבדיקה מקפת. שכן עדיין אין תמונתה מחוורת לנו כל הצורך.

3. הש' דה"ט 11§.

כגון: ישראל = $yisroel^v$; שַׁבָּת = $sabbot^v$.¹ אף אין קריאת ב"ת עשויה לאושש את דברי חיוג², שלפיהם נע השווא השני שבשני שוואים בסוף התיבה (כגון יִפֶּה, שִׁמָּה) בעת שטעמה של התיבה מחבר³.

2. בקריאת המשנה.

לאמיתו של דבר, הרי מבחינה תיאורית טהורה אין לדון בהבחנה בין מימשי השווא בקריאת המשנה בהקבלה לדיוגנו בשווא שבמקרא. שכן אין ניקוד למשנה, והשווא סימן של ניקוד הוא. אעפ"כ, כדי להקל על ההשוואה בין מסורת למסורת, נוטלים אנו היתר לעצמנו לעשות כן, והרינו רואים את המשנה כאילו היא מנוקדת בסימני הניקוד הטברניים הרגילים.

אא. לצורך ההדגמה יוחדו כאן הפרקים א–ג במסכת דמאי. בקריאה מובחנים המימושים הבאים⁴:

(א) מימושי "אפס" 4: פרק א, משנה א: והעוֹרְדִין, וְכָנֹת (פעמיים), שְׁקָמָה (פעמיים), והַגּוֹפְנִין, והַנְּצָפָה⁵, והַכֶּסֶר⁶, דוֹפְרָה, שְׁקָמוּנָה, הַמּוֹסְסָפוֹת (השווא בס')⁷. משנה ב: וְכָנֹס, וּמַאֲבִידִין, וּמַחֲלִים, כְּנָגְדוֹ, נְחֹשֶׁת (ג' פעמים), וְנֹחֶשֶׁת, וּבִקְדָה, שִׁיחֹר וְיִפְדָה, דְּבָרֵי: משנה ג: וְרִבְהֶמָה, לְעוֹרוֹת, וְלֶהֱלֹךְ, וְשִׁנִּי, מְסִיבִין. משנה ד: וּמִשְׁתַּחֲוִי, וּמִבְרִכִין, וּמִזְמִינִין, וּמִפְרִישִׁין, הַקִּדִּים, בְּאֶצְבָּעוֹתָיו. פרק ב, משנה א: מִתְעַשְׂרִין, שְׁבָחוּצָה, הַמִּשְׁתַּמֵּשׁ. משנה ב: לְהִיּוֹת, שֶׁהוּא (ג' פעמים), מִתְאַרְחָה, הַמִּתְאַרְחָה, עֶצְמוֹ, וְהָא. משנה ג: לְהִיּוֹת, מִתְאַרְחָה, מִתְאַרְחָה אֶצְלוֹ, בְּכֹסֶתוֹ, וְהָא (פעמיים), וּמִשְׁמֵשׁ, הַמְדָּרֵשׁ. משנה ד: הַנְּחֹתוּמִים, לְהַפְרִישׁ, הַחֲנוּנִים, לְמִפּוֹר (פעמיים), הַמִּשְׁפִּיעִין (פעמיים). משנה ה: וּמִדְּדוֹ, שֶׁהוּא⁸, אֶכְסְרָה (השווא שבכ'). פרק ג, משנה א: הָאֶכְסְרָה, גְּמָלִיאֵל, לְשֹׁאֲנִיו⁹, נִמְצָאוּ, מְעַשְׂרִין, וּמַחֲלִקִין. משנה ב: לְחֹזֶם, יִשְׁלִיךְ, וְנִמְלֶךְ, לְהַחֲזִיר (פעמיים), יַחֲזִיר, מְחַסֵּר, מְזַנֵּן.

1. השווא הנע בתעתיקים אלה מובא כאן בצורה שבה צוין בידי אידלון בפ"ג.

2. כתאב אלאפעאל ד'אֵת חרופ אללין וכתאב אלאפעאל ד'אֵת אלמֶהֱלִין, מהדורת יאסטרוב, עמ' 7; בתרגום העברי: ספר אותיות הנח והמשך, שלשה ספרי דקדוק, מהדורת גוט, עמ' 6. מסורת זאת של קריאה מובאת גם אצל רד"ק — ליד מסורת אחרת, אשר לפיה השווא השני נח הוא לעולם — אלא שרד"ק מעיר לגביה, כי אין הדברים אמורים אם התיבה הגאה פותחת בשווא או בחטף (כמו: יִפֶּה אֱלֹהִים). ר' עוד להלן: § ב, ד, בב.

3. לא הבאנו כאן שוואים שבטופי תיבות, בניגוד לדרכנו בהדגמה המקראית (לעיל: 1, אא) הבאנו כאן את השוואים בא', ה', ח' ועי': בבחינת הקריאה במקרא מראה הניקוד הטברני, במרבית המקרים, על הנעת השווא או הנחתו בעיצורים הנוכחים; אין צריך לומר, כי במשנה אין לך סימן חיצוני לדבר.

4. בדוגמות ניקדנו רק את השוואים המדוגמים; ב(א) — את מימושי ה"אפס" וב(ב) — את המימושים הנוטעיים. בעת שנוקדה התיבה כולה ויש בה מספר שוואים, צוינו השוואים המתאימים בסוגריים.

5. יִפֶּה: נְצָפָה.

6. זאת היא צורתה של התיבה ברוב מסורות הקריאה של ב"ת. יש קוראים: כֶּסֶר.

7. יִפֶּה: מְסָפּוֹת.

8. ש' הויקה היא כאן שוואית; ר' § 1, ד, ג.

9. ש' הויקה היא שוואית לפני "אין" וצורתיה הנטיות, ר' שם, אא.

משנה ג: ונטלן, לאכלן, ונקלך להצניע, יצניע, בשביי, מתחלה, למכרו, ישלח, ובקד. משנה ד: בנותקן (שני השוואים — פעמיים); למעשרות (פעמיים), המקדיר, שמעון. משנה ה: לפונדקית (בנ'), שהוא (ג' פעמים), לחלוף, אחריו, בקד. משנה ו: שהוא (פעמיים), שהיא, לחלוף, המתקלקל, מסתנה, להחליף.

(ב) מימושים תנועתיים: פרק א, משנה א: והעורדין, ונבולות, התקרה והגופנין, והנצפה, והחומץ, והספד, פטורין (פעמיים), בנות, פטורות, המוסטפות, משנה ב: ואין, ונאכל, ונכנס, ויוצא, ומאבדין, בדרךכים, ונותנו, לצם, ויאכל, כנגדו, ומחללים, ויפדה, אומרים, ונאכלו, משנה ג: לזרע, ולבהמה, מפניב ולחן, והמדמץ, בקספ, משר, המנחות, פטורין, מסיבין, פטורין, משנה ד: מקרבין, ומשתתפין, ומבכרין, וממנין, והשכשות, משר, בקך, כלום, באצבעותיו, ושהסורק, פרק ב, משנה א: ואילו דברים, מתעשרין, בקל, הדבילה, והמרים, והסורבים, והפמון³. משנה ב: המקבל, נאמן (ד' פעמים)⁴ משר, ואת (פעמיים), ואינו, אחרים, משנה ג: המקבל, לצם, ויבש, ואינו (פעמיים), ולא (ג' פעמים), מארחו, יהודה, יגדל, בהמה, בנדרים, ובשחוק, בבית, אמרו, לבלל. משנה ד: חיבו, כדי, תרומת משר, וסלה, במדה (פעמיים), כגון, ומוכרי תבואה, משנה ה: להמדר, טפלה (פעמיים), שלשת, תאנים, צנכים, וקפות, זמן, מוכרן, אכסרה, פרק ג, משנה א: ומאכילין, הצנייים, מאכיל, פועליו, צדקה, אומרים (פעמיים), נותנין, המשר, משר, למשר, נמצאו, אוכלין, מתקן, נחכמים, סתם (פעמיים), ומחלקין, לתקן, לתקן. משנה ב: להקל, שיעשר (פעמיים), להחזיר (פעמיים), ולקוח, ונמך, וראה, מפני, משנה ג: לאכלן, ונמלך, להצניע, שיעשר, ואם, נטלן, יאבדו, שאין, למכרו, להבדל, משנה ד: לטוחן (ג' פעמים), ולשביעית (פעמיים), כפירותיו, משנה ה: לפונדקית, משר (פעמיים), ואת, מפני, שחשודה, משנה ו: להמותו (פעמיים), משר, ואת, מפני, שאינה חשודה, בתקנת, בנותן, שביעית (פעמיים), להחליף, להאכיל.

בחינת ההגייה לאור המבנה ההברתי של התיבות מעלה, כי:

(1) המימוש „אפס” הוא מימושם של כל השוואים הבאים בעיצורים שבסוף ההברה, ובמקרים הבאים הוא קיים גם בעיצורים שבראש ההברה: נחשת (א, ב) — ג' פעמים), לערות (א, ג), מקבין (השווא שבב'; א, ג), שבחוצה (ב, א), שהוא, (ב, ב — ג' פעמים; שם, ה; ג, ה — ג' פעמים; שם, ו — פעמיים), שהיא (ג, ו) יהא (ב, ב; ג — פעמיים), מארחו (השווא שבר'; ב, ג), משר (ג, א), מקסר (ג, ב), מתחלה (ג, ג), בנותקן (השווא שבב'; ג, ד), בכל התיבות האלה קודם לשווא עיצור שהוא ה', ח' או ע'.

(2) מימושים תנועתיים הם מימושי השוואים בעיצורים שבראש ההברה, להוציא את המקרים שנמנו ב-(1), אם נשתמש במינוח הדקדוקי המקובל⁵, נכנה את השווא שמימושו „אפס” במונח „שווא נח”, ואת השווא שמימושו תנועתי — „שווא נע”.

1. י"ק: מתנה (במיעוט מסורות).

2. הכי, דגושה בדגש קל.

3. קריאה זאת על דרך לשון מקרא היא (ישעי' כח: כז); י"ק: צמין.

4. לצורות של פועלי פ"א במסורת תימן ר' 18, 2.

5. חשי' דברינו לעיל: 1, אא.

בב. בבואנו להשוות נעים ונחים בקריאת המשנה למקביליהם בקריאת המקרא, הרינו קובעים כי בקריאת המשנה השווא הוא נע:

(1) בראש התיבה, פרט למקרים כגון: נחשת, קְעוּרוֹת, מְסִיבִין (השווא שבמ'), שְׁהוּא, שְׁהִיא, יְהֵא, מְעָשֶׁר, מְחָסֶר, בְּמִנְקָתָן (השווא שבב').

(2) אחר שווא אחר: עוֹרְדִין, פּוֹנְדִיקָה.

(3) בעיצור מוכפל: שִׁעְשֶׁר, מְסִיבִין (השווא שבב'), פרט למקרים כגון:

שְׁחֻצָה, מְתַחֶה, הַמְעָשֶׁר.

(4) אחר תנועה הבאה בהברה פתוחה: וְנוֹ/בְלוֹת, וְנוֹ/תְנוּ, אוֹ/קְרִים,

אֶ/קְלוּ, בתיבות אלה, המובאות מן הפרקים ששימשו לנו להדגמה, התנועה שלפני השווא היא חולם או קמץ; פרקים אחרים מראים שגם הצירי בכלל זה: אֶ/רְעוּ (כלאים ו, ז); אֶ/כְּכוּ (רי"ה א, ז; נזיר ד, ד, ו), חריג מכלל זה, כלומר מימוש „אפס" אחרי תנועה בהברה פתוחה: מֶ/רְחוּ.

כל הקטיגוריות הללו אינן אלא פירוטה של הקטיגוריה האם – שווא שבראש הברה, אבל – כאמור לגבי בדיקת ההנעה וההנחה במקרא (1, גג) – סמוכה פתיחת ההברה בשלוש הקטיגוריות הראשונות לגורמי הגייה אחרים (הימצאות בראש התיבה; נטיה למניעת צרור עיצורים באמצע התיבה; נטיה למניעת סגירתה של ההברה בעיצור מוכפל), ואילו ברביעית עלינו לקבל את המושג של פתיחת ההברה כראשוני במסורת הקריאה.

השוואת המסקנות שהגענו אליהן לגבי נעים ונחים במשנה למסקנותינו לגבי עניין זה במקרא מראה, כי בעיקרו של דבר מתאימה ההבחנה בין ההנעה להנחה במשנה לזו שבמקרא. ניתן להעלות את ההבדלים הבאים:

א) מספר המקרים שבהם בא מימוש „אפס" בעיצור פותח־הברה הקודם לא, לה, לח' או לע', גדול במשנה מאשר במקרא. הריני מעלה מסקנה זאת לא מתוך ההשוואה הסטטיסטית של מספר התיבות שנקרו לנו בטכסטים המודגמים, אלא מתוך השוואת כלל הטכסטים של המשנה לכלל הטכסטים המקראיים שרשמתי. ועוד: בטכסטים המקראיים נודמן מימוש „אפס" בעיצור שבראש הברה לפני עיצור סדקי או לועי – רק בראש התיבה; בטכסטים של המשנה – גם באמצעיתה, הן בעיצור מוכפל (שְׁחֻצָה, מְתַחֶה), והן במקרים אחרים (מֶ/רְחוּ). היעדר התנועה במקרים הנידונים ניתן כנראה להסברה מבחינה היסטורית כאיפוסה הגמור של תנועה חטופה (§ב, 4, גג), ונדירותה היחסית של התופעה במקרא מקורה כנראה ביציבותה של מסורת הקריאה בו שאוש לה וכנה בניקוד ובטעמים, בעוד שמסורת הקריאה במשנה אין לה יסוד בכתב. אני רואה סיוע להנחה, כי בפרשה זאת בלשון חכמים (=לי"ח) מתגלה לפנינו מסורת קריאה שונה, מאחר שסקירת מימושי השווא בכללם (§ב) מראה, שביסודם של הדברים (להוציא את השווא הקודם למתג, שאין לו אח במשנה; §ב, 4) אין במימושי השווא בל"ח אלא מה שיש בהם במקרא.

ב) בקטיגוריות שבהן ההבחנה בין הברה פתוחה לבין סגורה – ובהתאמה בין נע לנח – היא במקרא עניין של מסורת הצמודה אל הצורה הבודדת, מסורת המובעת לעתים במציאותו של מתג או בהיעדרו, נוהגת לי"ח פישוט: שווא באות הראשונה משתי אותיות דומות לא קבעתי אלא במספר מועט ביחס של צורות, ובהן הוא נח לעולם (קָלְלָחוּ – יבמות ב, ה; יא, ז;

שָׁנָה — הוריות ב, ג: פעמיים; שָׁנָה — שבועות ג, ז — פעמיים; ג, ח: צורות נסמכות ונטויות של שמות אלה נמצאות במקרא, ובלשון חכמים נהגים בניתימן כדרכם בהם במקרא, בהנחת השווא ו. שווא שאחר שורק בראש התיבה הריהו נח לעולם (ובנות שום — דמאי א, א; וּמֶאֱדִין, וּמֶחֱלִין, וּנְחֶשֶׁת — שם שם, ב; וּמֶשֶׁשׁ — שם ב, ג; וּמֶדְרוּ — שם שם, ה; וּנְטָלָן — שם ג, ג; שווא במ' הבינוני של הפיעל והפועל שאחר ה"א הידיעה ואשר עיצורו לעולם מוכפל במסורתם של ב"ת, מימושו תנועתי (כגון: הַמֶּשֶׁחַק — סנהד' ג, ג; הַמֶּפְנָה — אבות ג, ג; הַמֶּסְבֵּר — כלים ד, ד), להוציא מקרים מסוימים שבהם קודם השווא לה, לח' או לע', ואשר בהם יש, כאמור, כנראה להניח כי המימוש „אפס" הוא תוצאת נשילתה הגמורה של תנועה חטופה; בתחומי צורות הסמיכות בריבויים של השמות במשקלי פֶּצֶה וּפְעֵלָה מועט החומר שבידי: וּבְכָפוֹת (סוטה ז, ב); בְּכָפוֹת (שם, שם ז); הַכָּפוֹת (חגיגה א, ח) — בכל המקרים השווא נח. המשווה נוהגה של מסורת ל"ח למסורת המקרא הטברנית כפי שהיא נוהגת אצל ב"ת עשוי אפוא לומר, כי יש כאן פישוט דרכים; מכל מקום חייב הוא ליתן דעתו גם על מסורת בבל של ל"ח. הקטיגוריה היחידה שהשוואתה אפשרית היא השווא הנח בראשונה משתי אותיות דומות: לפנינו צורות שבהן השווא הוא נח (צִלְי — פורת, 99; לָלֵלָה — שם, 115) ליד צורות שבהן הוא נע (קָלְלָתוֹ, קָלְלָתָן, שָׁנָה וְעוֹד — שם, שם) ופעמים אתה מוצא נח ונע בה בצורה עצמה (שָׁנָה, וּשְׁנָתוֹ — שם, שם)². אין אפוא בהשוואה — הנערכת על סמך חומר שאינו מרובה הן כאן והן כאן — אלא ללמד, שמסורת ב"ת נוהגת נוהג קבוע, שלא כבבלית³. שווא אחרי שורק שבראש התיבה בליח אין להשוות למסורת בבל אלא בדרך ההשוואה המקבילה, שהרי בדרך כלל נוהגת מסורת ל"ח של ב"ת כמסורת המקרא הטברנית לגבי ניקודה של ו' החיבור, ואילו מסורת בבל נוהגת ברגיל ו' חיבור חרוקה (ופעמים — בייחוד לפני ה', ח' וי' — אף פתוחה) לפני שווא, ושוויה — לפני בומ"ף שאינן שוויות⁴, ועד כמה שידעתי מגעת נח הוא בה השווא שאחרי ו' החיבור החרוקה (או הפתוחה). בשאר עניינים אין החומר מוצא לנו לדיון.

(המשך המאמר בחוברת הבאה)

1. קָלְלָה (דבי, כא, כג; שופ' ט, כז; מש' בוי, ב), קָלְלָתָהּ (ברא' כו, יג), קָלְלָתוֹ (שמי' טו, יב); שָׁנָה (ויק' ה, יח); שָׁנָתָם (במד' טו, כה) — בכל המקרים האלה נח השווא בקריאת בני תימן.

2. לצורות מקבילות במסורת הבבלית של המקרא ר' בן חיים, לשוננו יא, 87—88.

3. מובן שאם נאמר כי בכל המקרים שאין השווא הנע מצוין הוא הושמט, שכן לא תמיד הקפידו נקדים בבל לציין (הש' פורת, 25), אין ההשוואה עשויה להיערך. נראה לי כי אפשר להניח כי ברוב המקרים סומן השווא הבבלי בצורות אלה בעת שמימושו היה תנועתי.

4. אין בידי לפרס כאן פירוט נוסף לא את דרכה של מסורת ל"ח של ב"ת ולא את זו של מסורת בבל בעניין הנידון. לאחרונה הש' קאהלה, מ"א 163; פורת ל"ח, 88.

תיקונים

עמ' 19 [10]	שוי' 5 מלמטה:	במקום	דרך אחת	ז"ל	דרך אחרת
עמ' 22 [13]	שוי' 7:	במקום	צָלְזִי עָרְב	ז"ל	צָלְזִי-עָרְב
עמ' 22 [13]	הערה 4:	במקום	הערותי	ז"ל	הערותיו
עמ' 26 [17]	שוי' 2:	במקום	חיוג ⁷	ז"ל	חיוג
עמ' 27 [18]	שוי' 16:	במקום	הַנְּצָפָה	ז"ל	הַנְּצָפָה
עמ' 27 [18]	שוי' 5 מלמטה:	ז"ל	קודם השווא	לעיצור	
עמ' 28 [19]	שוי' 15:	במקום	פתיחות	ז"ל	פתיחת

תוארי-פועל כנושאים וכנושאים הגיוניים ודקדוקיים בעברית

א. 1. המשפטים ברובם המכריע¹ מורכבים משני איברים: האחד, היסוד הידוע יותר, הוא הנושא ההגיוני או הפסיכולוגי, השני, היסוד החדש, הוא הנושא ההגיוני או הפסיכולוגי².

2. הנושא והנושא ההגיוניים-הפסיכולוגיים זהים על-פי רוב לנושא ולנושא הדקדוקיים³. במשפטים פעליים⁴ הנושא הוא (ע"פ רוב) שם-עצם, והנושא פועל⁵. במשפטים שמניים⁶ הנושא הוא גם כן (ע"פ רוב) שם-עצם, והנושא שם-עצם⁷, שם-תואר⁸ או תואר-הפועל⁹.

3. אולם לא תמיד זהים הנושא או הנושא ההגיוני לדקדוקי. במשפט מעין „החיילים חזרו בוודאי מן המסע“¹⁰ החיילים, הביטוי השמני, הוא הנושא הדקדוקי; חזרו, הפועל — הנושא הדקדוקי. אולם מבחינה הגיונית-פסיכולוגית שונה המצב, וכל אחת מן המלים, שמהן מורכב המשפט, עשויה לשמש נושא הגיוני (=פסיכולוגי), ותעיד על כך חטעמתה. אמנם על השאלה „מה עשו

1. מתחשב אני רק במשפטים, ש-L. Bloomfield, Language, ניו-יורק 1935, עמ' 171 ואילך, מכנה בשם full sentences או favorite sentence forms בניגוד ל-minor sentences החד-איבריים.

2. מקצת על התבחנה בין נושא/נושא הגיוני, פסיכולוגי (אשר לדעת אחדים שונה מן ההגיוני) ודקדוקי ר' למשל M. Sandmann, Subject and Predicate, ארינבורו 1954, עמ' 101 ואילך; תן דעתך על חניסיונות לבטל את המונחים האלה, שם, עמ' 179 ואילך; Sandmann עצמו (שם עמ' 273) מכנה את הנושא/הנושא ההגיוני-פסיכולוגי בשם „cognitive“. על ההגורות השונות של נושא ונושא עיין למשל O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, לונדון 1924, עמ' 145 ואילך; H. Paul, Prinzipien⁵..., עמ' 124 ואילך. Sandman, עמ' 110 ואילך, מדבר על prius (primum) logicum — posterius (postremum) logicum.

3. Sandmann, עמ' 215, מדבר על integration of ideal grammar into the grammar of formulation.

4. כגון: הילד הלך. Bloomfield, עמ' 172/3, מכנה -narrative predication, actor-action type.

5. בדוגמתנו: הילד — נושא, הלך — פועל, אך יש גם מקרים של מלות-משפט (sentence word), כגון „הלכתי“, שבהן כלול המשפט כולו במלה אחת.

6. Bloomfield, עמ' 173: equational predication.

7. כגון: משה קָלַד.

8. כגון: הילד קטן.

9. כגון: הילד כאן.

10. לשם מיסוט הדברים אינני מתחשב מה בשינויי סדר המלים, העשויים לבוא במשפט זה

עם השתנות הנושא ההגיוני.

החיילים? אשיב „חזרו“, והפועל יהיה באמת (עם משלימיו) הנשוא ההגיוני¹¹, אך בתשובה על השאלה „מי חזר...?“ — „החיילים“ — יהיה „החיילים“ הנשוא ההגיוני (החידוש). על השאלה „האם באמת חזרו החיילים מהמסע“ — יהיה „בוודאי“ הנשוא, ועל השאלה „מאין חזרו...?“ — יהיה „מן המסע“ הנשוא.

4. הסתירה שבין הנושא והנשוא ההגיוני לדקדוקי¹² והמתח המתהווה בגללה — נמנעת לעתים ע"י דרכי הבעה מיוחדות¹³. לכאן שייכת, למשל, הקדמת הנושא ההגיוני („הטבעי“) בצורת נושא דקדוקי ורמזיו אליו בנשוא המורחב באמצעות כינוי¹⁴. כן אפשר לשוות לנשוא ההגיוני את צורת הנושא הדקדוקי ע"י הבעה מורחבת, כגון ע"י משפט זיקה¹⁵.

ב. 1. מן האמור לעיל (ר' א' 2א) יוצא, שע"פ רוב אין תואר-הפועל ממלא את תפקידו של נושא דקדוקי, ובמשפט פעלי — אף לא של נושא דקדוקי. אם נשאל „האם באמת חזרו החיילים מן המסע?“, ונשיב „בוודאי חזרו החיילים מן המסע“, יהיה במשפט זה „בוודאי“ (החידוש על השאלה) — הנשוא ההגיוני, אולם מבחינת הדקדוק לא יהיה „בוודאי“ אלא תיאורו של הנשוא הדקדוקי „חזרו“. 2. כדי לרפות את המתח שבין הנושא והנשוא ההגיוני לדקדוקי (ר' א' 4), אפשר לשוות לתואר-הפועל, המשמש כנושא או כנשוא הגיוני, את צורת הנושא או הנשוא הדקדוקי ולהעמידו מול שאר המשפט, אם אנו מעמידים אותו בראש המשפט, והוא נקשר עם שאר המשפט באמצעות „הנה“, „והנה“, „ו“, „כי“, „אשר“, „ש“¹⁶. במשפט מעין „בוודאי שחזרו החיילים מן המסע“ ניתנה לנשוא ההגיוני „בוודאי“ אף צורה של נושא דקדוקי.

11. ברוב המקרים באמת הפועל הוא הנשוא ההגיוני ולכן נעשה, כפי הנראה, לנשוא הדקדוקי; הואיל וברוב המשפטים הפועל מכיל את החידוש, הורגש הוא כנשוא סתם (= הנשוא הדקדוקי), וכל סטייה ממחכונת זו גרמה ל„מתח“ אצל הדובר, ר' להלן א'.

12. על „הסתירה“ הזאת ר' למשל Paul, H. Paul—H. Stolte, Kurze ; XVI, פרק 101 ואילך; וגם Jespersen, deutsche Grammatik, Halle 1919, עמ' 187; Sandmann, עמ' 101 ואילך; וגם Jespersen, עמ' 147. על סיבות התופעה הזאת, בעיקר על המתח שבין הצורה החיצונית הקפואה לבין חופש ההבעה, עיין Paul, עמ' 282, והשווה הערה 2.

13. השווה Paul, עמ' 285 ואילך, Paul-Stolte, עמ' 187.

14. כגון: החכם (נושא) עיניו בראשו (נשוא עם כינוי: עיניו).

15. כגון שמות טו, טז: זה הדבר אשר צוה ה' (במקום: את הדבר הזה צוה ה'). לכאן שייך

גם cleft sentence.

16. על אותה התופעה בגרמנית עיין Paul, עמ' 280/7, בערבית קלאסית שייכים לכאן

לדעתי ביטויים מעין حَلَّ أَنْ (= באמת) Reckendorf, Arabische Syntax, עמ' 4; Brockelmann, Grundriss, ב' 89, אך בניגוד לעמ' 574, كَتَبَ يَرَأَى (= לעתים קרובות) (ש"ב) או אינה נראית مَا أَلْزَمَهُ, אלא مَا الْمَصْدَرِيَّة. השווה בערבית בינונית (גם ערבית יהודית) ביטויים מעין أَيْضًا (אן) (= גם כן), אלאן (= עכשיו), בעד دَلَّ (= אחר כך), באלגמלה (= בדרך כלל), לִדֵּל (= לכן), מע דִּלֵּל (= אף על פי כן) וכו'; השווה גם דוגמה כמו אלפאצֵל אִדָּא אִתְחַמַּע קלילא אן (= לעתים רחוקות) יתחַק. בדומה לזה נמצא כִּיף אן (= איך) בערבית יהודית לא רק לפני כינויים (כפי שזה רגיל למשל בדיאלקט הערבי של חורן, ר' J. Cantineau, Les parlers arabes du Horan, עמ' 306; השווה Landberg, Dathina, עמ' 783), אלא אף לפני פעלים; השווה בגרמנית Paul-Stolte, עמ' 285 § 6.

3. הוזהות בין הנושא והנשוא ההגיוני לדקדוקי הושגה ע"י שינוי בחלוקה לאיברים (Gliederung). בדוגמתנו "בוודאי ש" – באמצעות "ש". אולם החלוקה לאיברים עשויה להשתנות, וכשביטוי מעין "בוודאי ש" הולך ונעשה שגור יותר, הוא מתאבן. על כן שינוי חדש עשוי לחול בחלוקה לאיברים; "ודאי ש" ודומיו מורגשים כתוארי-פועל פשוטים, הכלולים בתוך המשפט, ויש שמתמשים בהם, אף כשאין אלו משמשים כנושא או כנשוא הגיוני. על כן משתמשים במשפטים מעין "החיילים בוודאי שחזרו מן המסע", אף במקרים, שבהם, למשל "חיילים" הוא הנושא ההגיוני ו"חזרו" הנשוא.

4. ברצוננו לעקוב להלן אחרי דרך הבעה זו של תוארי-הפועל בעברית. ננסה להראות דוגמאות טיפוסיות, החל בלשון המקרא וכלה בלשון ימינו¹⁷, לחלוקת המשפט לשני איברים, שהראשון בהם הוא תואר-הפועל.

ג. 1. במקרא מסומן הגבול בין תואר-הפועל, האיבר הראשון, לבין שאר המשפט, האיבר השני, לעתים קרובות ע"י הַנָּה. תואר-הפועל משמש כאן ע"פ רוב כנושא הגיוני. דוגמאות:

גם הנה¹⁸ – כגון בראשית לב, כא: גם הנה עכדך יעקב אחרינו, כלומר נוסף לזה (נושא הגיוני) הודיעוהו דבר חדש (כלומר נשוא הגיוני) – שעבדך יעקב אחרינו. "גם" בשימוש זה אינו מציין הוספה בלבד, אלא גם חיוזק¹⁹, כגון בראשית מב, כח: הושב כספי וגם הנה באמתחתי. דוגמאות אחרות: שמות ד, יד; אסתר ז, ט.

עתה הנה²⁰ – כגון דברים כו, י: ועתה הנה הבאתי, כלומר עתה, לאחר כל חסדי ה' האמורים לעיל (נושא הגיוני), מצהיר אני על החדש (נשוא הגיוני) – שהבאתי. דומה לו במדבר כד, יד; יהושע ט, יב, כה; יד, י (פעמיים); שמואל א כד, כ.

גם עתה הנה – איוב טז, יט: גם עתה הנה בשמים עדי, לכן הנה – כגון ירמיה ז, לב: לכן הנה ימים באים נאום-ה', כלומר בגלל הפשעים האמורים לעיל (נושא הגיוני) יבואו ימים... (נשוא הגיוני). וכן ירמיה יט, ו; כג, ז; מח, יב; מט, ב; נא, נב. דומה לזה מלכים א יד, י; ישעיה כט, יד; ירמיה טז, כא; הושע ב, טז. בידודו של "לכן" משאר המשפט בולט כל כך, עד שאף מאמר מוסגר עשוי להפריד ביניהם; מצויים כתובים, שבהם בא מאמר מוסגר לא בתוך המשפט (כמו לעיל "נאום ה'") אלא בין "לכן" ל"הנה", כגון ירמיה ה, יד; ה, כא: לכן כה אמר ה' (...), הנה...²¹, בגלל

17. אין ברצוני, כמובן, להקיף את כל התופעות, אלא להראות את הטיפוסי בלבד. הרבית בהבאות משני "קצות" הלשון, מלשון המקרא ומן הלשון החדשה. לגבי יתר התקופות הסתפקתי להראות, ע"י דוגמאות טיפוסיות, שהתופעה הוסיפה להתקיים. נראה, שבלשון חכמים נדירה תופעה זו יחסית. במקרים אחדים פעל כנראה גם עירוב (contamination), כך הושפע "בוודאי ש" כנראה מ"ודאי ש"; "כנראה ש" – אולי מ"נראה ש" וכו'.

18. השווה להלן, גם כ"י, בערבית: איצא פ.

19. השווה להלן, אף כ"י ג, אף הוא ו" ג, "בוודאי ש" ז, בגרמנית Paul, 287.

20. השווה בערבית אלפן פ.

21. "לכן" שייך למשפטי-הנה ולא ל"כה אמר ה'", וכן לעיל ירמיה ז, לב, שבו נמצא "נאום ה'" בתוך משפטי-הנה, השווה בערבית לזלך פ.

משפט טפל חוצץ יש שחוזרים על "לכן" — ירמיה, כג, לחל'ט: לכן כה אמר ה' יען... לכן הנני ונשיתי. בדומה לזה יחזקאל יג, ח.

אכן הנה — ירמיה ח, ח: אכן הנה לשקר עשה. דומה לו אך הנה — בראשית כו, ט: אך הנה אשתך הוא. השווה גם בראשית מא, יו: בחלמי הנני עמד. תיאור-הפועל יכול להיות אף משפט, כגון שמואל ב טו, טו: ככל אשר יבחר אדני המלך הנה עבדיך... כלומר ככל אשר צויתנו מקודם (נושא הגיוני). כך נעשה (נושא הגיוני).

2. נדיר מזה הרבה "וְהָיָה" לציון הגבול בין תואר-הפועל לשאר המשפט — בראשית מ, ט: בחלומי והנה גפן לפני; ישעיה יו, יד: לעת ערב והנה בלהה²².

3. כן יתחבר תואר-הפועל אל שאר המשפט באמצעות ויז' החיבור וההיפוך²³, כגון תהלים כה, יא: למען שמך ה' וסלחת; יש' לו, כו: מימי קדם ויצרתיה (|| עתה הבאתיה); יש' מה, ד: למען עבדי יעקב וישראל בחירי וְאֶקְרָא לְךָ בְּשִׁמְךָ. אולי גם מל"ב ב, יד: אף-הוא נִכְה אֶת-הַמִּים — אם נניח, ש"הוא" נצטרף ל"אף" מסיבות ריתמיות כדי לסומכו בנגינתו. בייחוד אחרי ביטויי זמן, כגון ישעיה טז, יד: בשלש שנים כשני שכיר וְנִקְלָה כבוד מואב; עובדיה ח: הלא ביום ההוא נאם ה' וְהֶאֱבַדְתִּי; בראשית ג, ה: ביום אכלכם ממנו וְנִפְקְחוּ עֵינֶיכֶם; ישעיה כא, טז: בעוד שנה כשני שכיר וְכָלָה²⁴. וכן כפי הנראה יחזקאל טו, מז: כמעט קט וְתִשְׁתְּתִי מֵהֶן, כלומר כעבור זמן מועט פשעת יותר מהן²⁵.

4. לעתים קרובות נמצא "פִּי" בין תואר-הפועל לנושא הגיוני לבין שאר המשפט. דוגמאות:

22. אך באיבר המקביל אין תואר-הפועל נפרד משאר המשפט: בטרם בקר איננו.

23. כפי הנראה אין להבדיל בנדון זה בין וי' החיבור לוי' ההיפוך, השווה גם התחלפויות

כמו שמות יו, ד עור מעט וסקלני — תהלים לו, י ועור מעט ואין רשע.

24. בו בזמן ש"בעוד..." יבוא גם כלול בתוך המשפט, כגון יהושע א, יא: כי בעוד שלשת

ימים אתם עוברים, הרי "עוד מעט" אינו נמצא בתוך מסגרת המשפט (בניגוד ללשון הספרות החדשה, שבה נמצאים גם משפטים מעין "אך עוד מעט ייעף גם הוא" פיארברג (רי 11) 128, 7 מלמטה). על כן נראה, שיש לראות ב"עוד מעט" משפט חדיאברי המציין את משך הזמן, שאחריו קרה

(או יקרה) דבר. "עוד מעט" הוא מעין משפט רישא, הנמצא בשלמותו בכתובים מעין חגי ב, ו: עוד אחת

מעט היא ואני מרעיש. השווה תופעה דומה בגרמנית Paul-Stolte, 122, (וגם מסוקים מעין

ישעיה סה, כד: עוד הם מדברים ואני אשמע). דרך אחרת להעניק לתואר-הפועל, המשמש נושא

הגיוני, גם את צורת הנושא הדקדוקי, היא הפיכת תואר הפועל למשפט, לרוב ע"י "היה", כגון

בראשית ח, ו: ויהי מקץ ארבעים יום ויפתח נח, כט, כה: ויהי בבוקר והנה (והשווה בערבית

משפטים מעין لَمَّا كَانَ فِي الصَّبَاحِ = כאשר היה בבוקר), אבל גם באמצעות פעלים אחרים, כגון

בראשית יט, כג: השמש יצא עליהארץ ולוט בא צערה; שמואל א ב, לא: הנה ימים באים וגדעתי.

בדומה לזה ישעיה לט, ו: השווה גם ביטויים מעין בראשית מד, ג: הבקר אור והאנשים שָׁלְחוּ. — אינני

יכול להסיק מסקנות מן הפסוק הקשה תהלים קמא, ח: כי-עור ותפלי ברעותיהם.

25. לכאן שייך גם תהלים קה, יב (|| דברי הימים א טז, יט) "כמעט וגרים בה", אם נקבל

את דעת רד"ק בפירושו הארוך לתהלים, שיש להבינו ש"כמעט זמן היו גרים בה" (ולא את הפירוש

המקובל ש"היו מעטים וגרים").

אף כי 26 — כגון יחזקאל כג, מ: ואף כי תשלחנה לאנשים באים ממרחק, כלומר אפילו, נוסף על הפשעים הנוכחים לעיל (נושא הגיוני), קרה ששלחו (נושא הגיוני); וכן כנראה בכתוב הקשה חבקוק ב, ה. גם "אף" 27 המשמש לחיזוק, יתחבר עם שאר המשפטים באמצעות "כי" — משלי יט, ז: כל אחירש שנאחו אף כי מרעהו רחקו ממנו, וכן במשפט שאלה, בראשית ג, א: אף כי אמר אלהים — האם באמת המצב הוא, שאמר... 28. אך כי — שמואל א, ח, ט. אמנם כי — איוב יב, ב. אולי גם אם — לא כי — דברים לב, ל 29. אפס כי — למשל במדבר יג, כח; דברים טו, ד 30. גם כי — רות ב, כא 31. השווה גם הנה כי — תהלים קכח, ד. "כי רגיל למדיי במשפטי שאלה 32, כגון הלא כי — שמואל א, י, א 33, ובייחוד הכי — שמואל ב, ט, א, כשהתשובה אינה ידועה; איוב ו, כב, כשהתשובה שלילית; בראשית כז, לו, כשהתשובה חיובית 34. דוגמאות נוספות — תהלים קיח, י—יב: בשם ה' כי אמילם;

26. השווה Paul, sogar dass, 287, וכן לעיל ג, "אף-הוא" ולהלן, גם כי.

27. השווה לעיל, גם הנה.

28. נראה שבדומה לזה יש להסביר "אף כי" להבעת קל וחומר. בכתוב אחד בלבד, איוב ד, יט, משמש אף לבדו להבעת קל וחומר. בכתובים אחרים, כגון שמואל ב ד, יא, משלי כא, כז, מציין אמנם "אף" לבדו קל וחומר, אולם אחריו בא "כי" ופותח משפט זמן. ברוב הפסוקים, כגון מלכים א ח, כז, משלי יא, לא, מציין "אף כי" המורכב קל וחומר, נדמה, שביטורו של דבר אותה חופפה לפנינו: "אף" מובדל משאר המשפטים באמצעות "כי", הכולל את שאר המשפטים יחד כנושא דקדוקי לנושא "אף". אך הואיל ובמשפטי קל וחומר בא אחרי "אף" לעתים קרובות "כי" לציון זמן, התגבר במשפטים אלו (בהשפעת "אף" עם "כי-הזמן), השימוש ב"אף כי" המורכב ודחה כמעט לחלוטין את "אף" הפשוט ללא "כי" אחריו.

29. ל"לא" כנושא הגיוני השווה בלשון חכמים, לא ... אלא, בערבית لَنْ > لَا אُن ולפעמים גם لَا أُن, Brockelmann, Grundriss, ב, 603. וכן השווה בערבית בינונית ובלהגים, מא אן.

30. אפס' בהוראת, אבל' ללא, כי" אחריו נמצא לדעתי (בניגוד למילונים) במדבר כב, לה; השווה להלן הערה 55.

31. השווה הערה 18.

32. השווה לעיל בראשית ג, א, "אף כי", וכן את "וכי" המקראי (כגון ישעיה לו, יט) והתלמודי, ובערבית לעיל הערה 16, כיף אן, וכן مَا أَلَدِي ודומיו.

33. השווה לעיל, אם לא כי.

34. אולי רגיל היה, הכי" דווקא כשהתשובה חיובית (בניגוד ל"וכי", הערה 32). ומכאן קיבל את ההוראה, אמנם, באמת". כך הבינו את בראשית כז, לו התרגומים העתיקים (תרגום אונקלוס, ירושלמי, שבעים, פשיטתא, וולגאטה) וכך יש להבין שמואל ב כג, יט: הכי נכבד, כלומר באמת נכבד, דברי הימים א יא, כה, תרגם את הביטוי, שלא היה עוד שגור, ע"י "הנו", אך אין כל הוכחה, שאמנם גרס כן. — לא לכאן שייך כפי הנראה בראשית כט, טו, שבו יש להבין "הכי", כמו תרגום אונקלוס, ירושלמי, השבעים וולגאטה, בהוראת, האם מפני ... " (אם כי אפשר לפרשו ג"כ כ"באמת": באמת אחי אתה, ותאם [בגלל זה] תעבדני חנם. השווה פשיטתא). וכן אפשר להבין גם בראשית כז, לו.

בראשית מא, לב: ועל השנות החלום אל-פרעה פעמים כי נכון הדבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו, כלומר בגלל השנות החלום פעמים נכון...³⁵.
 5. נדיר מזה הרבה בשימוש זה „אָ שָׁר“, כפי שהוא נדיר בכלל בתחילת משפטי שם-עצם (substantive clauses) — זכריה ח, כ: עַד אֲשֶׁר-יָבֹאוּ עִמָּי, דומה לו בראשית מה, ו: ועוד חמש שנים אֲשֶׁר אֵין חֵרִישׁ וקציר; דברים א, לא: ובמדבר אֲשֶׁר רִאִיתָ; זכריה ח, כג: בימים ההמה אֲשֶׁר יִחְזִיקוּ עֲשֵׂרָה אֲנָשִׁים...; תהלים י, ו: לדור ודור אֲשֶׁר לֹא-יָבֹרֵעַ. כך יש להבין לדעתי גם בראשית ו, ד: הנפלים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי-כֵן אֲשֶׁר יָבֹאוּ בְנֵי האֱלֹהִים אֶל-בָּנוֹת הָאָדָם וילדו להם (כלומר גם אחרי כֵן קרה שבאו...). דומה לזה שמואל ב יד, טו: עֲתָה אֲשֶׁר- (חסרה בכמה כ"י) באתי לדבר אל המלך אדני את-הדבר הזה כי יִרְאֵנִי הָעַם.³⁶

6. נדיר כמובן בשימוש זה „שָׁ“, כפי שבכלל אינו רגיל ביותר במקרא; רשמתי רק שיר השירים ג, ד: כמעט שְׁעֵבְרָתִי מֵהֶם עַד שֶׁ...³⁷, כלומר אך עברתי...
 ד. 1. לעומת זה בלשון חכמים „שָׁ“ היא המלה הרגילה להפריד את תואר-הפועל משאר המשפט. כך למשל, רגיל מאוד „בִּלְבַּד שָׁ“, כגון משנה סנהדרין ב, ד: וּבִלְבַּד שֶׁלֹא יִהְיוּ מִסִּירוֹת אֶת לְבֹ (לעומת דברים יז, טו-יז: שום תשים עליך מלך... רק לֹא-יִרְבֶּה לוֹ סוּסִים... ולא יִרְבֶּה-לוֹ נָשִׁים)³⁸.
 כן רגיל „לֹא שֶׁ...“³⁹ אֶל אִם (בהוראת אֵין זאת אומרת שֶׁ), כגון תוספתא ברכות א, י: לֹא שֶׁתִּיעַקֵּר יִצִּיאַת מִצְרִים מֵהֶם אֶלֹא שֶׁתִּהְיֶה מִצְרִים מוֹסִיף עַל מַלְכוּת... לֹא שֶׁיִּעַקֵּר שֶׁם יִעַקֵּב הֵימָנוּ אֶלֹא יִעַקֵּב מוֹסִיף עַל יִשְׂרָאֵל. בדומה לזה במשנה ראש השנה א, ז: נִדָּה ג, ד וכו'.
 רגיל ביותר פִּעְמִים שָׁ, ר' במילונים⁴⁰; פחות מזה עֵתִים שָׁ:
 תוספתא טהרות ד, ב: עֵתִים שֶׁהוּא שׁוֹנֶה, וכן אבות דרבי נתן יא, לכאן שייך

³⁵. השווה גם Brockelmann, Grundriss ב, 606.

³⁶. פחות מסתבר לראות במשפט-אשר את הנושא, במשפט-כי את הנשוא. גם „עֲתָה הִנֵּה“, ר' לעיל, וכן העובדה, שבכמה כתבי יד חסר „אֲשֶׁר“, מחזקים את ההנחה, ש„עֲתָה“ הוא הנושא ההגיוני (ובגלל „אֲשֶׁר“ גם הדקדוקי).

³⁷. אֵין למחוק „עַד שֶׁ“ כמו שעושה Budde (Kautzsch, Die heilige Schrift...⁴). השווה תופעות דומות בערבית בינונית (Dozy א, 247), בערבית יהודית וכן בדיאלקטים, ר' למשל Feghali, *Syntax...*, 473, וכן בגרמנית, Paul-Stolte, 408.

³⁸. מְעַנִּין שבביטוי זה בא „בלבד“ בראש המשפט, אף כי בביטויים אחרים הוא בא אחרי המלה, שאותה מִיחֲדִים. לכאורה לפנינו תופעה מקבילה לִי אֵינֶנּוּ, שהרי גם אֵינֶנּוּ בא, דוגמת „בלבד“, אחרי השם. אולם יש להתחשב גם בהבדל, שהשימוש המאוחר של הקדמת אֵינֶנּוּ רגיל למדי, מה שאֵין כן לגבי „בלבד“ חוץ מאשר בביטוי „בלבד שֶׁ“. השווה בגרמנית nur dass Paul-Stolte, 379 ובייחוד 419, בערבית יהודית נִאֲצָה אֵן, כגון תשובות הרמב"ם כ"י סימון א קלט, תשובה: ויחלף עליה ב"י אלהי ישראל עלי אלצורה אלמכלצה מן אלגראמה ונאצה אֵן יִצְמַר פִי ימינה לשי יבריה מנה, כלומר, ויישבע עליו ב"י אלהי ישראל באופן שיצילוה מן ההפסד, ובלבד שיחכוון בשבועתו לדבר שיפטרנה.

³⁹. השווה לעיל „אם לא-כי“ וגם „הלא כי“, בגרמנית (Paul-Stolte, 419).

⁴⁰. כֵּן גם מכילתא דרשב"י, הוצ' אפשטיין-מלמד 205, 15 (אך בלי „שֶׁ“ 20,80).

אולי גם „חייך ש-“, כגון ויקרא רבה הוצ' מ' מרגלית קצט, 2, 5; דוגמאות אחרות ע"ע בן-יהודה. ואולי אין למחוק את השיין במכילתא דרשב"י, הוצ' אפשטיין-מלמד 113, 13: מיכן שהיה ר' ירמיה אומ'.

2. נדיר מזה בהרבה בתפקיד זה „הרי“, המקביל ל„הנה“ המקראי — תנחומא, לך לך י: עכשיו הריני נותן לך שני חלקים יותר מאחך.

ה. בעברית המשוערבת נמצא למשל „כמעט ש-“ בהוראת „כמעט“⁴¹, „אולי ש-“⁴² וכן אולי „אם לא ש-“ (פרימן, תשובות הרמב"ם עמ' 140, שורה 11)⁴³.

ראב"ע משתמש ב„לפי דעת פלוני ש-“, כגון בפירושו לויקרא כז, ג: ודעת (!) רבים כי זו גזרת מלך... ולפי דעת הגאון שיתן בכל שנה שקל; ויקרא כז, ב: ולפי דעתי שהוא האוהל שלי; תהלים קמא, ה: ולפי דעתי ששמן ראש כמו במנעמיהם. כן נמצא אצלו „לפי האמת ש-“⁴⁴. למשל בפירושו לויקרא כז, ג: ולפי האמת שכל אלה שלמות. בכל הדוגמאות האלה מצאנו ש-“. כן נמצא „אשר“ בספרות ימי הביניים בביטוי „כמעט אשר“ (בהוראת כמעט) במדרש ס' הישר, ר' בן-יהודה עמ' 3159, ב.

ו. 1. בספרות החדשה פותח משפט לעתים קרובות בתיאור זמן, המתחבר עם שאר המשפט בו"ו החיבור; בייחוד מרבה ביאליק⁴⁵ בדרך זו. למשל: בינתיים ו- — ביאליק עו, 4 מלמטה: בינתיים וגגה הרקוב של דירת חגיגא-ליפא נקרע קרעים שאינם מוטלאים.

בעוד... ו-⁴⁶ — ביאליק קט, 7 מלמטה: ובעוד שעה — והדשאים הגבוהים של הקרפף השמם החביאו בתוכם את שני השכנים הקטנים. רסג, 4 מלמטה: בעוד רגע ובחלון שלמעלה מופיעה היא, פיגלה, שמג, 9 מלמטה: בעוד רגע — ואני מחבונן והנה...

⁴¹. דוגמאות ר' למשל מ' גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשי"א (במכפלת), עמ' 52 (אמנם נאספו שם למטרה אחרת), והשווה גם שם עמ' 125, הערה 10 (אך אין נראה, שבביטויים כמו „קלילא מא" הובן „קלילא" כתואר הפועל ע"י שטוש מהות הקונסטרקציה, אלא מסתבר, שתואר-הפועל ראשוני הוא).

⁴². ראה גוטשטיין, שם, 55 (בהשפעת *لَمْ أَنْ*, ר' Reckendorf, Arab. Syntax, 401, Brockelmann, Grundriss, 604, ושםא השפיע גם „אפשר ש-“. השווה בגרמנית Paul, vielleicht dass (287).

⁴³. השווה *لَا أَنْ* ולעיל „אם-לא כי“.

⁴⁴. השווה להלן „באמת ש-“, בוודאי ש-“ וכיו, בערבית, ר' הערה 16, *حَتَّى أَنْ*, השווה גם Paul, 287.

⁴⁵. מצוטט לפי ביאליק, סיפורים, ת"א, תשי"א. האותיות מציינות את העמוד, המספרים את השורה (וכן אצל סופרים אחרים; במקרים אחרים מצוין המספר הראשון את העמוד, השני את השורה). ממנדלי מצוטטים עמוד, טור, שורה).

⁴⁶. השווה גם ממשפטים מעין „ובעוד סנשו ואשתו משיחים ככה — ורעי דון קישוט ואנשי ביתו הורידו את האביר מן העגלה“ (דון קישוט, תרגום ביאליק, ת"א תשי"ב, קמד, שו' 10). כן רביל, עוד מעט ו-“ (השווה הערה 24), כגון מנדלי (ר' להלן) תמו, ב, שו' 10 מלמטה; תסה, ב, שו' 7 מלמטה; ביאליק שלא, 16; שמג, 3 מלמטה, וכן גם סופרים אחרים (פיארברג וכיו.).

פתאום... ו' 47 — ביאליק קלא, 6: פתאום — וצנה ערבה ומבושמת טופחת על פניו. רמה, 9: ופתאום — ואני בתוך אניה. רסג, 11 מלמטה: פתאום, ובחלון הפתוח של הבית התחתון מתגלה ילד רוה וקור. רסד, 4 מלמטה: פתאום, ושני תינוקות... יוצאים. רסו, 3: פתאום — לא אדע איך נפל הדבר (מאמר מוסגר!) — ופיגלה נעלמה מעיני.

רגע ו' 48 — ביאליק רמה, 5 מלמטה: רגע — והחמה נבלעה בנרתיקה. בדומה לו פיאברג, כל כתביו, ת"א התש"א, עמ' 129, אמצע: בלילה... 49 ואני יושב בבית המדרש הישן. 147, שורה 3: ובילי טבת הארוכים והוא שוכב עם אביו על מצע תבן, מבעד החלון הנמוך מבהיק השלג הלבן, הלבנה... וכן מנדלי מוכר ספרים, כל כתביו, ת"א תשי"ג, רד, א, פסקה ד: כחצות היום ובית לוי חלונותיו עוד סתומים. — רלב, א, 8 מלמטה: ובתוך כך והלבנה בת שבוע אחד למולד מקדימה 50.

2. לעתים רחוקות יותר נמצא אחרי תיאור זמן, "והנה": ביאליק פג, 6 מלמטה: מיד והנה היא אצל המחיצה. כג, 10: ובעוד רגע 51 והנה היא משתובבת לפניו. רו, 5 מלמטה: בחלומי — והנה דרך ארוכה וככרת חול לפני. רסו, 4: פתאום, והנה רעד קצה היער. רפ, 4: מקץ רגע והנה הוא מיחד את הדבור לי לבדי. פיאברג 123, פסקה ו: ובחלומי והנה העגל עקוד. מנדלי רלב, א, 4 מלמטה: ופתאום והנה רעש אופנים... עוד מעט ומרכבה מרקדת ובאה. ובדומה לזה "הנה": פיאברג 74, פסקה 4: ערב שבת 52 הנה המראה לנגד עיניו. וכן "אך הנה" פיאברג 79, פסקה ב: אך הנה... הנה... סוף סוף נודע לו איך להביא את המשיח.

3. גם "ש" מצוי; רגיל למשל "פעמים ש" המשנאי, כגון ביאליק, עט (פעמיים); ס' יוהר, חרבת חזעה, ספרית פועלים 1949, עמ' 61, 10 מלמטה; אף בהקבלה ל-"פעמים" פשוטה (בגלל "ש" של זמן קרובה) — עגנון, ס' תכלית

47. השווה ביאליק רמד, 2 מלמטה: ופתאום — האח! את חצוץ-חמר ראתה עינינו, כל ייתכן ש"פתאום" הוא משפט חדאיברי. בדומה "מיד" ביאליק כג, 6 מלמטה: ומיד והיא אצל המחיצה שבין שתי החצרות.

48. ייתכן שהוא זהה עם "עוד רגע וי", והשווה הערה 24.

49. "בלילה" באה בשורה נפרדת כפסקה לעצמה ובוה משמש "בלילה" כנושא לכל הפסקה שאחריה. במקרים אחרים בא ביטוי הזמן (ולפעמים ביטוי המקום) אצל פיאברג לא בצורת תואר-הפועל אלא בצורת משפט חדאיברי — 74, פסקה ד: ערב שבת (שורה לעצמה). הנה (כלומר שייך ל-2, ר' שם) המראה לנגד עיניו. ללא מלת-קישור בין המשפט החדאיברי לבין המשפטים שאחריהם — 88, פסקה ב: בין הערבים, התנועה בחוץ רבתה מעט. 64, 4 מלמטה: יום הכפורים. בית הכנסת מלא מסה לפה. 68, 4: בית כנסת, תפלת מנחה נגמרה. 83, פסקה ג: בוקר. השמש עוד טרם יצאה אל הארץ. 80, פסקה ד: צהריים. החום בחוץ גדול עד מאד. וכן מנדלי רכה, א, שו' 1: יום הששי. בוקר נאה. אור וחום...

50. השווה גם פיאברג 128, פסקה ג: ובלילה הזה אזכרה — חשבתי מחשבות רבות (המאמר המוסגר "אזכרה" חוצה בין תואר-הפועל לבין שאר המשפט).

51. השווה משפטים מעין: ובעוד העגלה שוטפת במרוצתה — והנה הכרכרה, ושני הפקידים בתוכה, באה שוב כנגדנו (ביאליק קסה, 6). בדומה לזה רצ, 1.

52. ראה הערה 49.

המעשים, הארץ 27.9.54, תרבות וספרות, ב, טור 5, אמצע: ומנין אני אומר כך, שפעמים (!) על מטתי בלילות שאין שנת מזדמנת לי מעביר אני לנגד עיני מה עשיתי ביום ופעמים שאני בא לידי צחוק. "בה כרח ש" 53 נכלל בתוך המשפט – עגנון, לוח הארץ תשי"ט 222, 1: איש כזה בה כרח שאין הארץ נוחה לו. השווה "אם לא ש" – ביאליק, דברי ספרות, שכד, שורה אחרונה: אם לא שנבוא.

ביותר רגיל "כמעט ש" (ע"ע בן יהודה), כגון ביאליק קג, 5: וכמעט שיצא מדעתו, וכן קית, 12, קכ, 6 מלמטה (וכמעט שלא (!) בכתה משפט תענוג). רמס, 11, שלב, 8 מלמטה, וכן שכספיר, המלט, תרגום ש"צ דוידוביץ, ירושלים תשי"ד, סב, שו' 355, כן עשוי "כמעט ש" להיכלל בתוך המשפט – ביאליק קו, 9 מלמטה: ציפה-לאה כמעט שיצאה מדעתה. "כידוע ש" 54 – עגנון, ס' תכלית המעשים, הארץ 11.10.54, תרבות וספרות, א טור ג, שו' 15 מלמטה: שכידוע שמעשה ש... לא רצה ליהנות. עגנון, הארץ 5.11.54, תרבות וספרות, א, טור ב', שו' 13 מלמטה: כידוע (!) כל כחות הטבע יונקים מן האותיות שבתוכה, שכידוע שמשועבדים הם כחות הטבע לאותיות שבתוכה. נדיר "אך ש" 55 – שכספיר, המלט... קסו, הערה למערכה 3, מעמד א, שו' 63: אך שהוא יודע כי סכנה צפויה לחייו.

4. בהקבלה ל"אך ש" רשמתי בהמלט, תרגום דוידוביץ, גם "אך כי" – נד, 128: אך כי אותך אהבתי יתר על כלנה.

ז. רגילות צורות כאלה גם בדיבור התקני (colloquial standard) והן משתקפות בחיבורי תלמידים ובעיתונות ואף בספרים הכתובים בכוונה תחילה ב"סלנג". 1. ו' החיבור נדירה למדי, וקיימת למעשה רק ב"כמעט ו" 56 הבא לעתים קרובות במקום "כמעט ש" ואף הוא כלול כמותו לעתים בתוך המשפט. דוגמאות: הארץ 17.9.54, תרבות וספרות, ב, טור 6: בסרט המוצג בקולנוע "אופיר" כמעט וקופחה פרנסתו של המתרגם העברי. הארץ 4.10.54, עמ' 2, טור 9, אמצע: אגב, כמעט ומת באכילת שוקולדה זו אחד מבניה של הרוצחת. הארץ 23.3.55, עמ' 8, טור 4, פסקה 4: ובבתי הספר כמעט ולא חסרו תלמידים; בדומה לזה, שם 21.3.55, עמ' 2, טור 1, שורה 15.

2. בדרך כלל מתחברים תוארי-הפועל עם המשפט באמצעות "ש"; "באמת ש" 57 – הארץ 24.11.54, עמ' 2, טור 5, שו' 43 מלמטה: מה מקשר את הדיונים...? באמת שאיני יודע (שלילה!). הארץ 26.11.54, עמ' 3, טור 7, סוף מאמרו של ש' טבת: אגב, שאלתי אותו, בצרפת קיימת אנטישמיות? –

58. השווה "על כורחו ש", י' לוינגר, אמונה הבאה בכפירה, הדפסה מיוחדת מ"בחינות",

עמ' 71, טור ב, שורה 6: ההלכה בזמן הזה בצביונה הגלותי... על כרחא – לפי שיקוליו של ליובוביץ – שתמאס עצמה... על הנוער... ועל כרחא שתהא מבוסלת לחלוטין בדורות הבאים.

54. האם השפיע פה גם, בידוע ש" המשנאי (שבו נראית הב', כי "essentiae")?

55. השווה Paul, vielmehr dass 287, ולעיל אפס כי, אך כי, אך הנה, וכן להלן, אך כי.

56. ייתכן ש"כמעט ו" הושפע מ"כמעט ו" שבמקרא (המשמש אמנם אולי בהוראה אחרת,

ר' הערה 25) הנמצא גם בתפילה, בסגנון ספרותי ממש הוא נדיר; מ' גושן (גוטשטיין), בעל, טור הלשון" ב"הארץ", 3.2.56, מביא רק שתי דוגמאות מתרגומיו של סשרניחובסקי ושל שלונסקי.

57. השווה הערה 44.

באמת שאינני יודע, השיב לי, אבל אני מניח שלא (שלילה!). רגיל מאד אצל י"ד סלינגר, אני, ניר-יורק וכל השאר, תרגום א' דינאלי⁵⁸, ת"א תשי"ד; למשל 63, 5 מלמטה; באמת שאני צריכה לספר ל... 107, 5 מלמטה; באמת שהרגשתי מוזר; 176, 5: באמת שזה היה מזל עצום. כן רגילים משפטים מעין 3, 91: כל מה שהרגשתי, זה שאתה מאושר. באמת שכן, וכן גם 161, 1; 163, באמצע. בדומה לזה משפטים מעין 7, 111: אני ידעתי שמהו כזה יקרה... באמת שידעתי; וכן גם 117, 8 מלמטה; 164, 4.

בהכרח ש-⁵⁹ נכלל בתוך המשפט – הארץ 12.11.54, עמ' 2, טור 2, שו' 12: נסיון זה בהכרח שייך ל... הד החינוך, 27.1.55, עמ' 12, טור ב, אמצע: התאריך בהכרח שיהא מסומן בהצהרה.

בוודאי ש-⁶⁰ – הארץ 29.10.54, עמ' 2, טור א, שו' 51: אין באים לטעון כי הם תמיד... אך בוודאי שאסור לראות בהם קבוצת מוצאי דם. לעתים כלול „בוודאי ש-“ בתוך המשפט – הארץ 19.11.54, טור א, הצלחות האלוהיות, לב[נימין] ח[מוז], שו' 8: המפוכחים ומיושבים... בוודאי שהם מכחישים. חיבור של סטודנט 1.2.55: הדבר בוודאי שיקשה לביצוע. הד החינוך 26.1.56, עמ' 8, טור ב, שו' 19: בוודאי ובוודאי שלא זאת היא כונתנו.

כמובן ש-⁶¹ – הארץ 8.9.54, עמ' 3, טור ו, שו' 24 מלמטה: כמובן שהפרדסנות... היא גם בעלת אינטרס שונה לחלוטין. שם 24.9.54, עמ' 3, טור ו, שו' 21 מלמטה: כמובן שיותר קל ללכת... בדומה לזה שם 23.2.55, עמ' 2, טור ג, אחרי האמצע; שם 24.2.55, עמ' 4, טור ג, בתחילת הרבע השני; וכן אלקוט, נשים קטנות, תרגום ס' ערב, ת"א, 453, שו' 9 מלמטה. לפעמים כלול „כמובן ש-“ בתוך המשפט: הארץ 26.11.54, טור א, שו' 11 מלמטה: מסקנות כאלה כמובן שיש בהן כדי לעורר סערה בצבור.

ללא ספק ש-⁶² – חיבור של סטודנט, 1.2.55: ללא ספק שהגבלות אלו מוכרחה המדינה לקיים. וכן בלי ספק ש- – הארץ 8.3.55, עמ' 2,

58. ספר זה כתוב בסלנג. יש כמובן להתחשב בעובדה, שבספרים מעין אלו ייתכן שהמחבר

(או המתרגם) יפריז וישתמש בצורות, שאינן קיימות אף בסלנג, אם הן רק שונות מן הצורת התקנית (מעין hypermistake על דרך hypercorrection, „שגיאת יתר“ על דרך „תיקון יתר“).

59. השווה לעיל ו, אצל עגנון (וכן הערה 53).

60. השווה הערה 44. לפי מוצאו אין ל„ודאי ש-“ עניין כאן, שהרי „ודאי“ יכול להיות אף

תואר-השם (השווה למשל שנהר, לוח הארץ תשי"ד, 247, שורה 1: ודאי לי שלא נסעת הרבה), אך לפי שימושו מורגש הוא לעתים קרובות כתואר-הפועל (כפי שמרמזו למשל סדר המלים אצל שנהר, שם 239, שורה 11: בארץ מוצאה ודאי שהיתה נישאה...). „ודאי ש-“ רגיל מאד הן בספרות החדשה והן בדיבור התקני, באחרון בעיקר בשלילה (כגון הארץ 27.9.54, עמ' 2, טור 7, שורה 21 מלמטה), אבל לפעמים גם בחיוב (דבר לילדים, 17.11.54, עמ' 15, טור ב, שורה 15).

61. השווה גם י' מוסינזון, חסמבה בצפורני פלורנס והקיקלופים, ת"א תשי"ד, 106, שורה 8

מלמטה: כמובן שלא שאלתי שאלות, וכן למשל גם תוספת הערוך השלם, ערך שויסקי; וכן כמובן שאין להעתיק.

62. השווה בגרמנית Paul-Stolte, ohne Zweifel, dass 419.

טור ה, פסקה ה: בלי ספק שהיו רבים בגיטאות „שהציצו ונפגעו”... בלי ספק שהיו יהודים אשר...

כנראה שׁ – הארץ 23.2.55, עמ' 2, טור ו, מכתבים למערכת, שורה 7: כנראה שנפל בחלקי וכנראה גם (!) שהמנהל (!) הדואר הכללי דואג לכך, ש... וכן כשכנראה שׁ – כלול בחוך המשפט – הארץ 8.10.54, עמ' 5, טור ד, שורה 53 מלמטה: ואף על פי כן, הצלחת הסרטים האלה באנגליה עצמה כנראה שלא היתה רק בגלל המלכה⁶³. ללשון ה„תת־תקנית” שייך „בטח שׁ” – סלינגר 125, 12 מלמטה: היא בטח שלא דברה כמו נזירה; 161, 7 מלמטה: בטח שהם מוצאים חן בעיני; 181, אמצע: תבוא לראות? בטח שאבוא. דומה לזה 231, 12, וכן דבר לילדים תשי״ד, 827, טור א (חיקוי לשפת הילדים): בטח שנבוא. ובדומה לזה סלינגר 63, 3: נשים הורסות אותי. ברצינות שכן.

ח. רואים אנו אפוא, באיזו מידה נפוצים בכל תקופות הלשון העברית תוארי־פועל, המשמשים כנושאים או כנשואים לא רק מבחינה הגיונית, אלא אף מבחינה דקדוקית. תוארי־הפועל נמצא לרוב בתחילת המשפט ומתקשר אליו באמצעות „הנה”, „והנה”, „הרי”, „ו־”, „כי”, „אשר”, „שׁ”; לפעמים מתלכד תואר־הפועל עם „מלת־קישור” למלה אחת ואף עשוי להיכלל בחוך המשפט. גם בעברית ה„חדשה” התפתחו ביטויים חדשים, כרגיל בשפה חיה, כגון „כמעט ו־”, ובעיקר תוארי־הפועל המתחברים אל המשפט באמצעות „שׁ”. למשל „באמת שׁ”, „בהכרח שׁ”, „בוודאי שׁ”, „כמובן שׁ”, „ללא (בלי) ספק שׁ”, „כנראה שׁ”. רשאי אדם להתנגד לביטויים אלו מסיבות של טעם וסגנון, אך אין כל הצדקה לשלול אותם רק מפני שאינם מצויים במקורות הלשון הקדומים. אין אנו זכאים להכניס ביטוי מעין „כמובן שנלך” לתוך מיטת סדום של ניתוח „הגיוני” ולטעון, שבמשפט „כמובן שנלך” אין נשוא, ועל כן עלינו לפוסלו ולומר דווקא „מובן שנלך” או „כמובן נלך”. שהרי העברית החדשה אינה בנדון זה אלא הממשיכה של דרך הבעה מקובלת בעברית בכל שלביה, ואנו לא נראה בביטויים מעין אלו שגיאות, הפוגעות בדפוסי הלשון המקובלים, אלא סימנים להמשך חי ולפיתוח דרכי הלשון מתקפות קודמות.

63. לא לכאן שייך „כך שׁ”. הוא התרכב מן „כך... (עד) שׁ”, שפתח משפטי תוצאה (Konsekutivsätze) בהשפעת so that, so dass וכדומה, ושימושו נרחב בהשפעתם כדי להביע כל תוצאה שהיא ללא גוון של משפט־אופן ונעשה זהה בהוראתו ל„לכן”, „לפיכך” ודומיהם. – באו שׁ” מקווה אני לרונ בהודמנות אחרת.

נוספות ל"אלפאט' אלמשנה"

בחוברות "לשוננו" (כרך יח, עמוד 167–178; קובץ תשי"ד עמ' 31–48) פרסם נחמיה אלוני שני דפים מתוך הגניזה, הכוללים פירושי מלים למשנה למסכתות: ברכות, פאה, שבת ועירובין. על סמך הכתובת שבראש הדף הראשון "אלפאט' אלמשנה לרב סעדיה נ"ע" הניח המהדיר, כי מחבר פירושי המלים הוא רב סעדיה גאון. חולק עליו שרגא אברמסון (לשוננו, תשי"ד עמ' 49–50), הסבור, שלא הרס"ג הוא שחיבר את פירושי המלים אלא רב סעדיה אחר. ואכן לא קלה היא ההכרעה: יש פנים לכאן ולכאן. פירושי מלים בערבית (שרח אלפאט') ללשון המשנה נתחברו על ידי חכמים רבים. נאמנה עלינו עדותו של ר' תנחום ירושלמי, מחבר מלון "אלכאפי" (המספיק) ללשון המשנה וה"יד החזקה", שכתב בהקדמתו: וקד שרחת אלגאונים ואלשארחין ג'מיע ד'אלך, וצנפו כתב כת'יר מכת'צראת מעאני ושרח אלפאט' [וכבר פירשו הגאונים והמפרשים כל זה וחיברו ספרים רבים, קצרים בעניינם, ופירושי מלים]. מילונים אלה נועדו בעיקר לתלמידים ולהמון¹. ר' סעדיה מחבר "אלפאט' אלמשנה" שלפנינו הוא אחד מאלה².

באשר ליחס שבין שני קטעים אלה לבין הרס"ג ניתן לקבוע, כי הקטע הראשון קרוב יותר לשיטתו של הרס"ג מן השני. והא ראה: בשני הקטעים מופיעות שתי מלים, מסוג המלים הבודדות במקרא: טפילה, קרסם. בקטע הראשון תורגמו: אלמצ'אף, קרצ'והא; ואילו בקטע השני: פרע וערץ', יחטב אלאנצאן. בפתרון "שבעים מלים בודדות" במקרא (בנימין קלאר ז"ל, קובץ הרס"ג, עמ' רפ"ד–רפ"ה) מפרש הרס"ג את הפסוק "יכרסמנה חזיר מיער" (תהלים פ, יד) מלשון קרסמוה נמלים (שבת פ"ט מ"ה) ומתרגם: יקרצ'הא. וכן "טפל" שבמקראות: טפלו עלי שקר זדים (תהלים קיט, סט), ותטפל על עוני (איוב יד, יז) מקשר הוא עם "טפילה" שבמשנה ומפרשם: באב אלתאויל ואלאצ'אפה. בקטע השני מופיעות כמה מלים מקראיות, שתרגומן שונה מתרגומו של הרס"ג שבידינו:

א. שבת ו, א: טוטפת — פירש עצאבה. ואילו בשמות יג, ח התרגום הוא: מנשורה.

ב. שבת ו, ו: רעלות — פירש בעל ה"אלפאט'" וכן הרמב"ם ור' תנחום "אגראץ'" כלשון הכתוב בישיעה ג, יט. אך הרס"ג תרגם "רעלות" בישיעה "גילאג'לי" (פעמונים).

1. מילון מעין זה בלשונם הערבית של יהודי-תימן מצוי בכ"י עד היום, עיין ספרות יהודי-תימן, ביבליוגרפיה, קרית ספר, כרך כ"ח עמוד 401.

2. ר' סעדיה זה נזכר פעמים מספר במילונו של ר' תנחום הירושלמי, עיין ליקוטים מן ספר המספיק, ב"ז באכר, בודאפשט 1908, עמ' 40.

ג. שבת יב, א: מעצד — מעול, בישעיה מד, יב „חרש ברזל מעצד“
תרגם הרס"ג „באלקרנאס“.

להערותיו של נחמיה אלוני לקטע השני הנני מוסיף תיקוני קריאה ע"פ
התצלום ותיקוני פירוש שנחדשו לי אגב השוואה עם מלון „אלכאפי“ (כ"י ברשות
ר' שלום יצחק הלוי נ"י) ועם פירושי המשנה לר' נתן אב הישיבה ולהרמב"ם
(כה"י הראשון ברשותו של ר' יוסף קאפח נ"י, והשני ברשותו של ר' יוסף קרח נ"י).
א. שבת ה, ב: כבונות — לדעתי יש לקרוא *גללה* (קשורות, כבולות)
ולא *גללה*.

ב. ו, א: בטטפת — וק... עצאבה. ר' נתן: עצאבה תבלג מן אלאד'ן
מרכבה עלי וקאיה מדיהבה [ציץ המגיע לאוזן ובנוי על מכשיר זהב המחזיק
אותו]. עפ"י יש להשלים את הנוסח המשוער: וק[איה עליה] עצאבה.

ג. בסנובוטין — מעאליק מן פצה או [מן ד'הב או מן גו] אהר [תכשיטים
מכסף או מזהב או מאבנים יקרות]. המהדיר ניסה לפענח את התיבה האחרונה
כ„שאהר“ (?). מציע אני „ג'ואהר“ שהיא קרובה יותר לעניין. ר' נתן: מעאליק
ד'הב ופצה וג'והר.

ד. ו, ה: שן תותבת — פירש ר' נתן: סן גריבה. מן וקע מנה סן פיעמל
סן גריבה בכיט פצה או גירה. חרג' חושב תותב. [שן זרה. מי שנשרה עליו
שן עושה לו שן בחוט כסף או זולתו. תרגום חושב — תותב].

ה. ו, ו: רעלות — אגראץ. פירש ר' תנחום: מעני רעלות — לאבסאת
אלאגראץ וד'אלך נוע מן אלחלי [עניין רעלות — לובשות אלאגראץ והוא סוג
של תכשיט] הנטיפות והשרות והרעלות (ישעיה ג, יט).

הרמב"ם: רעולות — מגרצאת, יעני אן אלנסוה אלערבי'את יכ'רגן באלגרץ
כמא שאנהם אן יפעלו דאימא והוא נוע מן אלחלי, הנטיפות והשרות והרעלות.
[ענודות פעמונים. כלומר שהנשים הערביות יוצאות בפעמון כמנהגן תדיר, והוא
סוג של תכשיט, „הנטיפות והשרות והרעלות“]. העתקתי „מגרצאת, גרץ“ לשון
פעמון, אע"פ שבערבית נכתבות הן ב־ס ולא ב־ס', מתוך הנחה, כי מעתיק
כה"י שהוא תימני כתב את המלה כפי שהיא נבטאת בדיאלקט הערבי־תימני
(בתימן הוגים את המלה בצדי ולא בסמך. השווה מלון Dozy). גם להלן ו, ט
מפרש הרמב"ם בזוגין — באלאגראץ (בעל האלפאט' פירש כאן ג'לא'גל),
ר' נתן אף הוא מפרש רעלות — אגראץ. אם נרחיק לכת ונניח כי „אגראץ“
שבכאפי אינו אלא שיבוש של אג'ראץ-אג'ראס, יצא שכל המפרשים פירשו
את המלה — פעמונים, ואז יעלו הדברים בקנה אחד עם הכתוב בישעיה ג, ט
ועם תרגום הרס"ג שתרגם ג'לא'גל (פעמונים).

ו. ו, ו: מדיות פרופות — פירש בו רבי נתן: ונסא ישראל אלד'י פי
בלד מדי יכ'רג'ן ואזארהם מלפופה עלי ג'וזה או דרהם. [נשות ישראל שבמדי
יוצאות כשאזוריהן כרוכים על אגוז או על מטבע].

ז. ו, ח: בקו — באלחק אלרג'ל. כך בכה"י. אולם המהדיר „הגיה“
בלאחק, ותרגם „במצורף לרג'ל“. ר' נתן פירש: הקטע יוצא בקב שלו — אלאקטע
יכ'רג' פי אלחק אלדי פי רג'לה [הקטע יוצא בקב שברגלון]. לפי זה נראה

שתיבת "חק" עניינה "קב" אע"פ שלא מצאתי הוראה זו במילונים והיא נגזרת משרת "חק" ולא מ"לחק".

ח. ו. י: מסמר הצלוב — מס... ש... אלמצלוב. המהדיר ניסה להשלים: מסנמאר [ישנה] אלמצלוב, ותרגם: מסמר דומה הצלוב. לדעתי יש להשלים מסנמאר מן כ'שנה] אלמצלוב. כלומר: מסמר מקורת הצלוב. השווה פירוש הרמב"ם: וכד'אלך יועם אצחאב אלכו'אן אן אד'א אכ'ד' מסמאר מן כ'שבה אלמצלוב ועלך עלי מן בה חמ'א נפעה ד'אלך [כן מאמינים בעלי הסגולות, שאם נוטלים מסמר מקורת הצלוב ותולים אותו על חולה שיש לו קדחת יועיל לו]; וכן פירש ר' עובדיה: מסמר שבעץ התלוי.

ט. ז. ד: עוקציהן — המהדיר השלים "אטראפהן" לפי מקום מקביל (רמב"ם, כלים פ"ג מ"ו). אולם לפי דקדוק הלשון הערבית צריכה ההשלמה להיות "אטראפהא" וכן הלשון בפירוש הרמב"ם: קליפיהן — קשרהא, גרעיניהן — נויתהא, עוקציהן — אטראפהא.

י. ח. ו: יש לקרוא כ'לאל (خلال) ולא כ'לאל, וכן הוא הלשון בהרמב"ם ואלכאפי: הו אלכ'לאל אלד'י ירקם בה [כ'לאל שאורגין בו].

יא. י. ד: חגורה — בכה"י זונאר והוא הנכון (ולא כפי שהגיה המהדיר זינאר). הוי"ו היא אם קריאה במקום "צ'מה" כדרך שנוהג המעתיק (ראה לדוגמה עמ' 35 ש' 9: מוחדקה, מוחאטה).

יב. י. ו: מעציץ נקוב — יש לקרוא מן קצריה מת'קובה (ולא "קצדיה" שאין לה שום מובן). קצריה אינה אלא גסטרא היוונית, הנכתבת גם בצורות גצרא, גצריות (השווה הערוך השלם, ערך גסטרי, וי' בראנד, כלי החרס בתלמוד עמ' פח—פט); וכן מפרש אלכאפי: וחית' יד'כר עציץ פהו קצריה [בכל מקום שנאמר עציץ הרי זה קצריה]. אלכאפי מתרגם במלה זו גם "ספל". מונח זה שגור בלשונם הערבית של יהודי-תימן עד היום. במחוז צנעא "קצריה" היא חבית של חרס לאגירת מים או עריבה של חרס ללישת העיסה (בתוספתא עירובין ט, יח נזכרת הגסטרא בחברת העוקה והעריבה). במחוז בעדאן "קצריה" הוא סיר חרס גדול לבישול בשר לסעודות גדולות.

יג. יב. ד: פנקס — פירשהו בעל "האלפאטי" שני פירושים: האחד "דיואן" והשני "אלואח אלשמע". תרגומן של שתי תיבות אלו הוא: לוחות לשעווה. המהדיר תרגם: "לוחות למשחק". ולא היא. בין הפירושים השונים שמעלה "אלכאפי" על פנקס כלול הפירוש הבא, שהוא הולם את הפירוש השני של "האלפאטי": וקד יעמל לוח מדהון עליה שמע וינקש עלי ד'אלך אלשמע בקלם נחאס או אברה' ונחואה מא יראד מן אלחאסא פהו איצ'א פינקס [יש עושים לוח מרוח בשעווה וחורטים על אותה שעווה בעט נחושת או במחט חשבון שמבקשים לרשום, ואף זה נקרא פנקס]. אגב, פרט מעניין להתפתחות הכתיבה.

יד. יד. א: החובל — פענח המהדיר "יג'ני", אולם ניתן לקרוא בכה"י גם "יפני" — ישחית, שהוא מתאים יותר לעניין.

טז. יד. ג: יועזר — אלפודנג' (?). וכן הלשון בהרמב"ם. לפי זה הקריאה אלפודנג' ודאית. גם בכה"י ניתן לקרוא אלפודנג' בצורה ברורה, ואין מקום לא

לפענח המוטעה אלפרדנג' ולא לאלפודנג' בסימן שאלה. אלכאפי: אלפתנג' והו נבאת משהור ענד אלאטבא [והוא צמח נודע אצל הרופאים].

טז, יד, ג: מי דקלים – מא אלסריא בטבריה ופי חמה אלדפעה (ולא „אלדפניה” כפי שקרא בטעות המהדיר). سرى – עניינו תעלה להשקאת דקלים. חמה – היא חמת-גדר (אלחמה בערבית) שליד צמח הידועה עוד מימי קדם במעיינות-החמים שבה (עיין תלמוד סנהדרין קח ע"א). دمه – פירושה שטף מים, זרם מים. היינו: מי דקלים – בטבריה הם מי התעלה ובחמת-גדר הם שטף המים.

הרמב"ם מפרש „מי דקלים” באופן אחר: ופי אלשאם נכ'לתין ובינהמא עין מא מן שרב מנהא אסהלה והד'א אלמא הו אלד'י יתסמא מי דקרינ ולא יחל' אן יוכ'ד' מסהל בוג'ה פי אלסבת ניש בא'י שני דקלין וביניהם מעין מים, כל השותה ממנו משלשל. ומים אלו הם הנקראים מי דקרינ. ובשבת אסור כלל להשתמש בהם כחומר משלשל].

השרשים, זכה' וזכר'

השרשים זכה וזכר קרובים זה לזה. ולא רק בצלולם בלבד. לשניהם הוראה יסודית משותפת והיא: דק"ר. ל"זכה" ראה פליישר במילונו של לוי לתרגומים חלק א, עמ' 422 ועמ' 424, ולשורש זכר ראה במילוני פירשט וגייזניוס. וגם לאחר שנפרדו שני השרשים זה מזה וכל אחד סנה לדרכו, דרך הוראה מיוחדת, לא ניתקו היחסים לגמרי, ולשמות רבים שנגזרו מהם יש לפעמים דמיון רב ביניהם גם בצורתם וגם בהוראתם.

א. זכור אבות = זכות אבות.

...אמרתי למשה הרף ממני (דב' ט, יד), אלא זכור אזכרנו עוד נזכרתי זכור אבות וסלחתי בשבילם (אגדת בראשית עמ' 14); והדברים מתפרשים במדבר רבא ט, מה: הרף ממני... שלא יזכיר לו לא זכות אבות ולא זכות אמהות.

ב. זכורה = זכות.

עבירתן של שבטים זכורה היא לעולם תקוה היא לעולם (ב"רפד, יז). אמנם הרד"ל מנסח זכות במקום זכורה, על פי פסיקתא דפרשת החדש, אך בעל "מתנות כהונה" מדגיש ואומר: "זכורה היא לעולם גרסינן", ומפרש: "זכורה ופקידה טובה". ועי' "יפה תאר", הגורס גם הוא זכורה, אלא שאינו מפרשה לטובה; ובמקום תקוה הוא מביא שיש גורסין תקועה היא לעולם, והיא כפל הדבר במ"ש (במלים שונות) עם זכורה היא לעולם, אך לפירוש זה מתנגד מה שאמר מיד במדרש: "וישבו לאכל לחם, מאכיל לחם לכל באי עולם", והוא לא רק "עניין אחר" כדברי יפ"ת, ומה שכתב "אבל רש"י גרס זכות היא ותקוה" — הנה לפנינו בפרוש המיוחס לרש"י הגרסא היא: "זכורה לעולם תקנה לעולם". ומעניין שגם בפסחים יט ע"א בסופו מפרש רש"י את דברי רבי עקיבא: זכינו שאין טומאת ידים במקדש — "זכינו, זכות וטובה וריוח ותקנה היא לנו".

ג. זכירה = זכות.

מן זכורה הדומה לזכות גם בצורה וגם בהוראה אנו באים למלת זכירה הרגילה, שאף היא לפעמים משמעותה זכות. בכל מקום שנאמר ויזכר אלהים את... שואל המדרש: "מה זכירה נזכר (או: זכר) לו? כך אצל נח — ב"ר פ' לג, ג; אצל אברהם ולוט — שם פ' נא, ו; ואצל רחל שם פ' עג, ד ועוד. וזכירה זו, אף שבעיקרה היא זכירה ממש, העלאה על הלב, יש לה, כמו למלת זכורה ולמלת זכרון (ר' למטה), גם משמעות של זכירה טובה, זכירה של מעשה טוב, של זכות, והריהו כאילו אמר: מה זכות זכר לו. שאם לא כך, מלת זכירה מיותרת, והיה צ"ל בקצרה מה זכר לו. ורש"י בלשונו משתמש במלת זכות, ובפירושו לבראשית ח, א ויזכר אלהים

את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה, הוא אומר: מה זכר להם לבהמות, זכות שלא השחיתו דרכם וכו'.

ד. זכרון = זכות.

כזכירה כך גם זכרון הוא זיכרון של מעשה טוב, ולכן גם זכרון סתם הוא זיכרון לטובה; כך היא דעת חכמינו זיכרונם לברכה. תני ר' טרפון אומר: כל הזכרונות שנאמרו בתורה לטובה חוץ מזו – „מנחת זכרון” של סוטה, במד' ה', טו – שהוא של פורענות, ורבי עקיבא חולק גם בזה: „אינו אומר מנחת זכרון אלא לטובה” (ירושלמי סוטה פ"ג, ה"ד; במיר פט, לא, ושם הלשון בדברי ר"ע: ... מזכרת זכות מנין ת"ל מנחת זכרון מכל מקום). וכן בתפילת מוסף לר"ח נאמר: זכרון לכלם היו (נ"א יהיו) – „זכרון” כשהוא לעצמו בלי התואר טוב או מלת לטובה. והשווה תהלי' לח, א: מזמור לדוד להזכיר – תרגום: תשבחתא לדוד דכרנא טבא על ישראל (אבל לא כך מתרגם במזמור ע, א!).

מכאן, מן הטוב הגלום בשרש זכר, בא כנראה שימוש בהפעיל בהוראת הלל, שבח: ולהזכיר ולהודות ולהלל לה' אלהי ישראל (דה"א טו, ד. ועי' שם ברש"י!). וכן: אזכירה שמך בכל דור ודור על כן עמים יהודוך לעלם ועד (תהלי' מה, יח) = אלהיך שמך, ומקביל ל„יהודוך” בחלק השני, ובישעיה כו, יג: ... לבד בך נזכיר שמך – ת"י: ... בשמך אנחנא מודן. ורש"י לתהלי' ע, א אומר על להזכיר: „לשון תפלה הוא, כמו ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר”. וכן בא זכר לפעמים בהוראת תהלה ושבח: כי אין במות זכרך בשאול מי יודה לך (תהלי' ו, ו) = תהלתך ומקביל ל„יודה”. ודומה לו ישעיה לח, יח: כי לא שאול תודך מות יהללך... וכן זכר רב טובך יביעו וצדקתך ירגנו (תהלי' קמה, ז) = תהלת רב טובך יביעו.

ה. זכרון = זכות משפטית.

כמו שהשם זכות מציין לא רק מעשה טוב וזכות מוסרית, כי אם גם זכות משפטית של בעלות וקניין, כגון כתובות יג, ו: העורר על השדה והיא חתום עליה בעד... איבד את זכותו – כך גם השם זכרון: ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלים (נחמיה ב, כ), כלומר, אין לכם חלק וצדקה וזכות בירושלים.

לכאורה אפשר גם להראות על השיתוף שבין השרשים זכה וזכר בשמות הפרטיים זכריה וזכי הוהים לפעמים. זכריה בן בבי (עזרא ח, יא) הוא, כנראה, זכי (= זכי ראה נחמיה ג, כ) מבני בבי (עזרא י, כח); וכן אנו מוצאים זכיי טבחא בשם ר' יוחנן (יר' מגילה פ"ד ה"א) = ר' זכריה טבחא בשם ר' יוחנן (פסיקתא רבתי יג 53), אולם אין הוכחה ששתי הצורות האלה של אותו השם באו משני שרשים. גם לא הוכח בכלל, שהשם זכי נגזר מהשרש זכה. לדעת החוקרים השם זכי הוא שם של חיבה, שנתקצר מהשם זכריהו. ואמנם השם זכריהו מופיע בקיצורים שונים, זכריהו דה"א טו, יח הוא זכריה, שם פס' כ, הוא זכרי בן אסף שם ט, טו, הוא זכור בן אסף, נחמיה יב, לה, וכך, נוכל לאמר, הגיע דרך קיצור אחרי קיצור גם לצורת השם זכי. קיצורים כאלה אנו מוצאים גם בהרבה שמות אחרים, ראה 57 ZDMG, Praetorius,

עמ' 524–528, וראה גם Enc. Bibl., ערך Names.

הג'יית הר"ש בפי יהודי בבל¹

רבות נכתב על הגיית הרי"ש בתקופה קדומה ומבטאה הכפול², בייחוד על דברי ספר יצירה (פרק ד'): "שבע כפולות בג"ד כפרי"ת ומתנהגות בשתי לשונות ב"ב ג"ג ד"ד כ"ך פ"ף ר"ר ת"ת, תבנית רך וקשה, גבור וחלש", ועל דברי רס"ג בפירושו לספר יצירה³: "יש הגייה כפולה לרי"ש, והיא אצל הסברנים במקרא ואצל אנשי בבל בדיבורם, אך לא במקרא וכו'", ועל כלליו מתי הגויה ר' זו ומתי ר' זו. בדרכים שונות ניסו החוקרים להסבירם, והדברים עודם מעורפלים. והמה שדרך אחת כנראה לא ניסו: לבדוק את הגיית הר' בניבם של יהודי בבל כיום.

במאמר זה מנסה אני לנתח את הגיית ר' בניב הערבי של יהודי בגדאד ואגפיה, ואפשר שניתוח זה יתרום תרומת מה לסתרון הבעיה.

בניב הערבי של יהודי בגדאד נשמעים שני סוגי ר', לשוני וגרוני: הגה מכתשי מרתת, שנציין אותו ב־x, והגה וילוֹנִי-עַנְבִּלִי חוכך, שנציין אותו ב־ç.

בדיקת שני הגיים אלה בניב זה מעלה:

1. $\dot{g}^{-1}r$ שתי פונימות שונות הם, ותהא הגדרת הפונימה אשר תהא: הם גם חלים באותו קונטקסט פוניטי (אם ננקוט לשונו של ג'ונס), וגם משנים משמעותה של המלה (אם נלך בעקבות טרובצקוי ואחרים).

כגון : 'fagg = 'יצק (אוכל), לעומת 'farr = זרק, השליך.

'qaddag' = מדד, לעומת 'qaddar = אמד, העריך.

התקשט, התלבש, לעומת 'gayyar = שנה. 'gayyag =

בחוץ = 'bagga, **לעומת** = 'barr **מדבר**.

אבן, לעומת 'haḡar = אבן טובה. h'ga:ga

1. התעתיק במאמר זה: 'א. א. ; 'ע. ע. ; צ. צ. ch באנגלית; d = ד. ; g = ג. ; g̃ = ג. ; g' = ג. ; dj = ח. h. ; q = ק. ; ענבלי (סוחם); s = ש. ; ש. ש. ; t = ט. ; ט. ט. ; t̃ = ט. ; x = כ. ח. התנועה ü מורה על תנועה מרכזית שהגייתה בין ð ל-ü הגרמניות ולעתים קרובה e-ה הצרפתית. נקודתים (: מורות על תנועה ארוכה. הסימן ' מורה על מקום ההטעמה, והוא בא לפני ההברה המוטעמת.

2. ביבליוגרפיה על כך ראה בספרו של מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, עמ' 30–38. וביבליוגרפיה נוספת במאמרו של גוטשטיין, על מבטא הרי"ש בעברית, לשוננו ט"ז (תש"ח–תש"ט), עמ' 200–211. ועי' גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 113–125. ו' בן חיים, קרית ספר ל. עמ' 168–170.

3. הוצאת מאיר למברט, עמ' 36. התרגום ע"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 114.

'faḡḡaq = הרחיק זה מזה, השאיר רווח, לעומת 'farraq = הבחין, הבדיל.

2. כל ר ערבית הגויה בדרך כלל ḡ.¹
כגון: 'ga:s = ראָס (ראש), 'gūḡūl = رَجُل (רגל), 'asfaḡ = أَصْفَر (צהוב).
3. r משמש בדרך כלל במלים לא ערביות.
כגון: מעברית: 'et'ro:ḡ > אתרוג, 'daras > דרש (דרוש בביכ"נ),
ru'ha:ni > רוחני, se:für > ספר (תורה),
'to:ra > תורה, 'he:rüm > חרם.
ואף בשמות פרטיים, כגון: 'abra'ha:m (אברהם), 'üzra (עזרא),
ru'be:n (ראובן), ha'ro:n (אהרן).
- מפרסית ²: 'nafar (אדם) > نفر, 'qu:ri (תיון, קומקום לתה) > قوری,
ḡu'ra:b (גרב) > گورب.
מתורכית: 'kondra (נעל) > kundara; 'sütra (מעיל קצר) > setre;
'ti:ra (חוט צמר גפן לתפירה) > tire; 'be:raq (דגל) > bayrak; 'a:farim;
(ישר כוחך!) > aferim (או aferin).
- וראו לציין, שמלים, שחדרו לניב דרך לשונות אחרות, שפרו על r
גם בשעה ששורשן ערבי (או: גם ערבי) והוא נמצא כבר בניב זה ב-ḡ. כגון:
b'ra:xa (בְּרָכָה), ב-ה מן העברית: בְּרָכָה; אבל 'be:ḡak (בְּנֶכֶד) וכל נטיית
הפועל — ב-ḡ מן בָּרַךְ, וכן: 'sarbat (סירופ, מיץ, עסיס), ב-ה מתורכית
şerbet (ואולי מפרסית), אבל 'saḡab (שָׁתָה) וכד' — ב-ḡ מן שָׁרַב.
4. המלים הערביות המועטות שבא בהן r הן בדרך
כלל חדשות ומאוחרות וחדרו לכאן כמבטאן בפי המוסלמים או דרך
התורכית חדרו.

1. גם ḡ הערבית הגויה ḡ, ללא הבדל.
2. רק במספר מועט של מלים פרסיות נהגית הר' ḡ. כגון: b'ḡi:sam (משי) > ابریشم,
אך אפשר שמלה זו חדרה מערבית, והראיה שגם בבגדאדית וגם בניבים ערביים אחרים נמצא
בה העיצור s (اَبَرِشِم), בעוד שבפרסית נשמע העיצור ṣ (اَبَرِشِم). — sūḡ'da:b (מרתף,
חדר המקרה) > سردآب וגם זו אפשר מן הצורה הערבית سرداب חדרה, ולא מן הפרסית
سرد آب. — 'si:ḡaḡ (שמן שומשמן) > شیرو, למלה شیرو יש בפרסית כמה משמעויות,
ומהן: מיץ פירות; שמן שומשמן. למשמעות הראשונה משתמשים בבגדאדית ב-si:ra', כבפרסית
ולמשמעות השניה — ב-si:ḡaḡ, ויש להניח שזו האחרונה חדרה לערבית כבר בתקופה קדומה,
וכמלה ערבית נכנסה לניב, ולא ישר מפרסית. והראיה: גם בניבים ערביים אחרים הצורה היא
سیرج כז' ובתוספת ḡ, מה שאין כן בפרסית (וכן מביא שטיינגאס במלוננו הפרס,
Steingass, F., Persian-English Dictionary את הצורה شیرو כפרסית ואח שיירג
כצורה שחדרה מן הערבית). ואין להניח ששתי הצורות מאותה מלה פרסית באו, ולשם הבחנת
המשמעויות ייחד הניב לזו r ולזו ḡ, שאם כן תוספת ḡ מגיין? — b'ḡi:q (כד מים), השורש
פרסי: آبَرِی, אך נתגלגל לערבית בצורת اَبَرِی (ובצורתו זו חדר גם לפרסית), וכיון שמן
הערבית חדר — הגייתו ב-ḡ.

כגון: $ga'ri:da$ (צתון), בערבית: جريدَة ובתורכית ceride.
 $qi'ta:r$ (רכבת) قطار. יש להניח שמשמעות זו לא ניתנה ל-قطار
לפני המצאת הרכבת. בתורכית: katar.
 $bha'ra:t$ (תבלין) > بهارات. וגם בתורכית: baharat.
 $'marag$ (מרק) > مَرَق. כאן גם חילוף q ב- g . וכנראה חדרה מלה
זו מניב שבו הגו $q = g$.
 $'darag$ (מגרה) > دَرَج. וכאן חילוף של g ב- g . וכנראה זו חדרה מניב
שבו $g = g$.

מכאן אפשר להסיק:

1. ההגה המקורי של הניב היה g .
כבר הוראינו לדעת (לעיל עמ' 47) ש- r ו- g שתי פונימות הם ועשויים
לחול באותו קונטקסט פוניטי. מכאן שאין לומר, כי מסיבות פוניטיות הפך r
ל- g או מסיבות פוניטיות לא הפך r ל- g . הכלל שקובע ששון בספרו
A History of the Jews in Baghdad, 1949 (עמ' 165, הערה 1), כי r אחרי g
מבוטא r ולא g , כגון $g'ra:b$ ולא $g'ga:b$, אין לו על מה שיסמוך.

2. r חדר עם המלים הזרות שמניבים אחרים ושמלשונות
אחרות. בדיקת מקור המלים, שבהן מופיע r , מוכיחה זאת (ראה לעיל עמ' 48).
ובדיקה כזו עשויה לסתור את ההנחה שירצה להניח המניה. ש- r ו- g שני
סימנים מציינים הם.

3. כיון שהעיצור r לא היה בניב, וכיון שהמלים העבריות שבו הגויות
ב- r , אפשר להניח כי הגיית הר' העברית בבבל, בתקופה שחדרו
בה המלים העבריות, הייתה r . וכן הוגים עד היום יהודי בגדאד
בקריאת התורה r בלבד.

דבריו של רס"ג על מבטא הר' בפי יהודי בבל ברורים עכשו. לפי דבריו
יש הגייה כפולה לר' בדיבורם בלבד, אך לא בקריאת המקרא. ואכן, בקריאת
התורה ובעברית בכלל (והמלים העבריות שבניב יוכיחו) הוגים בני בבל r בלבד;
ובדיבור, כלומר, בניבם הערבי, הוגים גם r וגם g . רס"ג מספר שלא הצליח
למצוא כללים במבטא הכפול של הר' בפי הבבליים. והטעם פשוט: אין כאן
חילוף פוניטי, שהרי שתי פונימות כאן.

אולי בכוון זה יש לחפש גם את פתרון בעית המבטא הכפול של הר'
בפי יהודי טבריה. אפשר שגם שם שתי פונימות שונות היו, ולא היה כל טעם
לחפש "כללים". וכלילי המסובכים של רס"ג, שקשה להסבירם מבחינה פוניטית,
אין להם על מה שיסמוכו. אך בעיה זו חורגת מתחום מאמר זה.

המונח „דרשׁ” בתלמוד ובמדרשים

ב„לשוננו” כרך י״ד, עמ' 182—189, דן יצחק היינמן בגלגול המונח „דרשׁ” בהתפתחות התרבותית של היהדות, ובא לידי מסקנה, שבכל התנ״ך וגם בספר בן־סירא אין המלה הזאת מורה על החקירה בדבר ה', אלא על המשמעות לדבר ה', כלומר אין עדיין הכוונה שם לדרך שה בדבר ה', אלא לדרישה לה'. למשל בפסוקים „ואתה־קֶה ברחבה כי פקודיך דרשתי (תהלים קיט, מה), „הושיעני כי פקודיך דרשתי” (שם שם, צד), „רחוק מרשעים ישועה כי חקיך לא דרשו” (שם שם, קנ״ה) ועוד בפסוקים רבים כאלה אין הכוונה למי שעוסק או שאינו עוסק בתורה, אלא למי שמקיים או שאינו מקיים אותה — ממש כשם שהוראתו של „דרש משפט” (למשל ישׁ א, יז, טז, ה) אינה „חקר בדיני משפט”, אלא קיים והפעיל את המשפט. קיצורו של דבר: הוראת המלה אינה הוראה עיונית, אלא הוראה מעשית. לפי היינמן יש למצוא את המלה „דרשׁ” במובן עיוני בפעם הראשונה ב„תחוקה של כת דמשק”² ובברייתא פסחים ע״ב³. את שינוי ההוראה הזה של המלה „דרשׁ” מבאר היינמן בהתפתחות ישירה של הוראות הפועל שלנו, הנמצאות כבר במקרא. וההוראות האלה הן: „חקר” (דבר׳ יג, טו), „דאג למישהו” (ירמיה ל, יד), „שאל בעצת מישהו” (מ״א כב, ה), „התמסרות לה' וגם השאלה בעצתו הפכה לחקירה בספרים האלהיים; „דורש ה'” נעשה „דורש תורתו” ומן ה„דרישה” יצאה ה„דרשה”. — הדברים מאירי־עיניים האלה של היינמן מתרחבים בחלק השני של מאמרו לחקירה בשימוש המונח „דרשׁ” בלשון התנאים והאמוראים, אבל המחבר מקצר יותר מדאי (כנראה לא הייתה כוונתו להאריך) ועוסק רק במקצת אופני השימוש של המונח הנ״ל. וכמדומה אני, שכדאי לתת סוף סוף תיאור שלם ומפורט⁴ של כל ההוראות והשימושים, שהמונח החשוב הזה משמש בתלמוד ובמדרשים.

אבל לתיאור המקיף והכולל את כל השימושים של „דרשׁ” בתלמוד ובמדרשים צריך, לדעתי, להקדים הגדרה מלאה ומקיפה של המושג הזה. נאמר אפוא, כי „דרשׁ” הוא „למד סתום מן המפורש”, „חקר את המובן העמוק של פסוק, של חלק פסוק או של המלה שבכתבי הקודש”, „מיצה את עניין

1. ובמובן זה מתרגם טורסיני במקומות האלה בתרגומו הגרמני (ע״י הערה 8 של חיינמן במאמרו הנ״ל).

2. שכטר, כת דמשק 6,6: מחוקק הוא דורש התורה; שם 7,18: הכוכב הוא דורש התורה.

3. תמנהי על שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון שהן חכמים גדולים ודרשנים גדולים.

4. עד כמה שאפשר לאדם לומר, שלא החסיר אף דבר אחד חשוב — וכמה קשה לשטוט

מה חשוב ומח לא חשוב! — מן חומר כל כך עצום ורב־גוני שמוח.

הכתוב לרוחבו ולהיקפו, וכשהדבר נוגע להלכה — „הסיק אותה מן המלה הכתובה”⁵. זוהי, לפי דעתי, הגדרת המושג בעיקרו ובראשיתו. שאז היה עוד קשור ונצמד לפסוק. אבל עם התרחבותה של עבודת הלימוד והעיון בבית המדרש ומחוצה לו מתרחב והולך גם חוג השימוש במונח הזה והוא משתחרר מן הפסוק ונעשה לשם נרדף לחלק המכריע של עבודת הרוח בישראל בימי התנאים והאמוראים.

לפי זה נעסוק בחלקו הראשון של מאמרנו בהוראת „דרשׁ” ובשימושו בזיקה למקרא, ובחלק השני נעסוק ב„דרשׁ” ללא זיקה למקרא; ואע”פ שעיקר כוונתי לתת כאן את שימושי דרשׁ בעברית, ראיתי צורך להביא, בחלק II גם משימושי דרשׁ בארמית עם מראה המקומות, שימושים הזורעים אור על התפתחות המובנים של מונח זה בעברית⁶.

I. „דרשׁ” בזיקה למקרא

1. שימושים שונים

- א. אלא קרא לדרשא הוא דאתא⁷.
- ב. אמר רבי יוחנן ושניהם מקרא אחד דרשו⁸.
- ג. אמר ר’ יוחנן כל מקום שנאמר אמור ואמרת צריך לדרוש⁹.
- ד. ושלשתן מקרא אחד דרשו¹⁰.
- ה. ר’ מאיר קרא אשכח ודרש¹¹.

5. השווה: אלא תנא מילתא דכתיבא בהדיא קתני דאתיא מדרשא לא קתני (בבא מציעא צה, א-ב). עקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות (מנחות כט, יב). שכן דברי תורה נדרשין מכלל הן לאו ומכלל לאו הן (מכילתא יתרו, ד”ה כבד את אביך).

6. חנני מביא לכל אחד מאופני השימוש של „דרשׁ” שורת דוגמאות. אבל מפאת החומר חרב אי אפשר היה, כמובן, להביא אלא חלק ממנו. אבל השתדלתי בכל פעם לתת רוב בניין, ובכמה וכמה מקרים, גם רוב מניין של המאמרים הנוגעים בעניין.

7. הפסוק (אסתר ט, כח). והימים האלה נזכרים ונעשים בכל דור ודור משפחה ומשפחה מדינה ומדינה ועיר ועיר” נדרש, שכרך וכל הסמוך לו וכל הנראה עמו נידון ככרך; מגילה ב, ב. 8. את הפסוק (שמות טז, כה) ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה’... (ג’ פעמים נזכר כאן היום) דורש ר’ חידקא, שאדם חייב בדי’ סעודות בשבת, כי „היום” מוסב רק ליום השבת, ורבנן סוברים, כי „היום” מוסב על כל השבת, גם על ליל שבת, ולפיכך חייב אדם לאכול רק ג’ סעודות בשבת; שבת קל, ב.

9. תנחומא אמור ג.

10. רבי שאומר, שהיבים כרת על פסח ראשון וחייבים כרת על פסח שני, ורבי נחן שאומר, שהיב כרת על הראשון ופסח על השני, ור’ חנניא בן עקיבא הסובר, שאינו חייב גם על הראשון אלא כשלא עשה את השני — שלושתם דרשו מקרא אחד (והאיש אשר הוא סהור... במדבר ט, יג); פסחים צג, א.

11. את הפסוק (משלי כב, יז) חס אונך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי; „לדעתה לא נאמר אלא לדעתי” (הכוונה לאלישע בן אבויה); חגיגה טו, ב.

- ו. למימרא דר' יהודה דריש טעמא דקרא ור' שמעון לא דריש טעמא דקרא¹².
- ז. אמר רבא כל היכי דדרשת להאי קרא¹³ מרישיה לסיפיה מדריש מסיפיה לרישיה מדריש מרישיה לסיפיה מדריש משמועה רעה לא יירא מה טעם נכון לבו בטוח בה' מסיפיה לרישיה מדריש נכון לבו בטוח בה' משמועה רעה לא יירא¹⁴.
- ח. דרוש וקבל שכר¹⁴.
- ט. מקרא אני דורש¹⁵.
- י. לא ניתן דברי הימים אלא להידרש¹⁶.
- יא. כדתינא שמעון העמסוני ואמרו לה נחמיה העמסוני היה דורש כל אתים שבתורה כיון שהגיע (דברים י) לאת ה' אלהיך תירא פירש... עד שבא ר' עקיבא ודרש את ה' אלהיך תירא לרבות תלמידי חכמים¹⁷.
- יב. משמעות דורשין איכא ביניהו¹⁸.
- יג. ר' אבהו בשם ר' יוחנן תלמיד וותיק היה לו לר'ע והיה יודע לדרוש את התורה במ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור¹⁹.

2. התורה נדרשת במידות

- א. הלל הזקן דרש שבע מדות לפני זקני בתירה קל וחומר וגזרה שוה ושני כתובים וכלל ופרט וכיוצא בו במקום אחר ודבר למד מענינו²⁰.
- ב. רבי ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה נדרשת מקל וחומר מגזרה שוה מבנין אב מכתוב אחד וכו'²¹.
- ג. משלשים ושלש מדות ההגדה²² נדרשת בהן²³.

12. במשנה סנהדרין ב, ד שנינן : לא ירבה לו נשים אלא שמונה עשרה רבי יהודה אומר מרבה הוא לו ובלבד שלא יהו מסירות את לבו ר' שמעון אומר אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זה לא ישאנה ; סנהדרין כא, א.
13. (תהלים קיב) משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטוח בד'.
14. ברכות ס, א, ועיין גם ברכות סג, א.
14. לדרשת הפסוקים כשלעצמה יש חשיבות ושכר הרבה, אפילו כשאינה אלא "הילכתא למשיחא" ; סוטה, מד, א ; סנהדרין נא, ב ; זבחים מה, א.
15. ז"א יש יסוד מוצק לדבריי, ויש לי על מה לסמוך ; יומא עו, א ; תענית ה, ב.
16. מדרש רות ב, א ; השווה עור : זאת אומרת שמגילת אסתר ניתנה להידרש (ירוש' מגילה א, א).
17. פסחים כב, ב.
18. שניהם מסיקים מן הפסוק אותה חלכה, אבל דורשים אותו באופנים שונים ; יומא ס, ב ; זבחים נב, ב.
19. מ"ס' סופרים טו, ז ; השווה ויקרא רבה כו, ב ; תינקות בימי דוד... היו יודעין לדרוש את התורה מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור.
20. ספרא פרק א, ז, המידות האלה מתפרשות בפרק הג"ל ובפרק שלמניו, ירוש' פסחים ו, א.
21. בראש ספרא.
22. בכמה כתבי יד יש הגירסא "התורה" במקום "ההגדה".
23. משנת רבי אליעזר או מדרש שלשים ושחים מדות, הוצאת ענעלאו עמ' 10.

- ד. מקרא נדרש לפניו ולא לפני פניו — מקרא נדרש לפניו ולפני פניו²⁴.
ה. דורשין סמוכין או לא דורשין²⁵.
ו. קא סבר גורעין ומוסיפין ודורשין²⁶.

3. „דרשׁ” מחובר לפסוק

- א. את זו דרש רבי אלעזר בן עזריה מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו (ויקרא טז) עברות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר עברות שבין אדם לחברו אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו²⁷.
ב. ר' ברכיה ר' ירמיה בשם ר' חיה בר אבא דרש לוי בר סוסי בנהרדעא ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר (שמות כד) זו עד שלא נגאלו²⁸ אבל משנגאלו היכן דרכה של לבנה להנחן שם היא נתונה²⁹.
ג. דרש רבי בא סרונגיה והושיע³⁰ ה' את אהלי יהודה בראשנה (זכריה יב, ז) והושע כתיב³¹.
ד. דרש רבא אם בריאה יברא ה' (במדבר טז) אם בריאה גיהנם מוטב תהיה אם לאו יברא ה'³².
ה. דרש ר' זיכיי כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה (מיכה ד) ושכינתי בשדה³³.

4. „דרשׁ” מחובר לפסוק במלים „מאי דכתיב”³⁴

- א. דרש בר קפרא מאי דכתיב (דברים כג) ויתד תהיה לך על אונך אל

24. למאן דאמר מקרא נדרש לפניו ולא לפני פניו — נמשך הפסוק למען ירבו ימיכם וימי בניכם (דברים יא כא) רק לפסוק שלפניו (פס' כ: וכתבתם על מזוזות ביתך), ובעזרן מזוזות בניסמית; ולמאן דאמר שנדרש גם לפני פניו (פס' יט: ולמדתם אתם את בניכם) — בניסמית גם בעזרן ביטול תורה; שבת לב, ב.
25. ברכות כא, ב; הפסוקים מכשפה לא תחיה (שמות כב, יז), כל שכב עם בהמה מות יומת (שמות כב, יח) סמוכים זה לזה. בן עזאי דורש: כשם ששוכב עם בהמה בסקילה, כך מכשפה בסקילה; ור' יהודה אינו דורש סמוכין ומוציא את דין סקילת המכשפה מכלל אחר.
26. למשל, שהאיש יורש את אשתו. בפסוק במדבר כז, יא, ונתתם את נחלתו לשאריו הקרב אליו, גורעין וי"ו מ"נחלתו"; ולמ"ד מ"לשאריו" — עושין מאלה שתי אותיות מלה אחת, היינו „לו", ודורשים: ונתתם את נחלת שאריו לו, כלומר לבעל; בבא בתרא קיא, ב.
27. משנה יומא ה, ט.
28. בשביל שהלבנה הייתה רמו לשעבוד כביכול של הקב"ה.
29. ירוש' סוכה ד, ג.
30. במקרא כתוב „והושיע".
31. וְהוֹשִׁיעַ; ירוש' סוכה ד, ג.
32. נדרים לט, ב.
33. ירוש' סוכה ד, ג.

34. יש שלפעמים משתמש החלמוד בדרשות, הפותחים ב„מאי דכתיב” בפועל אחר, כגון „אמר” או „תני” במקום „דרשׁ”. השווה פסחים קיח, ב: אמר רבי שמעון בן לקיש מאי דכתיב מושיבי עקרת הבית... וב"מ פג, ב: דרש רבי זירא ואמרי לה תני רב יוסף מאי דכתיב (תהלים קד) תשת חשך ויהי לילה בו תרמוש כל חיתו יער...

תקרי אונך אלא על אונך שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון יניח אצבעו באזניו³⁵.
ב. דרש רב נתן בר מניומי משום ר' תנחום מאי דכתיב (בראשית לו)
והבורק אין בו מים ממשמע שנאמר והבורק אין בו מים אלא
מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו³⁶.

ג. וכדרש רבה בר מרי מאי דכתיב (תהלים קו) וימרו על ים בים סוף
מלמד שהמרו ישראל באיתה שעה ואמרו כשם שאנו עולין מצד אחד כך מצריים
עולים מצד אחד אמר לו הקב"ה לשר של ים פלוט אותן ליבשה...³⁷

ד. דרש מרימר מאי דכתיב (דניאל ט) וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו
כי צדיק ה' אלהינו משום דצדיק ה' אלהינו וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו
אלא צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהגלה גלות צדקיהו ועדין גלות יכניה קיימת³⁸.
ה. דרש רבא מאי דכתיב (שה"ש ז) הדודאים נתנו ריח אלו בחורי
ישראל שלא טעמו טעם חטא ועל פתחינו כל מגדים אלו בנות ישראל שמגידות³⁹
פתחיהן לבעליהן ל"א שאוגדות⁴⁰ פתחיהן לבעליהן⁴¹.

ו. דרש רבא מאי דכתיב (תהלים קטז) אהבתי כי ישמע ה' אמרה כנסת
ישראל רבש"ע אימת אני אהובה לפניך בזמן שתשמע קול תחנוני דלותי ולי
יהושיע אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע אע"פ שדלה אני במצות לך
אני ולי נאה להושיע⁴².

ז. דרש רבא מאי דכתיב (שה"ש ז) מה יפו פעמך בנעלים בת נדיב
כמה נאין רגליהן של ישראל בשעה שעולין לרגל בת נדיב בתו של אברהם
אבינו שנקרא נדיב שנאמר (תהלים מז) נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם
אלהי אברהם ולא אלהי יצחק ויעקב אלא אלהי אברהם שהיה תחילה לגרים⁴³.
ח. דרש רבא מאי דכתיב (שה"ש ז) אל גינת אגוז ירדתי לראות באיבי
הנחל וגו' למה נמשלו ת"ח לאגוז לומר לך מה אגוז זה אע"פ שמלוכלך בטיט
ובצואה אין מה שבתוכו נמאס אף ת"ח אע"פ שסרח אין תורתו נמאסת⁴⁴.

5. „דרש" – פירש פשוטו של הכתוב

א. אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיה
שמו שאלמלא הוא גנגז ס' יחזקאל שהיו דבריו סותרין דברי תורה מה עשה
העלו לו ג' מאות גרבי שמן וישב בעליה ודרשן⁴⁵.

ב. רבנן דרשין⁴⁶ מפני שלא נכנס מקצת דמה לפנים אכל תאכלו אותה
הא אם נכנס מקצת דמה לפנים יפה עשיתם ששרפתם. ר' יוסי הגלילי דרש

85. כתובות ה, א — ה, ב. 86. שבת כב, א. חגיגה ג, א.

87. פסחים ק"ה, ב. 88. גיטין פה, א.

89. שאומרות לבעליהן כשרואות דם.

90. קישור פתחן לצורך בעליהן שאינן נבעלות לאחרים (רש"י).

91. עירובין כא, ב. 92. פסחים ק"ה, ב.

93. חגיגה ג, א. סוכה מט, ב. 94. חגיגה טו, ב.

95. שבת יג, ב. השווה אותו הנאמר במנחות מה, א (כאן הגרסה: וחנניה בן חזקיה שמו)
ומאמרו של ר' יוחנן באותו העמוד, פ"שה זו אליהו עתיד לדרשה". בשני המקומות האלה אין
למלה „דרש" אלא הכוונה של פירוש, ביאור.

96. את הפסוק בויקרא י, יח: הן לא הובא את דמה אל הקדש פנימה.

מפני שלא נכנס כל דמה לפנים אכול תאכלו אותה הא אם נכנס כל דמה לפנים יפה עשיתם ששרפתם.⁴⁷

ג. ועוד דרשׁ⁴⁸ (דברים כו) את ה' האמרת היום וה' האמירך היום אמר להם הקב"ה לישראל אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם...⁴⁹

ד. אמר רבי אלעזר יודן בריבי היה דורש כשהן רוצעים אין רוצעים אלא במילתא.⁵⁰

6. דורש כמין חומר⁵¹; דורשי חמורות⁵²

א. רבן יוחנן בן זכאי היה דורש את המקרא הזה כמין חומר מה נשתנה אוון מכל אברים שבגוף אמר הקב"ה אוון ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי (ויקרא כה) כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים והלך זה וקנה אדון לעצמו ירצע.⁵³

ב. תניא אמר להן ר' גמליאל לחכמים סופרים הניחו לי ואדרשנה כמין חומר.⁵⁴

ג. דורשי חמורות אמרו (דברים כח) והיו חייך תלואים לך מנגד זה התולה תפיליו.⁵⁵

7. דורש כמין משל

על משענתו⁵⁶ זה אחד מג' דברים שהיה ר' ישמעאל יושב ודורש בתורה כמין משל כיוצא בו אם זרחה השמש עליו (שמות כב) וכי השמש בלבד עליו זרחה והלא על כל העולם זרחה אלא מה שמש זה שלום בעולם אף זה אם ידוע בו שבשלום נהרג חרי זה חייב כיוצא בו ופרשו השמלה (דברים כד) דברים מחורין כשמלה.⁵⁷

8. „דרשׁ” בניגוד ל„קרא”

א. וזו השאלה שאל הונגטוס הגמון לריב"ז א"ל משה רבכם או גנב היה או לא היה יודע לחשוב א"ל למה א"ל הונגטוס מפני שהיו כ"ב אלף בכורות ועוד

47. ירוש' ססחים ז' ח (גם כאן הכוונה לפירוש הכתוב).

48. ר' אלעזר בן עזריה. 49. חגיגה ג' א.

50. אליה של אוון בבשר ולא בתנוך (רש"י); קידושין כא, ב.

51. רש"י (קידושין כב, ב) מפרש: חומר, צרור המרגליות וצרור הבושם הלוי בצואר

לחכשים. בן-יהודה (ע' ד. חקר) מביא גרסת רס"ג: חקר, ומבאר: דבר של חדוש והלצה. ע"י בכר Exegetische Terminologie עמ' 62.

52. במקום „דורשי חמורות” יש גם הגרסה: דורשי רשומות.

53. תוספתא ב"ק ז' ג; קידושין כב, ב.

54. את קרבן סוטה; סוטה טו, א.

55. ברכות כד, א.

56. שמות כא, יט: אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו.

57. מכילתא משפטים ד"ה על משענתו.

רע"ג⁵⁸ וצוה המקום שיפדו הלויים בבכורות⁵⁹ תן כ"ב אלף של לויים⁶⁰ כנגד כ"ב אלף בכורות ועוד נמצאו בלויים יתירים על כ"ב אלף ג' מאות כמו שהוא מחשב במנין ראשון בפרטן⁶¹ מפני מה אותן ג' מאות לויים היתירים לא פדו אותן רע"ג בכורות העודפים על כ"ב אלף בכורות... א"ל ריב"ז יודע את לקרות אבל אין את יודע לדרוש...⁶²

ב. שאל ר' שמואל בר נחמני את ר' יונתן בן אלעזר שהיה עומד בשוק א"ל שנה לי פרק אחד א"ל לך לבית התלמוד ואני אשנה אותך שם א"ל רבינו לא למדתנו חכמות בחוץ תרונה (משלי א. כ) א"ל אתה יודע לקרות ואין אתה יודע לשנות⁶³ מהו חכמות בחוץ תרונה בחוצה של תורה⁶⁴.

9. דורשי רשומות⁶⁵

א. דורשי רשומות אמרו לא מצאו דברי תורה שנמשלו למים ומנין שנמשלו למים שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נה)⁶⁶.

ב. דורשי רשומות אמרו ג' עדיות הכתובים בפרשה⁶⁷ ללמדך שדיני נפשות בשלשים⁶⁸.

ג. דורשי רשומות היו אומרים כולן⁶⁹ באין לעולם הבא שנא' (תהלים קח) לי גלעד ולי מנשה ואפרים מעוז ראשי וגו'⁷⁰.

10. אתה דורש את הכתב או את הנקודה

ויאמרו אליו איה שרה אשתך וגו' אליף יו"ד ויו"ד נקוד למ"ד אינו נקוד אמר רשב"א בכל מקום שאתה מוצא כתב רבה על הנקודה אתה דורש את הכתב נקודה רבה על הכתב אתה דורש את הנקודה כאן שהנקודה רבה על הכתב אתה דורש את הנקודה. או אברהם. א"ר עזריה כשם שאמרו איה שרה כך אמרו לשרה או אברהם⁷¹.

58. במדבר ג. מג. 59. במדבר ג. מה.

60. במדבר ג. לט. 61. במדבר ג. יד—לד.

62. שהיו אותן ג' מאות שבלויים בכורות ואין בכור פודה בכור לפיכך נצטרכו הבכורות להיפדות בכסף; במדבר רבה ד. ז.

63. בכ"י רומי הגי' אין אתה יודע לדרוש.

64. תנחומא בחקתי ג; מו"ק טו, ב (בשינוי נוסחא).

65. לפי בכר (ע' בספרו חנ"ל ע' רשם) "רשומות" הם פסוקים, שעניינם נאמר על פי

רמז ואינו ברור. ועי' מה שכתבתי על העניין בספרי, החיוביים במקרא וזכאים בתלמוד ובמדרשים, עמ' 102.

66. מכילתא בשלה, ד"ה וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים.

67. במדבר לה, כד—כה: ושפטו העדה .. והצילו העדה... והשיבו אותו העדה.

68. ספרי מטעי, ד"ה והוא לא אויב לו.

69. ג' מלכים וד' הדיוטות (משנה סנהדרין יא, א).

70. סנהדרין קד, ב.

71. בראשית רבה מה, טו.

11. היה דורש שמות

א. מיכן היה ר' מאיר דורש שמות חד בר נש הוה שמיה כידור אמר לון ר"מ הובא לכון מיניה בר נש ביש הוא כי דור תהפוכות המה ⁷².
 ב. רבי מאיר ור' יהושע בן קרחא היו דורשין את השמות אלישמע (במדבר ז, מח) אלי שמע ולאדונותו לא שמע ⁷³.

12. מדרש

זה שם-עצם מן הפועל „דרש“, המסמן או את פעולת הדרש בכללה ⁷⁴ או את התוצאה של הפעולה הכללית הזאת, כל דרשה בפני עצמה. מספר רבים הוא „מדרשות“.
 א. ר' תנחומא בשם ר' חייא רבה ור' ברכיה בשם ר"א זה המדרש עלה בידינו מהגולה בכל מקום שנאמר ויהי בימי צרה ⁷⁵.
 ב. זה מדרש דרש ר' אלעזר בן עזריה לפני חכמים ביבנה הבנים יירשו והבנות יזונו מה הבנים אינן יורשין אלא לאחר מיתת אביהן אף הבנות אינן ניונות אלא לאחר מיתת אביהן ⁷⁶.
 ג. לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם ⁷⁷.

II. „דרש“ בלי זיקה למקרא

13. „דרש“ במובן „הורה הלכה“.

דרש ר' אחא בשם ר' חנינא תשעה מסמין (בסנדל) מותר לצאת בו בשבת ⁷⁸.
 אמר ר' כהנא דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרב תנחום נר של חנוכה שהניחה למעלה מכ' אמה פסולה כסוכה וכמבוי ⁷⁹.
 דרש ר' נחמן משום ר' יוחנן הלכה כיש אומרים (שאין מוסיפין על נקב בשבת) ⁸⁰.
 אתא אשכחיה ⁸¹ דקא דריש אין מחזירין את השבר ⁸².
 הא דדרש מר זוטרא משמיה דרב הונא הלכה מתענה ומשלים ⁸³.
 דרש רב נחמן בר רב חסדא לא כדברי רב דאמר סוכה ואח"כ זמן אלא זמן ואח"כ סוכה ⁸⁴.

72. ירוש' ר"ה ג, ט ; בבבלי יומא טג, ב בא המאמר בצורה זו : רבי מאיר הוה דייק בשמא...

73. יוסף הצדיק ; תנחומא (כובר) נשא לג.

74. ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה (אבות א, יז).

75. בראשית רבה מב, ג. 76. משנה כתובות ד, ו.

77. בראשית רבה כה, ב ; ו"א המדרש של השם נח [בראשית ה, כט] ,זה ינחמנו ממעשנו

וגו"י קשה לדרוש (להסיק) מן השם נח.

78. ירוש' שבת ו, ב. 79. שבת כא, ב — כב, א.

80. שבת קמו, ב. 81. רבה בר בר חנה את רב יהודה.

82. שבת קמה, א. 83. את התענית בערב שבת ; עירובין מא, ב.

84. בקידוש בחג הסוכות ; סוכה נו, א.

דרש רב יוסף בריה דרב משמיה דרבא העמיק⁸⁵ לה טפח פסולה⁸⁶.
 דרש רבא מותר לכבס מנעל בשבת⁸⁷.
 דרש ר' זירא במחוזא גר מותר בממזרת⁸⁸. — דרש רבא במחוזא גר
 מותר בכהנת⁸⁹.
 נפק רב ודרש חתול מותר להורגו ואסור לקיימו ואין בו משום גזל ואין
 בו משום השב אבידה לבעלים⁹⁰.
 דרש רב נחמן אין מכסים⁹¹ אלא בדבר שזורעין בו ומצמיח⁹².

14. „דרשׁ” — בדברי תורה

דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא בריך רחמנא דיהב אורינא תליתאי⁹³
 לעם תליתאי⁹⁴ ע״י תליתאי⁹⁵ ביום תליתאי בירחא תליתאי⁹⁶.
 עוד זו דרש תודוס איש רומי מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו
 עצמן על קדושת השם לכבשן האש נשאו ק״ו בעצמן מצפרדעים וכו׳⁹⁷.
 כדדרש רבי יהודה לעתיד לבוא מביאו הקב״ה ליצר הרע ושוחטו בפני
 הצדיקים ובפני הרשעים צדיקים נדמה להם כהר גבוה ורשעים נדמה להם כחוט
 השערה וכו׳⁹⁸.
 דרש ר׳ שילא איש כפר תמריתא כל השירות כולן נכתבות אריח על
 גבי לבניה ולבניה על גבי אריח חוץ משירה זו⁹⁹ ומלכי כנען שאריח על גבי
 אריח ולבניה על גבי לבניה¹⁰⁰.
 דרש ר״י ברבי שלום כשם שמוזנותיו של אדם קצובין לו מראש השנה
 כך חסרונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה זכה הלא פרוס לרעב לחמך
 לא זכה ועניים מרודים¹⁰¹ תביא בית¹⁰².
 דרש ר׳ דוסתאי בר׳ ינאי בא וראה שלא כמדת הקב״ה מדת בשר ודם
 מדת ב״ו אדם מביא דורון גדול למלך ספק מקבלין אותו הימנו ספק אין
 מקבלין אותו הימנו ספק רואה פני המלך ספק אינו רואה פני המלך והקב״ה

85. החור טפח וקבע בו המוזהו פסולה. 86. מנחות לג. ב.

87. זבחים צד. ב. 88. קידושין עג. א.

89. שם. 90. בבא קמא פ. ב.

91. דם חיה ועוף. 92. חולין פח. ב.

93. תורה נביאים וכתובים. 94. כהנים לויים וישראלים.

95. משה היה שלישי לבטן. 96. שבת פח. א.

97. פסחים נג. ב. 98. סוכה נב. א. 99. עשרת בני המן.

100. מגילה טו. ב. ע״י המחקר של טוֹר־סִיִּי בספרו „הלשון” (כרך ראשון של ספרו

„הלשון והספר”), עמ׳ 124—126, המגיה אור חדש על „אריח”, „לִבְנָה”, ו„חצי לִבְנָה”. לפי טור-

סיני, המסתייע בשימוש המלים באכדית, „אריח” הוא קִרַח = חצי הלִבְנָה, „לִבְנָה שלמה” נקראה

לִבְנָה בשביל דמיונה אל הלִבְנָה המלאה ו-האריח הוא חצי לִבְנָה (או לִבְנָה), ובשביל זה קראו למקום

הכתוב השלם „לבנה” ולמקום הפגוי החסר קראו „קִרַח, אריח”.

101. זו הקִשּׁוּת שצועקת חמיד חבו הבו שאנו צריכין (ע״י פירוש רש״י מגילה ט, א

ל„עניים מרודים”).

102. בבא בתרא י, א.

אינו כן אדם נותן פרוטה לעני זוכה ומקבל פני השכינה שנא' (תהלים יז) אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך¹⁰³.

15. „דרשׁ” במילי דעלמא

יצא ר' עקיבא ודרש¹⁰⁴ כל מי שאין מבקר חולים כאילו שופך דמים¹⁰⁵. דרש ר' שמלאי למה הולד דומה במעי אמו לפנקס שמקופל ומונח ידיו על ב' צדעיו ב' אציליו על ב' ארכובותיו וב' עקביו על ב' עגבותיו וראשו מונח לו בין ברכיו¹⁰⁶.

כך דרש ר' אבהו בציבורא¹⁰⁷ גחיק ציבורא לקליה אמר להון ולא מתניתא היא ר' שמעון בן אלעזר אומר חלב הזכר טהור¹⁰⁸.

שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים אם שותין שניהם מתים ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב דרש בן פטורא מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חבירו עד שבא ר"ע ולימד וחי אחיך עמך חיך קודמים לחיי חבירך¹⁰⁹.

דרש בר קפרא לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה¹¹⁰. דרש בר קפרא רגזן לא עלתה בידו אלא רגזנותא ולאדם טוב מטעימים אותו מפרי מעשיו¹¹¹.

16. דרש במובן לַמַּד או לְמַד

אין דורשין בעריות בשלשה ולא במעשה בראשית בשנים...¹¹² והא ההוא ינוקא דדרש בחשמל ונפקא נורא ואכלתיה¹¹³. (ותיכף אחרי זה) מעשה בתינוק אחד שהיה קורא בבית רבו בספר יחזקאל והיה מבין בחשמל¹¹⁴.

17. אוקי אמורא עליה ודרש¹¹⁵

הדר אוקים רבא אמורא עליה ודרש דברים שאמרת ללפניכם¹¹⁶ טעות

103. שם.

104. חוץ מן הביטוי „יצא ודרשׁ” נמצא עוד „נכנס ודרשׁ” (תענית כ, ב; שיר השירים רבה ב, טו; נכנס ר' יהודה ודרש; ובמקום המקביל, ברכות סג, ב, הגירסא: פתח ר' יהודה ראש המדברים בכל מקום בכבוד תורה ודרש. הרי של „נכנס ודרשׁ” יש ההוראה „פתח ודרשׁ”) ונמצא גם הביטוי „פתח ודרשׁ” (חגיגה ג, ב).

105. נדרים מ, א. 106. נדה ל, ב.

107. שפעם אחת כשלא הייתה מינכת לאסתר היה מרדכי מניקה.

108. בראשית רבה ל, ח. 109. בבא מציעא סב, א.

110. ברכות סג, א. 111. קידושין מ, ב — מא, א.

112. משנה חגיגה, ב, א; השווה מסקנת רגמרא: הכי קאמר אין דורשין בעריות לשלשה (חגיגה

יא, ב) וחגיגה יג, א; תא אגמרך (מקביל ל„דורשין שבמשנה”) במעשה המרכבה... רב יוסף הוה גמיר מעשה המרכבה. סבי דפומבדיתא הוו תנו במעשה בראשית אמרו ליה ליגמור לן מעשה מרכבה...

113. חגיגה יג, א.

114. שם; כמעט אין ספק, שכיוונת אחת היא לשני המאמרים. חשמל ה מעשה המרכבה

שבס' יחזקאל, ובמקום אחד כתוב „דרשׁ” ובשני „קורא”, וזא „לומד”.

115. אמורא—זורגמן. עיי צונץ—אלבק, „הדרשות בישראל”, עמ' 166.

116. שאם נתקלקלה החצר בשבת, מביא תבן ושוטה (מרדה) בה; עירובין קד, א.

הן בידי ברם כך אמרו משום רבי אליעזר וכשהוא מרדה אינו מרדה לא בסל ולא בקופה אלא בשולי קופה¹¹⁷.

והא אוקים שמואל אמורא עלה ודרש (תהלים עא) ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכובו לו ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו ואעפ"כ (שם) והוא רחום יכפר עון¹¹⁸.

הדר אוקי רבא אמורא עליה ודרש דברים שאמרתי לפניכם טעות הם בידי ברם כך אמרו שיכשוך מותר כיבוס אסור¹¹⁹.
אוקי רבא אמורא עליה ודרש כיון שנתן טעם בחתיכה חתיכה עצמה נעשת נבלה ואוסרת כל החתיכות כולן מפני שהן מינה¹²⁰.

18. למדרשא בפירקא¹²¹

סבר רבא למדרשא בפירקא¹²² אמר ליה ההוא סבא לעלם כתיב¹²³.
רב הונא בר חנינא סבר למידרשה בפירקא אמר ליה רבא תנא קא מסתים ליה סתומי כדי שלא ינהגו קלות ראש בנדירים ואת דרשת ליה בפירקא¹²⁴.
כי מורי להו רב לתלמידיו מורי להו כר' מאיר¹²⁵ וכי דריש בפירקא דריש כר' יהודה¹²⁶ משום עמי הארץ ולידרשא בפירקא¹²⁷ גזירא משום קלא אילן¹²⁸.

19. "דרש" — פירש דברי אחרים

אמר רב יהודה מכניס אדם מלא קופתו עפר ועושה בה כל צורכו דרש מר זוטרא משמיה דמר זוטרא רבה והוא שיחד לו קרן זוית¹²⁹.
דרש רב יוסף בריה דרבא משמיה דרבא לא שנו אלא שלא בעל¹³⁰ אבל בעל אשתו ישנה עמו¹³¹.
ר' שמעון דרש שני דברים לקולו של בעל הבית¹³² שדהו מרובה ועניים מועטין נותן לפי העניים שדהו מעוטה ועניים מרובין נותן לפי שדהו¹³³.

117. שם.

118. תענית ה, א.

119. ובחים צד, ב. שכשוך פחות מכיבוס, והוראחו, "שטיפה".

120. חולק על דברי רבה בר בר חנה האומר, שהחתיכה אינה אוסרת אלא עד שתתן טעם ברוטב ובקיפה ובחתיכות; חולין ק, א.

121. גם על "פירקא" עיין הדרשות בישראל עמ' 166.

122. שפירוש "ושמו אחר" הוא, ששם ה' יהיה נקרא לעולם הבא כמו שהוא כתוב.

123. פסחים ג, א הכוונה לזה שמי לעלם (שמות ג; טו).

124. נדריכ כג, ב. 125. המקל בבישול שבת.

126. המחמיר בעניין זה; חולין טו, א. 127. דכלאים בציצית מותר.

128. צבע הוא שדומה לתכלת, ואם תתיר של תכלת בסדין, יתן בסדין של פשתן צמר צבוע בקלא אילן והוי כלאים שלא במקום מצוה; מנחות מ, א. 129. שבת ג, א.

130. אין נאמנין החתן והכלה בשבעת ימי אבלות (אחרי שבעת ימי המשחה), כשמת לפני כניסתן לחופה אביו של חתן או אמה של כלה, או כשפירסה הכלה נידה לפני כניסתה לחופה.

131. כתובות ד, א.

132. מוסב על משנה טאה א, ב; הכל (הפאה) לפי גודל השרה ולפי רוב העניים ולפי רוב הענוה.

133. ירוש' פאה א, ב.

20. "היה דורש לשון הדיוט"

ר"מ היה דורש לשון הדיוט¹³⁴... רבי יהודה היה דורש לשון הדיוט... הלל הזקן היה דורש לשון הדיוט וכו'.

21. המדרש וחילופו המעשה

ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה¹³⁵.
אמר לו¹³⁶ ר' אלעזר נאין דברים כשהן יוצאין מפיו עושיהן יש נאה דורש ונאה מקיים בן עזאי נאה דורש ואין נאה מקיים¹³⁷.

22. היה יושב¹³⁸ ודורש (כל היום כולו)

נכנס¹³⁹ וישב בביהמ"ד ודרש כל היום כולו¹⁴⁰.
דתניא אמרו עליו על ר' יוחנן בן זכאי שהיה יושב בצילו של היכל ודורש כל היום כולו¹⁴¹.
אע"פ שהיה יושב ודורש להן כל היום¹⁴².
ת"ר מעשה בר' אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כולו בהלכות י"ט¹⁴³.
אלא יהושע יושב ודורש סתם והכל יודעין שחורתו של משה היא אף ר' אלעזר תלמידך¹⁴⁴ יושב ודורש סתם והכל יודעין כי שלך היא¹⁴⁵.
ר' עקיבא היה יושב ודורש ונתנמנו התלמידים בעא לערערה יתהון אמר מה זכתה אסתר למלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה אלא כך אמר הקב"ה תבא אסתר בתה של שרה שחיתה שבע ועשרים ומאה שנה ותמלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה¹⁴⁶.

134. אף כשהדיוטות היו רגילים לכתוב שלא כתקנת חכמים, דרשו החכמים האלה (וגם אחרים) את הלשון הכתובה ופסקו אחריה את הדין; בבא מציעא קד, א.

135. אבות א, יו.

136. לכן עזאי, שדרש שמי שאינו עוסק בפריה ורביה כאילו שופך דמים, וכן עזאי בעצמו היה שרוי בלא אישה.

137. תוספתא יבמות ח, א.

138. הדורש היה רגיל לישב. השווה (שמות רבה ח, ג): "כשם שהדורש יושב ודורש והאמורא אומר לפניו, ועי' הדרשות בישראל", עמ' 106 והע' 86 בעמ' 104.

139. ר' טרפון. 140. עירובין מה, א.

141. ונהנה מצל הקודש; מסכים כו, א.

142. הלל הזקן לבני בתייה (בהלכות פסח); ירוש' פסחים ו, א.

143. ביצה טו, ב. 144. של ר' יוחנן.

145. יבמות צו, ב. 146. מדרש אסתר א, ח.

על הכוהל והי"ש במקורות עבריים*

גילוי הכוהל קשור במישרין בהמצאת אמנות הזיקוק ושכלולה. מלאכת אידי חמרים בחום ועיבוי אדיהם ע"י קירור ישנה היא מאוד והייתה ידועה בראשית ימי האלכימיה, כלומר במאה השלישית והרביעית לסה"נ. בחיבורים מאותה התקופה מתוארים מכשירי זיקוק המיוחסים למרים העבריה (Maria Hebrea) האגדתית, אבל היו אלה מכשירים פשוטים ביותר, והיה אפשר לעשות בהם פעולת ההמראה של מוצקים, אבל לא לזקק נוזלים ומוצקים נדיפים. הערבים גילו אמנם דרך להפקת שמנים אתריים ע"י זיקוק באדי מים, אבל גם מתקני הזיקוק שלהם עדיין לא היו משוכללים עד כדי שהאפשר לזקק בהם נוזלים בעלי טמפרטורות רתיחה גבוהות באופן יחסי. אמנם האלכימאי הערבי-הספרדי אבו אלקאסם אלזהראוי, שחי בשנות 936–1016, מזכיר את זיקוק היין, אבל איננו מדבר על האדים המעובדים המתקבלים בזיקוק זה, כלומר על הכוהל, ואין כל הוכחה, שהוא וגם האלכימאים הערביים שלאחריו ידעו את הכוהל והכירו את תכונותיו.²

רק עם שכלול מכשירי הזיקוק הניל להפקת מי שושנים ובשמים אחרים הצליחו מלומדים בדרום איטליה במאה הי"א,³ ולדעת אחרים במחצית המאה הי"ב,⁴ להפיק מן היין בדרך הזיקוק „מים“ בעלי כושר בצרה, aqua ardens. ככה מתאר אלברטוס מגנוס (אלברט הטבטוני, אלברט מקולוניה, 1193–1280), הסכולסטיקן הגדול ביותר של גרמניה, שבזיקוק יין ישן וחריף מתקבל „נוזל הצף למעלה, שמנוני, בוער ומתלקח“ (liquor supernatens, humor oleaginosus, unctuositas). אבל עדיין אינו קורא לנוזל הזה בשם מיוחד. (inflammabilis)⁵, אבל עדיין אינו קורא לנוזל הזה בשם מיוחד. נוסף על השם aqua ardens הוכנס לשימוש עוד השם aqua vitae, אבל השם „אלכוהול“ ניתן לנוזל זה בזמן מאוחר הרבה יותר ע"י הרופא והכימאי המפורסם פאראצלסוס (Paracelsus, 1492–1541). בשם alcool שבא מן كحل, שפירושה בערבית אבקה דקה יבשה, קראו בוֹיאשונה לאבקה המשמשת לצביעת גבות העיניים ואח"כ לכל האבקות השונות לעיניים, ובהמשך הזמן גם לחומץ ולעוד חמרים שונים. פאראצלסוס טעה וחשב, שפירוש המלה הזאת הוא „הדק והעדין ביותר“, ומשום כך קרא למים הבוערים המתקבלים בזיקוק היין, הנשרפים כליל, ללא כל שארית בשם אלכוהול.

* [ע"י גם ברשימתו של י"ו כהנא, מים שרופים או צרופים, לשוננו טו, 201–202. — המערכת.]

1. Fester, Die Entwicklung d. chemischen Technik (1923) 30.

2. שם עמ' 38.

3. Lippmann, Chemikér-Zeitung 1913, 1313; 1933, 433.

4. Diepgen, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte und Biblio-

graphie des Brauwesens 1937, 18.

5. Strunz, Annales Québhard—Séverine 1932, 258.

הראשון בספרות העברית, המתאר את אופן הפקת הכוהל ותכונותיו, הוא הריב"ש (ר' יצחק בר ששת ברפת) שחי בספרד, מארוקו, ואלג'יר בשנים 1326–1406. בספרו המפורסם „שאלות ותשובות הריב"ש" בשאלה רנ"ה הוא כותב בעברית מקורית כדברים האלה; „אותן המים שקורין איגוא"ה ארדינטי (acqua ardente), שעושין אומנין עכ"ם לרפואה מעקרים ידועים ובתערובת יין נסך... דאין עצמות היין בהן אלא הזיעה שלו [כלומר, של היין] דרך הסמפונות [כלומר ע"י קירור אדיו בצינורות הקירור], ואותו היין שהיה אדום בתכלית נשתנה ויהי למים והלך טעמו, ריחו וממשו". ניכר שכל העניין היה עוד חדש אז, והריב"ש עוד טרם מצא שם עברי למים אלה, וכמו כן עדיין לא ידעו היהודים לייצר את הכוהל, כפי שיוצא מתוך ההדגשה שעושין אותו אומנים עכ"ם. את הביטוי „הזיעה שלו" לקח הריב"ש בוודאי מן השם הערבי „ערק" לכוהל היין, שגזור מ-عرق = זיעה, בערבית.

חרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח, נולד בברצלונה בשנת 1361 ומת באלג'יר בשנת 1444) משתמש כבר בשם העברי „מים שרופים", במקום „מים בוערים", ויודע לספר שהוא משמש לא רק לרפואה, כפי עדות הריב"ש, אלא גם לשתיה של תענוג, ושהיהודים כבר למדו בומנו להפיקו מין בקנה-מידה ביתי, ואלה דבריו בספרו תשב"ץ חלק ג', שאלה רצא: „בעניין המים השרופים וקורין אותו בלעז אגו"ה ארדינטי ובל' ערב מא אלחייא [מים חיים] יש שמתירין אותו מפני שאינו אלא אפר בעלמא.. וכ"ש אלו המים שהם לחים וראויים לשתותם לתענוג ולרפואה... ומתירין עוד ליקח יין מהעכ"ם ועושים אותו בבתיהם".

דוגמת הרשב"ץ משתמשים גם מחבר הספר „חמדת ימים" (חלק א', פרק ט"ו, דיני שבת) במאה הי"ז ומחבר ספר „פרי הארץ" (חלק ב', י"ד, סימן יג) שנדפס בסלוניקי בשנת תקט"ו בשם „מים שרופים".

ר' יהושע בועז ברוך, מחבר „שלטי הגבורים", שחי בסוף המאה הט"ז באיטליה, קורא לכוהל בשם „מי ויטא" (שלטי הגבורים לרי"ף עבודה זרה ל"ב, ע"א), בתרגומו רק את המלה aqua לעברית ובהשאירו את השם vitae במקורה. משום מה הוא מעיד, שמפיקים את הכוהל „מין מעופש ונפסד".

ר' מנחם שמשון באזילה (באזיליאה), שמת בשנת 1693, קורא (בסוף הספר „אמונת חכמים" לר' אביעד שר שלום באזילה) לכוהל בשם „מים חיים" ומתאר: „המים חיים היוצאים מאותו היין על ידי הדיסטילאציוני באלמבייקו [אביק] הנעשית מכח האש".

ר' יצחק לאמפרונטי (רב ורופא בפירארא, 1679–1757) מביא בספרו האנציקלופדי „פחד יצחק" את השמות „אגוה ארדינטי", „מים חיים", „זיעת היין", ונוסף עליהם את השם „יין שרוף". ר' שאול מלאמו בספרו „גבעת שאול", שנדפס בשנת תקל"ד משנה (בשאלה ג) את השם „יין שרוף" ל„יין שרף", והוא יודע, שמפיקים אותו מתבואות (דהמשקה יין שרף נעשה על ידי זיעת התבואה), ולמכשיר הזיקוק הוא קורא בשם „יורה". השם „יין שרף" נתקבל בספרות העברית המאוחרת.

לבסוף כדאי לצטט כאן את אופן הפקת היי"ש, כפי שתואר בספר „צמח צדק" לר' מנחם מענדל מליובאוויטש (1789–1866) (שאלות ותשובות משלחן ערוך אורח חיים, סימן נ"ג) בתערובת של עברית ויידיש: והייש נעשה מהפאטיקע

[מולאס, מאלאסה] שיש בזאוואד [ביח"ר] של צוקער. והפאטיקע מתמצה מפסולת הצוקער והיא מתוקה מאד אך אינה ראוי למאכל אדם כמו שהוא, מחמת שריחה רע. ובהיותנו בזאוואד לקנות הפאטיקע חקרנו בבירור... ומעשה היי"ש ממנה כן הוא: שעל כל הין פאטיקע נותנים ג' או ד' חלקים מים ונעשה ממנה סיטע ומעמידים הסיטע ביין או בשמרים של יין או בוויין שטיין [Weinstein] ולאחר שיתחזק הסיטע טרייבט מען עס איבער [מאדים] אויף איין קעסל [דוד] גייט ארויס דער פון [יוצא מזה] וודקע [Wodka] ערך שליש מין משקה הסיטע. ואח"כ טרייבט מען איבער די וודקע כמה פעמים על הקעסיל בכדי או דער פון זאל ווערין ספירט חזק [כלומר מזקקים כמה פעמים את היי"ש הגולמי, בכדי לקבל יי"ש מרוכז].

תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית¹

א. מבוא

האוכלוסייה היהודית בישראל² נוצרה על-ידי גלי העלייה, שזרמו אליה מכל חלקי העולם. עצמתם של זרמי העלייה הייתה גדולה כל כך, עד שבתקופות מסוימות היה רוב האוכלוסייה ורובה המכריע של האוכלוסייה המבוגרת מורכב מילידי ארצות חוץ.

במסיבות אלו עלולה הייתה רבגוניותן של התרבויות והלשונות, שהובאו לישראל על-ידי העולים מארצות מוצאם, להוות מכשול רציני לחייה התרבותיים של ישראל ולחיים בה בכלל, לולא הוחייתה הלשון העברית כלשון משותפת לכול. כותב השורות הללו ניסה זה לא כבר לחקור מן הצד הסטטיסטי את תהליך תחייתה של הלשון העברית, באיזו מידה נקלטה על-ידי האוכלוסייה היהודית בישראל, ומהם הגורמים שהשפיעו על כך. מחקר זה התבסס על ניתוח מפורט של חומר ממקורות שונים, כגון: מפקדי אוכלוסייה כלליים ומקומיים; מדגמים מיוחדים מתוך מפקד 1948; נתונים שנאספו בין עולים חדשים בירושלים בשנת 1949; מדגם של עולים שהגיעו ארצה בשנות 1948–1949 ונחקרו – בעזרת אונסק"ו – בשנות 1950–1951; נתונים שנתקבלו ממספר כוח האדם 1954, ועוד³.

חלק מחומר זה מאפשר לנו לחקור את ידיעת הלשון העברית והשימוש בה כלשון יחידה או כלשון בצד לשונות אחרות; חלקו מאפשר לנו לנתח את ההבדלים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, לפי המין, לפי הגיל, לפי זמן השהות בארץ-ישראל, לפי ארץ המוצא, לפי ידיעת קרוא וכתוב, לפי משלח-היד, לפי מקום המגורים ועוד; חלקו מאפשר לחקור את ההשפעה של רמת-ההשכלה ושל ידיעת

1. מאמר זה כולל את עיקר החומר של חיבורי באנגלית *A Statistical Analysis of the Revival of Hebrew in Israel*, המתפרסם בימים אלה בכרך השלישי של *Scripta Hierosolymitana* (ירושלים, האוניברסיטה העברית), ספר מקיף על אותו נושא, אשר יכלול גם פרטים רבים על השימוש בלשון העברית בשנת 1954, עתיד אני לפרסם ע"י מוסד ביאליק.
2. במאמר זה תכננה האוכלוסייה היהודית בגבולותיה הקודמים של ארץ-ישראל, וכן זו שבגבולות מדינת-ישראל כיום, בשם המקוצר, "האוכלוסייה היהודית בישראל".
3. תודתי נתונה בזה לאונסק"ו על הרשות להשתמש בחומר ובמסמנות, המחקר שנערך בתמיכתה, וכן לפגל עובדי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ששיתפו עמי מעולה באיסוף חלק גדול של הנתונים המובאים במאמר זה. במיוחד ברצוני לציין את עזרתו של מר א' שמלץ באיסוף אינפורמציה היסטורית על צעריה הראשונים של הלשון העברית בתחייתה (לדו"ח שהוכן בשביל אונסק"ו בשנת 1958). כמו כן ברצוני להודות לד"ר ה' מיוזם מהאוניברסיטה העברית על הערותיו רבות-הערך ולגב' רחל הלוי, שתרגמה את המאמר ממקורו האנגלי.

הלשון העברית בחו"ל על השימוש בה במדינת ישראל; חלקו מאפשר לאמוד את היקף השימוש בלשון העברית בתחומי-החיים השונים – כגון בחיי המשפחה, בעבודה, במגע החברתי ובחיי התרבות.

במאמר זה ניתנת תמצית של קצת תוצאות שנתקבלו, לפי הקווים הבאים: אנו פותחים במתן תמונה היסטורית כללית על השינויים, שחלו במידת השימוש בלשון העברית למעשה, למן ימיו האחרונים של השלטון הטורקי (סעיף ב) עד לתקופת המנדט הבריטי (1917–1948) (סעיף ג) ולשנים הראשונות של מדינת ישראל (1948–1954) (סעיף ד). להשלמת התמונה על מעמדה של הלשון בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל בכללה מובאים סעיפים אחרים, הדנים בשימוש בלשונות זרות בישראל (סעיף ה) וב"ריבוי" הלשונות, היינו, שימושו של אדם אחד בלשונות אחדות (סעיף ו). בסעיפים שלאחר מכן אנו מנסים לנתח את תהליך קניית הלשון העברית ומידת השימוש בה בחלקים שונים של האוכלוסייה, כדי להבהיר את הגורמים המשפיעים על השימוש בעברית (סעיף ז).

הואיל וקיימים הבדלים ניכרים בדרכי קניית הלשון העברית ובמידת השימוש בה בין אנשים שנולדו במדינת ישראל לבין אלה שנולדו בחו"ל, מובאים בעניינים אלה שני סעיפים נפרדים – ח ו-ט. בשלושת הסעיפים שאחריהם – י, יא ו-יב – נחקרת ההשפעה של הגיל בעת העלייה, של זמן השהות בארץ, של החינוך בחו"ל ושל ארץ המוצא.

גורמים אישיים (מין וגיל) וסביבתיים (משלח-היד ומקום-המגורים), המזרזים או מעכבים את תהליך קניית הלשון, ידיעתה והשימוש בה, נסקרים בסעיפים יג, יד, טו ו-טז.

מפאת קוצר היריעה לא נכללו במאמר זה כל הסברים הנוגעים במקורות הנתונים, במידת הדיוק שבהם, בדרכי ברירת המדגמים ועיבוד הנתונים. לבירור כל הבעיות האלה יוכל הקורא לעיין בספר שאני מכין כעת (ראה לעיל הערה 1). עם זאת יש להדגיש כאן נקודה אחת, שאין לקורא להתעלם ממנה, היינו התחום הרחב והמערופל של המונחים "שימוש" ו"ידיעה" של הלשון העברית, כפי שהם משמשים בקצת הסטאטיסטיקות המובאות להלן⁴. הסיבות לכך נעוצות בהיעדרן של הגדרות מתאימות בכמה מן מקורות הסטאטיסטיים ובתפיסה השונה של השאלות שעליהם הם מבוססים – בין מצד הפוקדים ובין מצד הנפקדים – ועוד.

4. המושג "ידיעה" של הלשון העברית כולל: החל מיכולת קריאה שטחית, ללא הבנת הכתוב, לשם צרכים דתיים בלבד – כמצוי בין היהודים המהבוללים שבמערב אירופה ובמרכזה, וכן באמריקה – ועד לידעה יסודית של הלשון אצל אנשים שנתחנכו על ברכיה. המושג "שימוש" בלשון העברית מקיף תחום רחב למן השימוש במספר מלים כ-lingua franca – במידה המאפשרת מגע חברתי (כשבחוג המשפחה ובחיים החברתיים משמשות לשונות זרות) – ועד לשימוש בעברית כלשון היחידה בחוג המשפחה, במגע החברתי והתרבותי, ובקשרי העבודה.

בעוד שבחלק המקורות הסטאטיסטיים שהשתמשו בהם קיימת ההבחנה בין השימוש בעברית בתחומים השונים של החיים, וכן קיימת שם ההבחנה בין רמות הידיעה השונות של הלשון – הרי במקורות אחרים אין הדבר כך, ולכן יש להתייחס בזהירות לחלק התוצאות שנתקבלו. יש להוסיף, שמפאת העמדה החברתית המיוחסת לידיעת לשונות וכן מחמת בעיות לאומיות ואחרות קיימת האפשרות של הטיה (bias) בתשובות שנתקבלו במסקדים ובמחקרים מסוימים.

1. תחיית השפה העברית ומידת השימוש בה בישראל – החל בסוף תקופת השלטון הטורקי ועד לשנות העצמאות הראשונות

ב. מידת השימוש בעברית בסוף תקופת השלטון הטורקי

בתקופה האחרונה של השלטון הטורקי – בשנים 1882–1914 – גדלה האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל מכ-24,000 ל-85,000. בגלל עלייתם של כ-55,000 עד 70,000 איש, שבאו בעיקר מן המגזר היהודי הגדול במזרח אירופה. היידיש הייתה הלשון המשותפת למרביתם של בני עלייה זו, ואילו עדות הספרדים ובני המזרח דיברו ערבית ולאדינו⁵. הצעדים הראשונים להנחלת הלשון העברית נבעו מתוך אידיאליזם לאומי יותר מאשר מתוך הדחיפות שבפתרון צרכים מעשיים. בתחילה היה צורך להתגבר על קשיים טכניים רבים, שנבעו מאוצר המלים המוגבל, מהבדלים במבטא וכיוצא בזה. גם הנהגת העברית כלשון ההוראה בבתי-הספר היהודיים הייתה כרוכה במאבק ממושך.

באיו מידה הצליחה העברית להיקלט למעשה בשימוש היומיומי בתקופה זו? מפקד 1916–1918⁶ של יהודי ארץ-ישראל נותן בסיס מתאים למדיי לחקר הבעיה, על אף העובדה שספירה זו אינה כוללת שתי קבוצות חשובות של האוכלוסייה, היינו: (א) מספר ניכר של אנשים שעזבו את הארץ, או שהוגלו ממנה על-ידי השלטונות הטורקיים על היותם ציונים או אזרחי מדינות בעלות-הברית, ו-(ב) כל יהודי ירושלים, שלא נתבקשו להשיב על שאלת הלשונות.

שתי השפעות אלה פועלות בכיוונים הנוגדים זה את זה, שכן השמטה א נוטה להפחית את אחוז דוברי העברית ואילו השמטה ב – להפריז בהערכתו. יתר-על-כן, הייתה אפשרות להסדיר את נתוני המפקד כך, שיתקבלו נתונים על השימוש בלשונות לא רק באוכלוסייה כולה, אלא גם בשכבותיה העיקריות (ראה ציור 1). שכבות אלו הן:

(א) „דור ההורים” (בעיקר ילידי חוץ ומבוגרים) ו-„דור הבנים” (בעיקר ילידי הארץ וצעירים).

(ב) קבוצות שונות של מקומות יישוב, שהאופייניות ביותר הן: (I) מן הצד האחד – שלוש „ערי הקודש” (חברון, טבריה, צפת)⁷, שחלק ניכר מאוכלוסייתן היהודית היה מן „היישוב הישן” והתנגד לשימוש בלשון הקודש לצרכים חילוניים יום-יומיים; (II) מן הצד השני – תל-אביב, שהייתה אז עדיין קטנה ביותר, והמושבות.

(ג) עדות שונות (אשכנזים, ספרדים, תימנים, עדות המזרח האחרות). מציור 1 ניתן לראות, כי העברית סללה לה דרך לכיבוש הדור הצעיר: במקומות היישוב החדשים (תל-אביב והמושבות) ציינו כ-75% מהצעירים את העברית כלשונם; ביפו, בחיפה ובארץ כולה הגיע שיעור דוברי העברית בין ה-בנים למחצה בקירוב.

5. סטנולית.

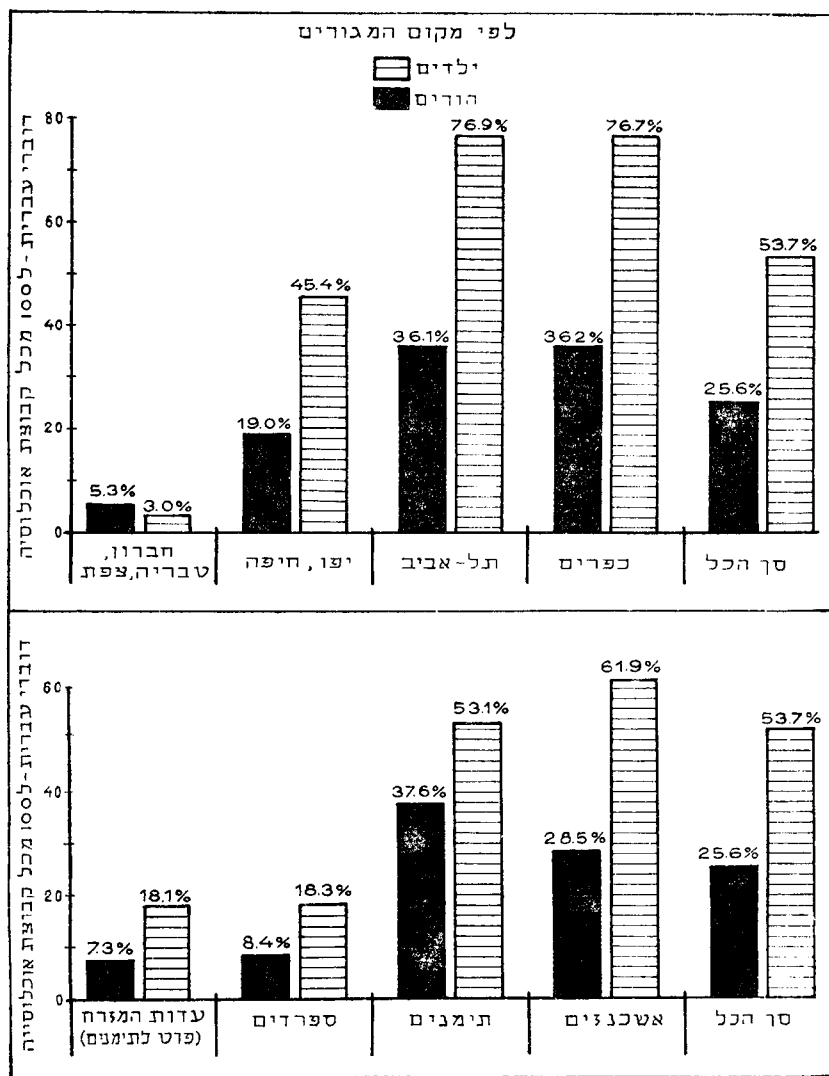
6. ספירת יהודי ארץ-ישראל, יצא לאור מטעם המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות

הציונית, יפו, תרע"ח–ע"ט (1918–1919).

7. החשונה שבין, ארבע ארצות הקודש – ירושלים – לא נכללה במפקד.

אחוז דוברי העברית בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל

1918-1916

* חוק מירושלים

ציור 1

דרך חדירתה של העברית בין המבוגרים הייתה קשה יותר. קצת למעלה משליש מהורים בתל-אביב ובכפרים דיברו עברית, ואחוז דוברי העברית שביניהם ביפו ובחיפה הגיע לחמישית בלבד.

„ערי הקודש“ היו עדיין נעולות בפני תחיית הלשון העברית: רק 5% של המורים ו-3% של המבנים קיבלו לשון זו. האשכנזים והתימנים היו הנכונים ביותר לקנות את הלשון העברית. הספרדים (שכללו, כנראה, חלק גדול מתושבי הארץ הוותיקים) ובני עדות המזרח האחרות, היו המפגרים ביותר בשטח זה. בעדות אלה רק הדור הצעיר הגיע להתקדמות מה (פחות מ-20%) בקניית הלשון העברית. בסיכומי של הדבר נתקבלה העברית עליידי כ-40% מיהודי ארץ-ישראל שנכללו במפקד. אם נניח שאחוז זה מתאים לכל אוכלוסייתה היהודית של ארץ-ישראל שלפני מלחמת העולם הראשונה (85,000 בשנת 1914), אפשר להגיע למסקנה, כי בזכות המאמצים שנעשו בשנות 1882–1914 למען תחיית הלשון הארץ ולשונה נעשתה העברית ללשון עיקרית לגבי כ-34,000 מאנשי היישוב. בעוד ש-51,000 האחרים דיברו לשונות אחרות. עם זאת, הובטח עתידה של העברית במקומות היישוב החדשים בכוח העובדה, שהיא נעשתה ללשון העיקרית של הדור הצעיר.

ג. מידת השימוש בעברית בתקופת המנדט (1917–1948) אחר הצהרת בלפור (1917) ואחר סוף מלחמת העולם הראשונה התחזקה התנועה הציונית. גלי עלייה בממדים גדולים (1919–1922, 1924–1926) – שהכילו אחוז גדול של חלוצים צעירים – החלו לזרום מארצות שונות, בעיקר מרוסיה, מפולין, מרומניה ומן הארצות הבלטיות. לאחר 1932 גברה העלייה גם מארצות מרכז אירופה. כתוצאה מגלי עלייה אלה גדלה אוכלוסייתה היהודית של ארץ-ישראל מ-84,000 בקירוב בשנת 1922 ל-650,000 ב-1948. בתקופה זו חלה התפתחות בלשון העברית עצמה: היא הוכרה כלשון רשמית, נעשתה במהירות גדולה ללשון העשויה לספק את כל הצרכים התרבותיים העיקריים ונתקבלה ברוב מוסדות מערכת החינוך של היישוב היהודי בארץ-ישראל, שהחלה פורחת באותו זמן.

כדי לעמוד על כך, אם היו שינויים אלה מלווים שינויים במידת השימוש למעשה בלשון העברית בחיים היומיומיים, נוכל להיעזר בתוצאות של שלושת מפקדי העובדים היהודיים, שנערכו בשנות 1922, 1926 ו-1937.⁸

מפקדים אלה מורים, שמספר העובדים היודעים לדבר עברית, משתנה כלקמן:

1937	1926	1922	
85,719	22,324	12,611	מספר העובדים היודעים לדבר עברית
			אחוז העובדים היודעים לדבר עברית,
85.4	85.0	91.6	מתוך אלה שהשיבו לשאלה על הלשון
			אחוז העובדים היודעים לדבר עברית
82.3	70.1	75.9	מתוך כלל הנפקדים

8. בנתוני שני המפקדים הרשמיים שנערכו ב-1922 ו-1931 אי אפשר להשתמש, שכן אלה נמנעו במידה רבה ע"י הצהרות בלתי-מדויקות כתוצאה של התעמולה המדינית שהתנהלה במתכוון, כדי שכל היהודים יצהירו „עברית“ בתשובה על השאלה המתייחסת ללשונות.

ייתכן שאחוז ה"יודעים לדבר עברית" בין העובדים היה גדול מאחוזם באוכלוסייה המבוגרת בכללה, ועלה במידה ניכרת על אחוזם של דוברי העברית למעשה בחיים היום-יומיים. אף-על-פי כן תוצאות המפקדים מראות את ההתקדמות הרבה, שחלה בשימוש בעברית לעומת מה שהושג בתקופת השלטון הטורקי. הירידה באחוזים משנת 1922 עד 1926 היא תוצאת העלייה הגדולה בשנים אלה. ראוי לציון גידולו של אחוז דוברי העברית במפקד 1926 לעומת המפקד של שנת 1937, שכן גל העלייה של 1932–1936 הביא עמו עולים רבים חסרי ידיעה מוקדמת בלשון העברית (ראה סעיף 9, ב).

את התוצאות הסופיות של כל השינויים הללו, שחלו במצב הלשון בתקופת המנדט, ניתן לקבוע על פי מפקד 1948, שנערך כשישה חדשים אחר הכרות העצמאות (ראה ציור 2). ממפקד זה נראה, שבסוף תקופת המנדט הייתה העברית לגבי חלקו הגדול – כשלושה רבעים – של היישוב היהודי הלשון היחידה (53.8%), או העיקרית (21.3%); 5.1% השתמשו בעברית כבלשון נוספת, ואילו כ-19.8% לא השתמשו בה כלל. אם על יסוד נתונים אלה נערוך מדד של השימוש בעברית, נוכל להעריך, כי בכלל השימוש בלשונות תפסה העברית 71.1% בקירוב⁹, אם לא נכלול את הגברים שמעל לגיל שישים ואת הנשים שעברו את החמישים, הרי כבר בשנת 1948 הייתה העברית הלשון השלטת בכל קבוצות הגילים.

ד. מידת השימוש בעברית לאחר קום המדינה (1948–1954)
עם קום המדינה התחזק מעמדה של הלשון העברית בחיים הציבוריים: האנגלית – כלשון רשמית – נעלמה, ופחחה חשיבותה של הערבית; בחיי המדיניות והמנהל העברית היא הלשון השלטת; לשון זו משמשת במידה ניכרת את קשרי המסחר והעסקים. גם בתחום החינוך והתרבות שמרה העברית, או כבשה לעצמה, עמדה מכרעת, שכן מוסדות החינוך היהודיים, החל בגני-הילדים וכלה באוניברסיטה, לשון ההוראה שבהם היא העברית; ספרים הנדפסים בישראל, עיתונים¹⁰, שיחות ברדיו, הצגות תיאטרון, הרצאות מטעם גורמים ציבוריים – כל אלה מוגשים בעיקר בעברית.

9. המדד מחושב ע"י שקלול האחוזים שלעיל על בסיס ההנחות הבאות:

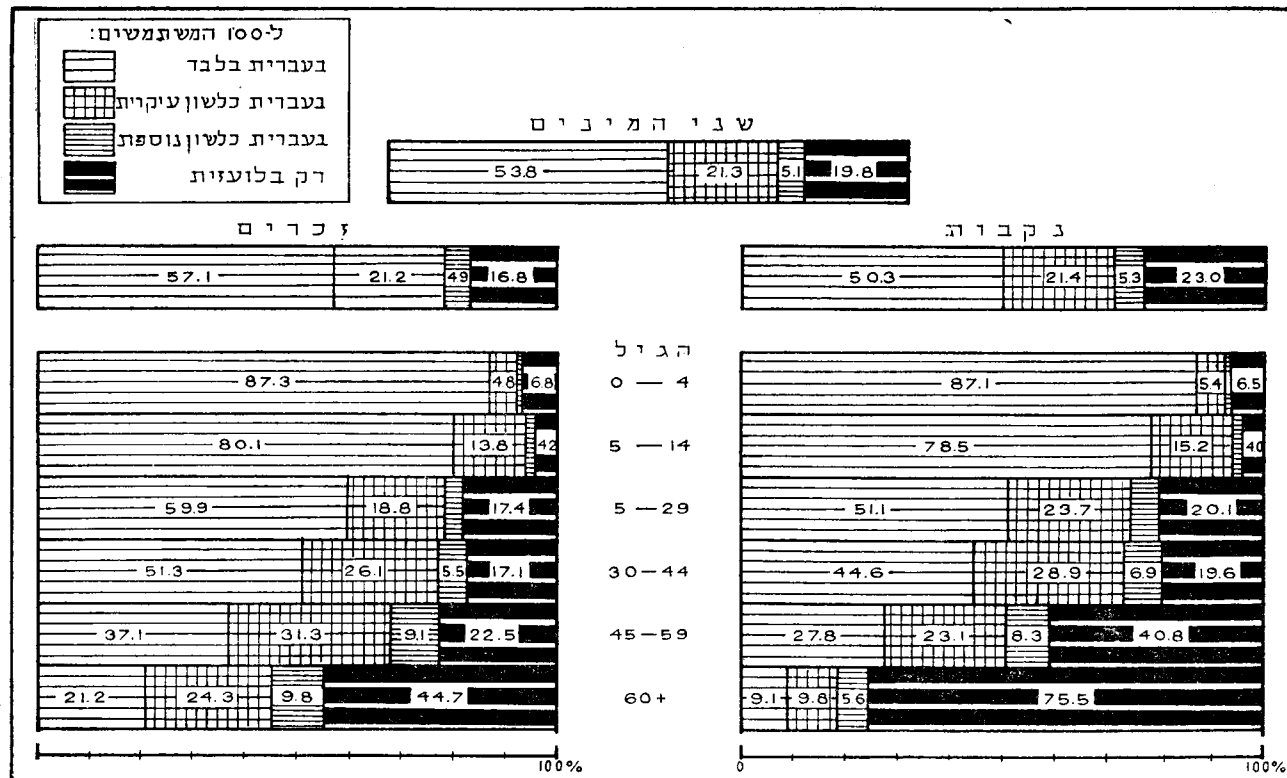
- א. אנשים שהשיבו, שהם, משתמשים בעברית בלבד¹¹ נחשבים כמשתמשים בלשון זו בכל מאת האחוזים בחיי יום-יום.
- ב. אנשים שהשיבו, שהם, משתמשים בעברית כלשון העקרית¹², נחשבים כמשתמשים בלשון זו בגבולות של 51% ו-90% של השימוש היום-יומי (המשקל הממוצע 75%).
- ג. אנשים שהשיבו, שהם, משתמשים בעברית כשפה נוספת¹³, נחשבים כמשתמשים בלשון זו בגבולות של 1% ו-49% של השימוש היום-יומי (המשקל הממוצע 25%).
- ד. לגבי אנשים שהשיבו, שאינם משתמשים בעברית¹⁴, נקבע משקל 0%.

להסבר מפורט יותר ראה סעיף 7.

10. נתוני חודש מאי 1954 על העיתונות היומית נותנים לנו את התמונה הבאה:

מספר העיתונים	עברית	שפות אחרות	סה
	15	10	25
התפוצה הכללית בימות החול	231,500	103,000	334,500
התפוצה הכללית בערבי שבחול	275,100	135,200	410,300

השימוש בעברית ובלועזית במדינת-ישראל (1948)

עם זאת נראה, כי בשנות העצמאות הראשונות חל תהליך הפוך במעמד העברית כלשון יום-יום בחיים הפרטיים. הסיבה לכך נעוצה בעלייה ההמונית, שכן 711,000 איש נכנסו לישראל מיום הכרות העצמאות — ב־15 במאי 1948 — עד שנת 1952, ובכך גדלה האוכלוסייה היהודית יותר מכפליים. גל עלייה המוני זה כלל אנשים ממחנות הפליטים באירופה, שרידי הקהילות היהודיות במזרח אירופה, במרכזה ובארצות הבלקן, כמעט את כל הקהילות היהודיות מבלגריה, תימן, עיראק, לוב וכן מספר ניכר של עולים מארצות צפון-אפריקה הצרפתית, טורקיה ועוד. כפי שנראה להלן, כללה עלייה זו בעלי ידיעה מוקדמת כלשהי בעברית, באחוז קטן בהרבה מגלי העלייה הקודמים.

לוח 1

אומדן השימוש בלשון העברית באוכלוסייה היהודית (1914—1954)

אומדן לטווח התקופה התורנית	מפקד בסוף תקופת המנדט (נובמבר 1948)	אומדן לאחר שנתיים וחצי של עלייה המונית (דצמבר 1950)	אומדן מבוסס על סקר כוח האדם (יוני 1954)
34.000 ¹	511.000 ³	679.000	861.100

מספר דוברי העברית
כלשון "יחידה" או
"עיקרית" (מגיל
שנתיים ומעלה)

שיעורים למאה באוכלוסייה

בגיל שנתיים ומעלה	40% בקירוב ²	75.1% ³	60% בקירוב	60.9%
בגיל 2—14	53.7%	93.4%	80.3%	83.9% ⁵
בגיל 15 ומעלה	25.6%	69.5%	52.0%	52.8% ⁶

מדר השימוש בעברית

בכל הגילים	?	71.1%	?	57.7%
בגיל 2—14	?	90.9% ⁴	?	80.5% ⁵
בגיל 15 ומעלה	?	65.0%	?	49.7% ⁶

¹ לכל הגילים.

² מבני שנה ומעלה.

³ בני שנתיים ומעלה — מוכפל ב־75.1%, שהוא האחוז הכללי של דוברי העברית, כפי שנתקבל מכלל האנשים שהצהירו על השימוש בלשונות. (ביחס למרבית הילדים בגיל למטה משנתיים אין נתונים על השימוש בלשונות. ילדים אלה הם רוב מכלל האנשים אשר ביחס אליהם אין נתונים על השימוש בלשונות.)

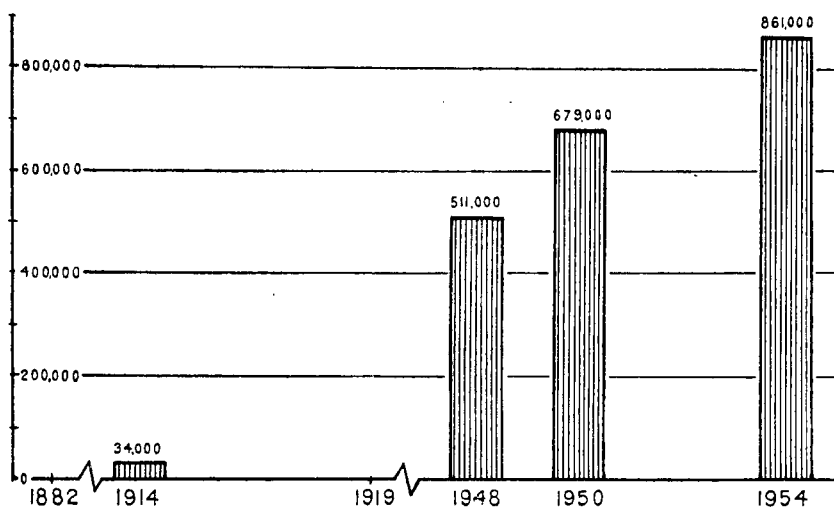
⁴ מתייחס לכל האנשים למטה מגיל 15 אשר הצהירו על השימוש בלשונות. (ראה ההערה הקודמת.)

⁵ לגיל 2—18.

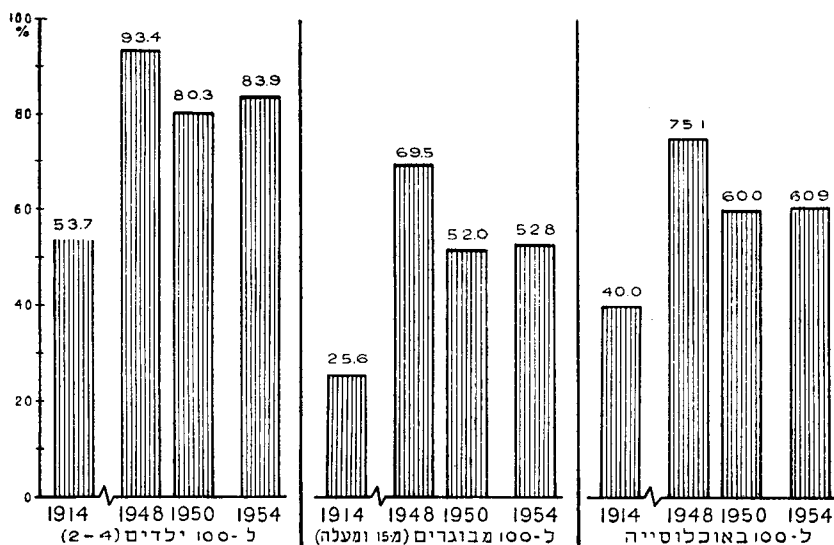
⁶ לגיל 14 ומעלה.

כתוצאה של העלייה ההמונית פחת והלך אחוז דוברי העברית כלשון יחידה או עיקרית במשך השנים הראשונות לקיומה של המדינה; אפשר להניח שבסוף 1950 הגיע בקירוב ל-60% (לעומת 75% ב-1948). נראה שמספר זה פחת והלך עם התקרב גל העלייה ההמונית לסימו, ואילו זמן מה לאחר מכן החל לעלות שנית. באמצע שנת 1954 העריכוהו בכ-61% (ראה לוח 1 וציור 3).

אומדן דוברי העברית כלשון יחידה או עיקרית

אחוז דוברי העברית כלשון יחידה או עיקרית

הירידה באחוז של דוברי העברית חלה בעיקר באוכלוסייה המבוגרת: מקרוב ל-70% בשנת 1948 — ל-52% לקראת סוף שנת 1950, ול-53% ב-1954. לעומת זאת בין הילדים ירד האחוז רק מ-93% ב-1948 ל-80% ב-1950, ועלה שנית ל-84% ב-1954.

מדד השימוש בעברית ירד בין המבוגרים מ-65% ב-1948 ל-50% ב-1954, ובין הילדים — רק מ-91% ב-1948 ל-81% ב-1954. מן הצד השני, אם נבחן את המספרים המוחלטים של לוח 1 וציור 3, נראה, שבתקופות הנסקרות חלה למעשה התקדמות גדלה והולכת במספרים המוחלטים של דוברי העברית. ההתקדמות בלטה במיוחד במשך השנים הראשונות לעצמאותה של מדינת ישראל: בעוד ששלוש עשרות השנים הראשונות למפעל הציוני (1882—1914) "יצרו" רק 34,000 דוברי עברית, היינו כאלף לשנה, הרי הייתה המתפוקה של שלוש עשרות השנים הבאות — תחת שלטון המנדט — תוספת של 480,000. שהם כ-16,000 לשנה, ואילו בשש שנות העצמאות הראשונות הגיעה ל-350,000 כלומר 58,000 לשנה.

ה. השימוש בלשונות זרות (מן 1916—1918 עד 1950)
להשלמת התמונה של השימוש בלשונות זרות בישראל בתקופות הנסקרות, מובאת בלוח 2 התחלקותם של דוברי הלשונות השונות מעברית. התחלקות זו כוללת הן אנשים שהצהירו, שהם דוברי לועזית בלבד, והן אנשים שהלועזית להם לשון עיקרית, והעברית — משנית.

שכיחות השימוש בלשונות זרות, כפי שהיא נראית מלוח 2, ירדה מ-60% בסוף תקופת השלטון הטורקי ל-25% בסוף תקופת המנדט ועלתה לכ-40% ב-1950. שינוי כללי זה בשכיחות היה מלווה שינויים ניכרים בהתחלקות הפנימית של הלשונות השונות.

בשנים 1916—1918 היו דוברי היידיש והערבית יחדיו כ-90% מדוברי הלשונות הזרות, ולמעשה היו שתי לשונות אלה השליטות בקבוצות מסוימות של האוכלוסייה, ובהן שימשו אף יותר מן העברית¹¹. יתר על כן, שתי הלשונות היו שגורות אף בפהם של דוברי עברית רבים. עמדתה של העברית היתה אפוא חלשה ביותר, ועתידה היה תלוי בעיקר בנטיית הלאומיות של העולים החדשים. עם חדירתה לשימוש של הלשון העברית בתקופת המנדט, פחת במידה רבה השימוש ביידיש ובערבית, עד שבשנת 1948 היו דוברי היידיש 47%

11. מתוך נתונים מפורטים על השימוש בלשונות זרות, שנתקבלו ממפקד 1918—1918.

מסתבר :

א. היידיש הייתה מדוברת בפי קרוב ל-70% של ה"הורים" ממוצא אשכנזי וכשליש ה"בנים" האשכנזיים.

ב. הערבית הייתה מדוברת בפי הרוב המכריע של ה"הורים" וה"בנים" הספרדיים ובני עדות המזרח האחרות חוץ מן העדה התימנית, שבה דיברו ערבית כ-80% של ה"הורים" ופחות ממחצית מספר ה"בנים".

ג. לאדינו הייתה מדוברת בפי כרבע מן ה"הורים" הספרדיים וכחמישית ה"בנים" הספרדיים.

ד. שימוש במספר לשונות אירופיות, בעיקר צרפתית ורוסית, היה מצוי אף הוא אך במידה מצומצמת ביותר.

לוח 2

אומדן השימוש בלועזית כלשון יחידה או עיקרית (1916–1918, 1948, 1950)

הלשון			אחוז דוברי כל לשון		אחוז דוברי כל לשון מכלל דוברי הלועזית
			על כל 100 איש בגיל שנתיים ומעלה	על כל 100 איש בגיל 100 ומעלה	
1918-1918 ¹	נובמבר 1948	דצמבר 1950	1918-1918 ¹	נובמבר 1948	דצמבר 1950
לשונות יהודיות					
יידיש	35.6	11.7	13.4	46.8	33.3
לאדינו	4.1	1.2	3.3	4.8	8.3
לשונות אירופיות					
גרמנית	0.1	4.2	3.2	16.9	7.9
צ'כית	2	0.2	0.6	0.6	1.5
הונגרית	2	1.0	1.7	4.1	4.1
רוסית	0.4	0.4	1.0	1.7	2.6
פולנית	2	0.7	2.3	3.0	5.7
רומנית	2	1.0	2.7	3.9	6.7
בולגרית	2	0.8	3.4	3.4	8.4
סרבית, קרואטית, סלובנית	2	—	0.8	0.0	1.9
יוונית	2	0.1	0.2	0.3	0.5
אנגלית	0.1	0.4	0.5	1.7	1.4
צרפתית	0.5	0.7	1.2	2.6	3.0
איטלקית	2	0.1	0.0	0.5	0.1
הולנדית	2	0.1	0.0	0.2	0.0
לשונות אסייתיות					
ערבית	18.1	1.6	4.2	6.6	10.3
טורקית	2	0.1	1.1	0.5	2.7
פרסית	2	0.2	0.4	1.0	1.1
בוכרית	2	0.1	0.1	0.4	0.3
קורדית	2	0.1	0.0	0.4	0.0
לשונות אחרות	1.2	0.2	0.1	0.6	0.2
סה	60.1	24.9	40.2	100.0	100.0

1 לכל ארץ ישראל, חוץ מירושלים.

2 ייתכן, כי מקרים אחרים של שפה זו נכללו ב"לשונות אחרות".

בלבד מדוברי הלשונות הזרות, ומספר דוברי הערבית ירד עוד יותר, ל-7% בשנים 1932–1939 הופיעה הגרמנית כגורם חשוב למדי, ובמשך תקופה קצרה היה נראה, שבקבוצות מסוימות של האוכלוסייה העמידה את העברית בסכנת-מה.

אף על פי כן היוו שלוש הלשונות הללו — יידיש, ערבית, גרמנית — בשנת 1948 כ־70% מכלל הלשונות הזרות, ואילו היתרה, כ־30%, התחלקה בין לשונות רבות אחרות. מספר הלשונות הזרות גדל עוד יותר בתקופת העלייה ההמונית, והיידיש, שחלקה בכלל האוכלוסייה עלה במעט, הייתה בשנת 1950 רק שליש מן הלשונות הזרות המדוברות בארץ, בשעה שחלקה של הערבית היה 10%, ושל הגרמנית 8%.

תהליך זה חיזק במידה רבה את מעמדה של העברית. על אף הירידה באחוז הכללי של דוברי העברית בשנים 1948—1950, עולה עתה העברית כ־lingua franca האפשרית היחידה. היא נעשתה ללשון ה־חזקה ביותר, בעוד מספר רב של הלשונות הזרות גדל והולך, כשכל אחת מהן משמשת רק קבוצה אחת (אנשים ממוצא אחד) או מספר קבוצות (ממספר ארצות, בדרך כלל סמוכות זו לזו) של עולים.

„פריחתן” של לשונות כגון בולגרית, הונגרית, רומנית, טורקית ואחרות, בתקופת העלייה ההמונית, היא כנראה תופעת מעבר, שכן אף אחת מלשונות אלה אינה עשויה לדבוק באנשים שאינם נמנים על הקבוצה המקורית, שהביאה לשון זו לישראל. יתר על כן, לשונות אירופיות שחשיבותן היא לא רק בדיבור, אלא גם לצורכי מדע ותרבות — כגון אנגלית וצרפתית — השיגו למעשה מעמד מצומצם ביותר בשימוש היום־יומי.

עם זרם העלייה מטורקיה, בולגריה ויוון, נראה שהלאדינו, הלשון היהודית השנייה במעלה אחר היידיש (חוץ מן העברית, כמובן), חזרה ותפסה במידה מסוימת את המעמד שאבד לה בתקופת המנדט. עם זאת חלקה של לשון זו באוכלוסייה כולה מצומצם עד מאוד.

נקודה אופיינית ביותר, שמתגלה בלוח 2, היא המידה המועטה של שכיחות השימוש בלשונות „רשמיות” של ארצות כרוסיה, פולין ואחרות, שמהן באו בעבר מרבית העולים לארץ־ישראל. עולים אלה עברו במהרה מן השימוש ברוסית, פולנית ולשונות אחרות, לעברית, או שדבקו ביידיש.

ו. „ריבוי לשונות”

צד מעניין בבעיית הלשונות בישראל הם הממדים המפתיעים של השימוש בלשונות אחדות במשפחה אחת או על־ידי אדם אחד — בבית, בעבודה, בחיים החברתיים ובחיי התרבות.

במסגרת מצומצמת זו אין אפשרות לדון בדבר בהרחבה. בלוח 3 מובאים נתונים מספר מתוך סקר כוח־האדם, 1954. מנתונים אלה מסתבר, שכ־60% של האוכלוסייה הצהירו על שימוש ביותר מלשון אחת בחיי יום־יום¹² ושמספר הלשונות בממוצע לאדם הוא 1.90. תופעת „ריבוי הלשונות” בחיי יום־יום שכיחה יותר בין מבוגרים מאשר בין ילדים, ובין גברים יותר מאשר בין נשים. למעלה מ־73% של הגברים משתמשים ביותר מלשון אחת בחיי יום־יום.

12. ייתכן, שמספר הלשונות שהשתמשו בהן למעשה, עולה על המוצהר.

לוח 3

„ריבוי לשונות“ בשימוש היום-יומי

(סקר כוח האדם, 1954)

כלל האוכלוסייה	מבוגרים (גיל 14 ומעלה)			ילדים 13-2	אחוז המצהירים כי הם משתמשים ב-:
	שני המינים	נקבות	זכרים		
39.9	31.2	35.5	26.9	64.9	לשון אחת בלבד
					מזה:
28.3	17.4	17.0	17.7	59.6	א. עברית
11.6	13.8	18.5	9.2	5.3	ב. לועזית
40.3	43.0	41.9	44.0	32.6	שתי לשונות
					מזה:
22.0	21.7	19.5	23.8	22.8	א. עברית כלשון עיקרית
12.1	13.0	11.6	14.4	9.6	ב. עברית כלשון שנייה
6.2	8.3	10.8	5.8	0.2	ג. שתי לשונות זרות
19.8	25.9	22.6	29.1	2.5	שלוש לשונות ויותר
					מזה:
10.6	13.8	11.5	16.1	1.4	א. עברית כלשון עיקרית
2.8	3.7	2.7	4.6	0.5	ב. עברית כלשון שנייה
4.8	6.3	5.7	6.9	0.6	ג. עברית כלשון שלישית
1.6	2.1	2.7	1.5	—	ד. שלוש לשונות או יותר
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סיה
1.90	2.08	1.98	2.17	1.39	מספר לשונות ממוצע לאיש ¹

¹ חישוב גולמי מתוך הנחה, כי אלה שהצהירו „שלוש לשונות או יותר“ השתמשו בממוצע

ב- 8.5 לשונות.

II. השימוש בעברית בפי ילידי הארץ וילידי חוץ

ז. הגורמים המשפיעים על השימוש בעברית

כפי שמסתבר מפרק I לעיל, נתקבלה העברית למעשה בחלק גדול של האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל, והשימוש בה גדל והולך עם הזמן. אילו דרכים אפשרו את חדירתה של העברית בממדים אלה? ומן הצד השני, מדוע עדיין מרובים האנשים שכמעט שאינם משתמשים בעברית, או שאינם משתמשים בה כלל — ליד אלה שהעברית היא הלשון העיקרית בשימוש היום-יומי?

כדי להשיב לפחות תשובה חלקית על שאלות אלה, ניסינו לחקור את מידת השימוש בעברית בקבוצות אוכלוסייה לפי חלוקות-משנה שונות, כגון זמן השהות בישראל, ארץ הלידה, מין, גיל, משלח-יד ועוד. (תחקר נעשה

בעיקר על יסוד נתונים מפורטים מחוך מדגם שנחקבל ממסקד 1948, הכולל 133,185 מקרים). ניתוח כגון זה, אם ייערך על פי הנתונים המקוריים, יהיה מסובך ביותר, שכן נתונים אלה מפורטים לקבוצות משנה רבות מאוד. מכבידה על הניתוח גם העובדה, שהנתונים בדבר השימוש בלשון העברית מחולקים לפי הקבוצות האיכותיות הבאות: (1) דוברי עברית בלבד; (2) דוברי עברית כלשון העיקרית; (3) דוברי עברית כלשון נוספת; (4) דוברי לועזית בלבד.

לוח 4

דוגמה לחישוב מדד השימוש בלשון העברית

השימוש בעברית בחיים היום יומיים	מספר המקרים ¹	אומדן של אחוז השימוש בעברית בחיים היום יומיים	ס"ה של השימוש בעברית	ריבוע הסטייה של אחוז השימוש בעברית מהמוצע	ס"ה הריבועים של הסטיות
(1)	(2)	(3)=(1)·(2)	(4)	(5)=(1)·(3)	(6)
1. עברית כלשון יחידה	45,436	100%	45,436	$(100 - 64.28)^2$	57,988,859
2. עברית כלשון עיקרית	24,892	75%	18,669	$(75 - 64.28)^2$	2,863,218
3. עברית כלשון נוספת	6,414	25%	1,603.5	$(25 - 64.28)^2$	9,893,759
4. לועזית בלבד	25,488	0%	—	$(0 - 64.28)^2$	105,297,953
ס"ה	102,230		65,708.5	—	176,043,789

מקדם ההשתנות

$$\frac{41.50}{64.28} = 64.56\%$$

סטיית התקן

$$\sqrt{\frac{176,043,789}{102,230}} = 41.50\%$$

מדד השימוש בעברית:

$$\frac{65,708.5}{102,230} = 64.28\%$$

¹ לפי מדגם הכולל 20% של נפקדי רישום התושבים 1948. החישוב נערך לגבי אנשים

מגיל 15 ומעלה.

כדי לאפשר את ביצוע הניתוח, הפכנו את הנתונים הנ"ל לכמותיים, על-ידי חישוב מדד השימוש בלשון העברית לפי ההנחה המוסכרת לעיל עמ' 70 [6], בהערה 9. בדרך זו ניתן להעריך, לפחות בצורה גולמית, את הדברים הבאים: (א) המידה הממוצעת של השימוש בעברית על-ידי אנשים המשתייכים לכל קבוצה או לכל קבוצת-משנה (ע"י חישוב מדד השימוש בעברית, כמוסבר בלוח 4).

(ב) ההשתנות בשימוש בעברית בתוך כל קבוצה או קבוצת-משנה ע"י חישוב של סטיית התקן ומקדם ההשתנות, כמוסבר בלוח 4.

(ג) הקשר בין כל גורם או קבוצת גורמים לבין השימוש בעברית. מספר רב של דוגמות ל-(א) ול-(ב) ימצא הקורא להלן. דוגמות רבות ל-(ב) ול-(ג) מובאות בפרסומים הנזכרים בהערה 1.

הגורמים שנותחו מאפשרים להסביר חלק לא קטן של הפרשים במידת השימוש בעברית בין אנשים שונים. עם זאת, אין בהם כדי להסביר את כל הפרשים הללו. ברור אפוא, שמלבד גורמים, שניתן להתחשב בהם במחקר

סטטיסטי כולל (כגון מפקד), פועלים גם גורמים אחרים. בהשפעת גורמים אלה ניתן להתחשב רק במחקרים מעמיקים יותר, שיכללו עיבוד נתונים הקשורים בהבדלים האישיים שבכישרון לימוד לשונות, שביחס האישי כלפי הלשון העברית וכלפי הערכים הלאומיים האחרים של ישראל, בגורמים תרבותיים וכלכליים אחרים ועוד.

ח. השימוש בעברית בפי ילידי הארץ

מידת השימוש בעברית בפי ילידי הארץ גדולה בהרבה משל ילידי חו"ל. כבר בתקופה 1916—1918 נמצא, שאחוז דוברי העברית בין ה"בנים" מהווה רוב — אף כי רוב קטן (54%) — ואילו בין ה"הורים" דיברו בלשון זו 26% בלבד (ראה סעיף ב).

בסוף תקופת המנדט — ב"1948 — נמצא, שגורם חשוב, המשפיע במידה ניכרת על השימוש בשפה העברית, הוא "מקום הלידה" — בארץ או בחו"ל. בין ילידי הארץ הגיע מדד השימוש בעברית ל-92%, לגבי הרוב המכריע של ילידי הארץ (80.9%), היתה העברית הלשון היחידה, ששימשה בחיי יום-יום שלהם; כ-14.2% מהם השתמשו בעברית כבלשון העיקרית. 1.7% בלבד השתמשו בעברית כבלשון נוספת, ואילו רק 3.2% השתמשו בלועזית בלבד. ילידי הארץ היו אפוא קבוצה אחידה למדי (ר' לוח 5). ילידי הארץ, שעדיין השתמשו בלשונות אחרות (כגון ערבית, יידיש, לאדינו) ולא בעברית, היו בעיקר בין הנשים, בין קבוצות-הגיל הקשישות יותר ובין אלה שאינם יודעים קרוא וכתוב (ראה ציור 4). יש מקום להניח, שאנשים אלה הם שרידי הדור, שנולד בארץ ישראל לפני הקמתה של מערכת החינוך העברי¹³.

מן הצד השני מרבית בני הדור הצעיר יותר של ילידי הארץ קיבלו את חינוכם בתיספור עבריים. כבר בתקופת המנדט, על אף העובדה שהחינוך לא היה עדיין דבר שבחובה, שלחו מרבית בני היישוב היהודי את בניהם לבתי-ספר, שהפכו במשך הזמן מכשיר להקנת חינוך עברי לדור הצעיר.

יש לזקוף בעיקר לזכותם של בתי-הספר העבריים, שהעברית נעשתה לילידי הארץ מה שהייתה הצרפתית לצרפתים והספרדית לספרדים¹⁴. השפעה זו של בתי-הספר העבריים גברה הודות לכך, שהילד קנה את הלשון גם אם לא הייתה מדוברת בביתו, שכן כבר בימי המנדט שלטה, כידוע, הלשון העברית במשחקי הילדים, בגן הילדים, בתנועת הנוער וכיוצא בזה¹⁵.

13. הניסיונות הראשונים ללמד באמצעות הלשון העברית נעשו על ידי קבוצות קטנות של מורים בסוף המאה הי"ט. מערכת החינוך העברי התפתחה באיטיות במשך השנים האחרונות של השלטון הטורקי, והיה עליה להתגבר על קשיים ארגוניים, היעדר חכנית לימודים, חוסר ספרי לימוד והתנגדות מדינית. בערב מלחמת העולם הראשונה, ב"1918, הקימה מערכת בתי-הספר העבריים כ-2,600 תלמיד.

14. ייתכן שאפשר גם לטעון, שלגבי ילידי הארץ ממלאת העברית תפקיד חשוב יותר מתפקידן של הלשונות הנורו לגבי ילידי ארצות אלה, שכן ברבות מארצות אירופה חופס לעתים מקום חשוב הניב המקומי, המתחרה בלשון הלאומית. ואילו לגבי ילידי הארץ העברית זוהי הלשון היחידה.

15. מן הראוי לציין, שמידת השימוש בעברית בין ילידים שנולדו בארץ נמצאה גדולה ביותר אף בגיל הרך, כך, למשל, הגיע מדד דוברי העברית עד גיל 4 ב"1948 ל-97.1%, בשנת

לוח 5

ההשתנות בשימוש בלשון העברית בכל קבוצה של האוכלוסייה

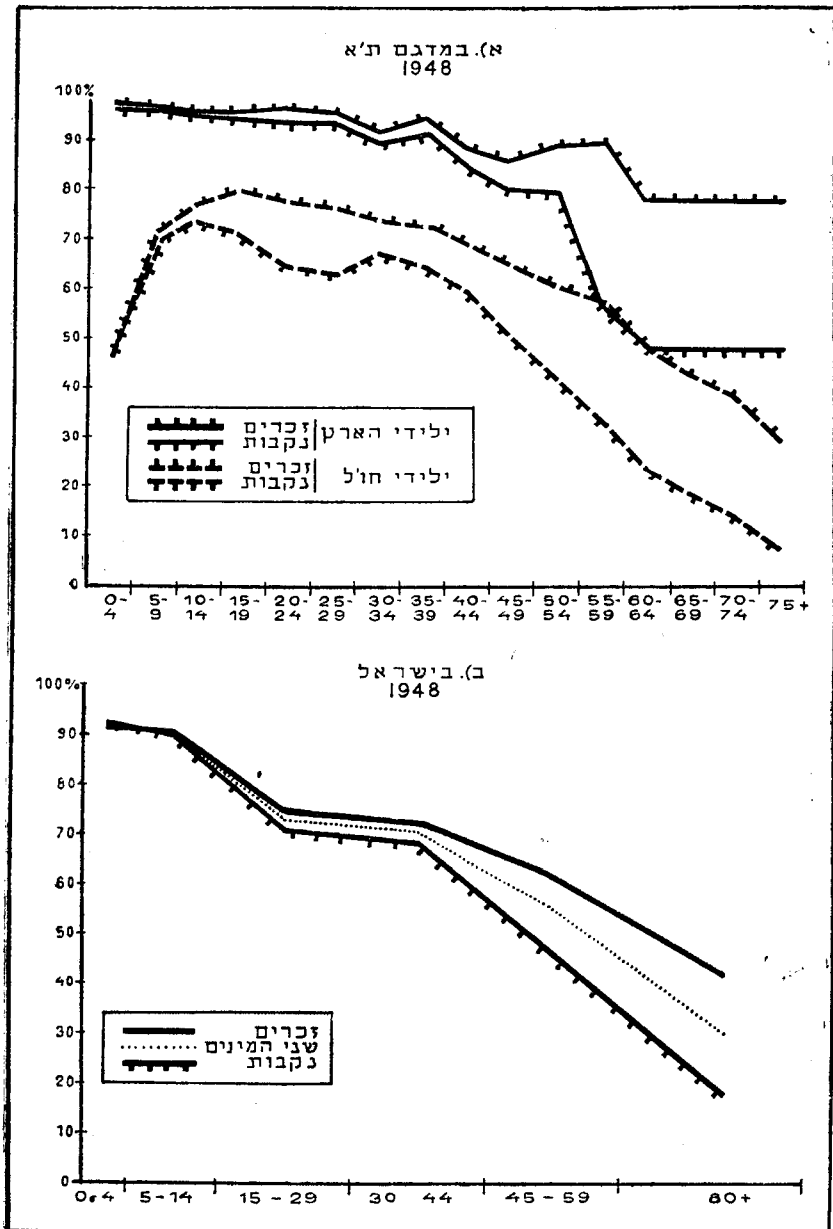
מקדם ההשתנות	מדד השימוש בעברית	סטיית התקן	הקבוצה
א. מדגם של 20% מתוך מספר 1948:			
52.1	73.3	38.2	זכרים, כל הגילים
61.4	67.2	41.3	נקבות, כל הגילים
54.8	70.4	38.6	שני המינים, כל הגילים
27.3	90.5	24.7	ילדים, למטה מגיל 15
17.1	95.2	16.3	" , " , ילידי הארץ
63.8	65.2	41.6	" , " , ילידי חו"ל
23.6	88.6	20.9	מזה – עלו לארץ בשנים 1934–39
25.1	87.7	22.0	" " " 1940–45
92.7	47.9	44.4	" " " 1946–48
58.5	68.3	39.9	מבוגרים, בגיל 15 ומעלה, זכרים
71.3	59.9	42.7	" , " , נקבות
64.6	64.3	41.5	" , " , שני המינים
30.2	86.6	26.2	" , " , ילידי הארץ
70.4	60.3	42.4	" , " , ילידי חו"ל
43.9	77.3	33.9	מזה – עלו לארץ לפני 1930
55.5	68.9	38.3	" " " בשנים 1930–39
66.5	62.3	41.4	" " " 1940–45
128.4	31.3	40.1	" " " 1946–48
71.7	59.7	42.8	ילידי אירופה ואמריקה
62.2	63.9	39.8	ילידי אסיה ואפריקה

ב. סקר כוח האדם, 1954

66.2	57.7	38.2	שני המינים, כל הגילים
37.6	80.5	30.3	שני המינים, ילדים למטה מגיל 14
65.4	54.1	35.4	זכרים, מבוגרים בגיל 14 ומעלה
84.0	45.2	38.0	" " " נקבות,
75.3	49.7	37.4	" " " שני המינים,

1954 היה המדד 96.3% לילדים בגיל 2–4 במשפחות, שהאב יליד הארץ או עלה לישראל לפני 1948.
לילדים שנולדו בישראל למשפחות עולים חדשים הגיע המדד ל-87.

מדד השימוש בעברית - לפי המין והגיל

מאז קמה המדינה התחזקה מערכת החינוך העברי; חינוך החובה שהונהג הקיף למעשה את כל הילדים מגיל 6 עד 12¹⁶, וכן אחוז ניכר של בני 13 עד 15. בשנים 1952—1953 הגיע מספר תלמידי בתי-הספר העבריים לכ-314,560 לעומת 127,470 בשנים 1948—1949.

טרם עובדו הנתונים המתייחסים לכל ילדי הארץ במשך השנים האחרונות. אף-על-פי כן אין ספק שחלק זה של האוכלוסייה מורכב ברובו המכריע מדוברי עברית, כפי שהיה עד כה. למעשה מראים הנתונים המתייחסים לילדים שנולדו במדינת ישראל, שבשנת 1954 לא זו בלבד שהעברית הייתה הלשון השלטת בין ילדי משפחות ותיקות בארץ, אלא שסיגלוח במהרה לעצמם ילדים שנולדו במדינה למשפחות עולים חדשים¹⁷.

(המשך יבוא)

16. בשנת 1951—1952, למשל, הוערך מספר תלמידי בתי הספר בגילים 6, 7, 8 בכ-97.8% מתוך כלל הילדים בגילים אלה; מספר התלמידים בגילים 9, 10, 11 הוערך בכ-98%; והתלמידים בגיל 12 — בכ-90.3%.

17. מדר השימוש בעברית בין ילדי הארץ למטה מגיל 14:

א. ראש המשפחה ילדי הארץ — 91.6%;

ב. ראש המשפחה עלה לארץ-ישראל לפני 1918 — 96.0%;

ג. ראש המשפחה עלה למדינת ישראל ב-1918 או לאחר מכן: מאירוסה ומאמריקה

— 77.8%; מאסיה ומאמריקה — 69.6%.

הצעה של סימני ניקוד לקמץ הגדול ולקמץ הקטן

מוצעים בזה סימני הניקוד הבאים לקמץ הגדול ולקמץ הקטן:

קמץ גדול קמץ קטן

הסימן המוצע לקמץ הגדול מורכב מקו מאוזן ומקו מאונך. הסימן המוצע לקמץ הקטן מורכב מקו מאוזן ומעיגול. הקו משיק לעיגול, ואין כאן „צוואר“, המחבר את העיגול לקו כמו בקמץ הרגיל בדפוסים המנוקדים, שבו החלק התחתון סגלגל ולא עגול.

היתרונות של סימני הניקוד המוצעים פה:

(א) הממדים של הסימנים המוצעים פה הולמים את שמותיהם: הסימן לקמץ הגדול גדול הוא, והסימן לקמץ הקטן קטן הוא. הסימן לקמץ הגדול גדול הוא ככל האפשר בדפוס רגיל מבחינת טיפוגראפיה. הסימן לקמץ הקטן קטן הוא ככל האפשר, ובלבד שיתאים לכושר הראייה של הקורא הבינוני. כדי שהסימן יהיה קצר ככל האפשר מלמעלה למטה ויתרנו על ה„צוואר“ שבין העיגול ובין הקו המאוזן.

(ב) הצורות של הסימנים המוצעים כאן הוצעו מתוך חישובים שבהיגיון מסוים. הקמץ הגדול הגוי בסינו כפתח ארוך, ולפי זה אפשר לראות את הסימן המוצע בשבילו כמורכב משני פתחים, שאחד מהם מאוזן והשני מאונך. הקמץ הקטן קרוב לחולם הקטן, והסימן המוצע כאן בשבילו מורכב מעיגול קטן או מנקודה, הרומזת לקרובו, החולם.

(ג) אין הכרח „להציג“ את סימני הניקוד המוצעים לציבור. איש לא יפקפק, שכל אחד מן הסימנים המוצעים הוא קמץ. לכל היותר לא ירגיש הקורא בתחילה, שלפניו שני מיני קמץ, ומבחינת הניקוד יישאר הדבר בעיניו כמו שהיה, בקמץ אחד בלבד, ולא תיגרם לו שום הפרעה על-ידי כך, אבל סופו של קורא בינוני שיכיר בנקל את משמעותם של שני סימני הניקוד החדשים, ומכאן המסקנה, שאפשר להתחיל בהדפסת דברי דפוס בנקודות המוצעות כאן בלי כל הסברה לציבור.

ל' נוסליב

הערות המערכת:

מן הראוי להזכיר כאן, שבדור האחרון הוצעו הצעות טכניות שונות להבחנה בין סימני שני הקמצים. ייזכרו, למשל, הצעת ש' האבר-הלנר ב„לשוננו“ ו' (שנת תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 218-219 — לקטוע את האגף הימני של הקמץ בסימון הקמץ הקטן; הצעת ג'ה טורטשינר (טורסיני) שם, עמ' 219-218 — להרחיב את הקו השכוב בסימן הקמץ הגדול ולהאריך את הקו הזקוף של הקמץ הקטן; הצעת מנחם אוריאל במכתב לאקדמיה בסיוון תשס"ו — להחליף בסימן הקמץ הקטן את הקו השכוב בחצי-סהר.

יש שכבר השתמשו למעשה בסימנים מיוחדים לקמץ קטן. מ"ב שניידר ז"ל סימן בספרי הדקדוק שלו את הקמץ הקטן בקווים ועירים בקצות הקו המאוזן, מ"א ויון ז"ל בקונטרסו „קמץ גדול או קטן?“ (וינא תרצ"ג) השתמש בהצעתו של האבר-הלנר עוד קודם שנתסרסמה ב„לשוננו“. כן השתמש בסימן זה הרצ"ד די-סולה מול בסידור כמנהג הספרדים באמריקה (נויירוק תשי"א).

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים, חוברת ב — תמוז תשס"ז

התוכן

85	נ"ה טור-סיני	בעקבות הלשון והספר (ג)
97	יהודה דביר (דבוסיס)	נבל הכרמלי (לחקר מהותו של השם במקרא) .
105	י"נ אפשטיין ז"ל	פירורי לשון: 1. ביבר («בירה»), 2. טרקלין
106	ע"צ מלמד	ללשונה של מסכת אבות
112	שלמה מורג	השווא בהגייתם של בני-תימן (המשך) .
135	זאב בן-חיים	לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג' .
139	חיים ב' רוזן	מפעל בעברית הישראלית
149	דב ירדן	תיקונים למילון בן-יהודה
153	דניאל לייבל	לגזירתה של מלת זנונים
	משה אלטבאואר	„בעיות הבלשנות“ (כלי-מבטאה הראשי של
154		הבלשנות הכללית הסובייטית)
162		הערות לחוברת הקודמת

בעקבות הלשון והספר

ג

מלשון הרזים של נבואת הושע

מלאת רוים היא נבואתו של הושע, הראשון בסדרת שנים-עשר הנביאים, שאך שרידים קטנים מדבריהם בידינו, ופרשת חייהם כמעט שאינה ידועה לנו כלל. במקומות שונים ובמשך שנים מרובות ניסיתי לפתור כמה מן החידות שבספר הושע ומסביב לו. ואת רוב מסקנותיי סיכמתי בכרכים של „הלשון והספר“. דנתי בהם בבירור פרטים ואף בתוכנם של פרשיות פרשיות שלמות: א) בפרשת נישואי הנביא (פרק א—ב), שלקח, לפי צו אלוהי, אישה מנאפת, כסמל לאהבת האל את בני ישראל, והם הלכו אחרי אלוהים אחרים. פרשה זו נשמרה לנו בשתי מהדורות. בפרק א—ב מכאן, בדברים מסופרים על הנביא (מתחלת דבר ה' אל הושע ויאמר ה' אל הושע), ובפרק ג מכאן, בדברים מסופרים מפי הושע בגוף ראשון (וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי עוֹדִי). ושוב ב) עסקתי בפרשת „מלך ושרים“, צירוף הבא בספר הושע ובכתובות לא כדי להורות על מלך בשר ודם ושרים מבני אדם, אלא על טכס פולחני, שהומלך בו אל אחד כמלך האלים, ואלוהים אחרים, שנחשבו כפחותי דרגה, נספחו אליו כ„שרים“ במלכותו, ומכאן פירוש לכמה פסקאות חשובות, שאין להבינן בלי הכרה זו. וכן הקדשתי ג) דיון מיוחד לפרשה שבפרק ה, ה—ט, שהנביא מוכיח בה במיוחד את „גלעד קרית פעלי און“, ופסקה זו, כפי שהראיתי שם, מתארת בתיאור מקביל מעניין את מלחמת יפתח הגלעדי בבני אפרים במעברות הירדן שבשופטים יב. וכן דנתי ד), בקשר עם בעית הפולחן של עגל הזהב, שהוא במרכז נבואתו של הושע, באותו שם, שנקרא בו האל המעוצב בצורת העגל, בדמות שור אוכל עשב, בישראל כבתעודות מאוגרית: „שור-אל“, בכתוב חסר קדום „שראל“, „ת'ראל“ באוגריתית, והראיתי כי לא אחת קראו מעתיקי המקרא „ישראל“ במקום שכוונת הנבואה הייתה לאותו שם „שראל, שור-אל“, וגם עובדה זו היא שגרמה לכך, כי לא הובנו עיקרי דברים שבנבואת הנביא, המרבה כל כך להוכיח את ישראל על חטא העגל, בעבר ובימיו. ואגב פרשיות אלו ניסיתי לברר כמה בעיות לשון נוספות בדברי הושע, שהקורא ימצא את מקומן במפתחות שבכרך השלישי של „הלשון והספר“¹.

1. לשם שלמות העניין הגה בקיצור רשימת המסקאות והפסוקים שבספר הושע, שנידונו ב„הלשון והספר“: פרק א"ג (כל החוק); ד, ד. יד. טז; ה, ב. ד. יא; ו, ב. ה. וט; ז, ג-ט. טז; ח, א-ב. ד. ו. ט. יא. יג; ט, יא-טז; י, א-ג. ה. ז. יא; יא, ג-ד. ז; יב, ב. ה. י. יב; יג, א. ה. י. יד-טז; יד, ג. — מה ושם יש במאמרי זה משום תיקון והשלמה גם לגבי כתובים אלו.

אף על פי כן ניגשתי שוב מתוך מאמץ מחדש לפתרון בעיות אחרות שבדברי הושע, כשהוטל עליי להרצות בשנה זו (תשס"ז) על ספר זה באוניברסיטת בירושלים ובמכונים האוניברסיטאיים שבתל-אביב. עוד הפעם היה עליי להתעמק בבעיות של רקע הספר ושל עמדת הנביא בתולדות ישראל, לנסות ולגלות מקצת מן הסיפור ההיסטורי שמאחרי כל פסקה ופסקה, ולבקש ביאור לשוני וענייני להן מתוך ראיית הרקע הזה. כל אלה אמנם אין להם עניין כאן, ומקווה אני לצרף הדברים יחד לפירוש על הספר, שבדעתי לנסח ולהשלים אותו בקרוב. ואולם חלק ממסקנות אלו יש בהן גם משום ביאור לשוני חדש לדברי הנביא, ועל כאלה בדעתי לספר כאן.

ואמנם פה ושם פרסמתי גם מן המסקנות החדשות האלה בעיתונות היומית ובכתבי-עת מדעי. ב"בית מקרא", היוצא מטעם החברה לחקר המקרא, כרך א, חוברת א, דיברתי על הביטוי "אחריך בנימין", הבא בהושע ה, ח, כשם שהוא בא גם בשירת דבורה, שופטים ה, יד, ביטוי הסתום גם כאן וגם כאן, ותראתי, כי רגילים היו בשירת המקרא לתאר את שבט בנימין גם בתקופת השופטים והמלכים כאותו ילד צעיר, האח הקטן שבסיפור על יוסף ואחיו במצרים. על כן נקרא בנימין בתהלים סח, כח "בנימן צעיר": "שם בנימן צעיר רדם", וכן היו רגילים לכנותו בכינוי של חיבה, "אָח בֶּן בנימן", והוא שהובן אחר-כך כאילו כוונתו "אחריך בנימין", במילוי הכתיב החסר, שנהג בתקופת המקרא. ובגליון "הארץ" מיום 4 במאי 1956, בכוורת, על כבודו כי גלה ממנו, ניסחתי פירוש להושע ט, ה: "לעגלות בית און יגורו שכן שמרון כי אבל עליו עמו וכמרו עליו יגילו על כבודו כי גלה ממנו":

"הבינו דברים אלו", — כך כתבתי שם — "כאילו דנים הם בעגל הזהב שבבית און, הוא בית אל. ואמנם עגל אחד היה בבית אל, עגל זכר ולא נקבה, בדמות 'שור אוכל עשב', ובוודאי לא עגלות בריבוי. ואם 'אבל עליו עמו...' על כבודו כי גלה ממנו, מה עניין כאן לגיל הכמרים. כמרו של העגל? כלום לא קופחה גם פרנסתם בגלות העגל וכבודו? ואין בכל הפירושים פירוש. ואולם למעשה אין כוונת המלים 'עגלות בית און' ל'עגל הזהב', אלא לנשים הצעירות והיפות, כשם ששמשון אומר ברמו על אשתו הצעירה: 'לולא חרשתם בעגלתי לא מצאתם חידתי' (שופטים יד, יח), וכדברי עמוס (ד, א) על הנשים המפונקות שבשומרון: 'שמעו הדבר הזה פרות הבשן אשר בהר שמרון העשקות דלים הרצצות אביונים האמרות לאדניהם הביאה ונשתה'. ואין 'כבודו' של בית און אלא ילדיו ונעריה, שיגלו ושיפלו בחרב, כשימוש המלה 'כבוד' בפי הושע הנביא גם בפרק ט, יא וכו': 'אפרים כעוף יתעופף כבודם מלדה ומבטן ומהריון, כי אם יגדלו את בניהם ושכלתים מאדם', ודומה שימוש זה של 'כבוד' במשמעות 'ילדים' לדרכו של התרגום הסורי למקרא, הכותב בכל מקום במקום 'סף': 'איקרתא', יקר וכבוד. על כן יאבל עמו ותחאבלנת הנשים הצעירות, על בחורי החמד הנפולים בחרב וההולכים בגולה ומשאירים אותן אלמנות.

וזה עיקר מבנה הכתוב: אוי לנשים המעודנות, אשר בבית און, בבית אל יגורו, ובשומרון ישכנו, על תפארת בניהן שיפלו בחרב ויגלו מארצם. ומדוע אין חכמרים מתאבלים, עד שיוכל הנביא לאמור עליהם אפילו: 'וכמרו עליו יגילו'? הבנת הדבר הזה תלויה היא בקביעת מהותם של החכמרים. כפי שהראה אולברייט, על פי השוואת מלים דומות בשפות תקרובות, החכמרים

שבכתובות כוהנים סריסים הם, עקרים, שאין להם לא נשים ולא בנים, ומה איכפת להם, אם יפלו ואם יגלו בני האחרים? אין הם אלא לועגים לאידם. והמעוניין ימצא דברים נוספים על הכמרים במאמרי על עניין זה בכרך השלישי של האנציקלופדיה המקראית הנדפסת והולכת. עד כאן דבריי בעיתון הנ"ל.

והנה כאן עוד דברים על כמה סתומות לשון שבדברי הושע, אשר אמנם קשורות הן לפעמים בבעיות נוספות, בבעיות הכתיב והניקוד, ואף בבעיות הנוסח ועוד, ולא אוכל להביא במסגרת זו אלא דברים שאין הכנתם תלויה בכירור בעיות נוספות כאלה.

יש שנסתמה הבנת כתובים ופסקאות שלמות על ידי שימוש במלה שלא כהבנתה במסורת הפרשנית.

בפרק ד, יד נאמר:

לא אפקוד על בנותיכם כי תזנינה ועל כלותיכם כי תנאסנה
כי הם עם הזנות יפרדו ועם הקדשות יזבחו וכו'

וקשה כאן הפועל „קִפְּדוּ“, שהומצאו לו רק פירושים דחוקים, ואף הצעת השיכול: „ועם הזנות קִפְּדוּ“, כלשון ריפוד יצוע ומיטה, אינה מסתברת באמת, בהקבלה אל „יזבחו“ (ולא אל „ישכבו“). והנה נמצא באכדית פועל puradu'u במשמעות הַסְּהָרוֹת בפולחן, וזאת כנראה משמעות הפועל במקום זה, בדומה לנאמר בישיעה סו, יז: הַמִּתְקַדְּשִׁים וְהַמִּטְהָרִים אל הגנות אחר אחד בתוך אכלי בשר החזיר והשקץ והעכבר יחדו יספו נאם ה'.

בפרק ה, א וכו' דן הנביא במעשי חטא ועוון במקומות שונים בארץ:

א) שמעו זאת הכהנים והקשיבו בית ישראל
ובית המלך האוינו כי לכם המשפט

כי פח הייתם למצפה ורשת פרושה על תבור:

ב) וְשִׁחְטָה שְׂטִים העמיקו ואני מוסר לכלם:

במקום הביטוי „ושחטה שטים העמיקו“ הציעו רוב החדשים תיקון, אשר לפיו אמרו למצוא באותיות (שחט) שטים, את „השטים“, אותו שם מקום הנזכר בסיפור מסעי ישראל במדבר (במדבר כה, א): „וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות אל בנות מואב“, ולפי זה גם בכתובים אחרים. ואולם מה עניין כאן למקום שבערבות מואב, בעוד שכל הפרשה אינה מדברת אלא על ערים ומקומות בבנימין או בגבול בנימין, כנאמר באותה פרשה גם בפס' ח: „תקעו שופר בגבעה חצצרה ברמה הריעו בית און אחריו בנימין“? ושם תאמר, הרי מדובר כאן גם על „תבור“, כי אז התשובה היא, שאין כאן הכוונה להר תבור שבעמק יזרעאל, אלא לאותו מקום הנקרא „אלון תבור“ בשמואל א ט, ג, בדברי שמואל אל שאול: „בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם קברת רחל בגבול בנימן בצלצח וכו' וחלפת משם והלאה ובאת עד אלון תבור ומצאוך שם שלשה אנשים עליהם אל האלהים בית-אל“. ואשר למלה „שחטה“, הנה היא באה כאן, כפי שכבר העירותי, בשיכול אותיות (כדוגמת שמלה — שלמה, כבשה — כשבה) במקום צורה מן „שטח“, בדומה לדרשת חז"ל על „וישטחו לכם שטוח“ (במדבר יא, לב): „אל תקרי וישטחו לכם שטוח אלא

וישחטו להם שחוט¹. ואין „שטים“ כאן ריבוי מן שט, אלא צורה משורש „שטם“ זה. שעיקר מובנו במקרא, כמו בשפות הקרובות, הוא „צוד“, והושע משתמש בשמות עצם נגזרים משורש זה במשמעות „מצודה“, רשת ופח: „נביא פח יקוש על כל דרכיו, משטמה — ז"א רשת ומצודה — בבית אלהיו“ (ט, ח). אין „שטים“ אלא משטמה, מצודה, ואין „ושחטה שטים העמיקו“ אלא: העמיקו והרבו לשטוח רשת ומצודה; והשווה את הביטוי „משטח חרמים, משטוח לחרמים“ במשמעות מקום לשטיחת רשתות לציד דגים ביחזקאל כו, ה. יד, מז, י. ובפסקה שלפנינו גם „מוקר“ לשון „מוקר“ וחבל² הוא, המשמש בציד.

בפרק ט, ז כתוב: „כי הנה הלכו משד מצרים תקבצם מן תקברם מחמד לכספם קמוש יירשם חוח באהליהם“. מה כאן מלת „משד“? ואיך לקשור „משד“ אל הפועל „הלכו“ מכאן ואל המשך העניין „מצרים תקבצם מן תקברם“ וכו' מכאן? ואין לחפש כאן לפי העניין שם מקום בלתי ידוע בצורה כזאת, והנה מדובר כאן על מות ילדי אפרים, ואפילו במקום שנאמר „מחמד לכספם קמוש יירשם“, אין הכוונה למחמדי כסף וזהב, אלא מקביל הוא ביטוי זה למה שנאמר באותו פרק פס' טז: „הכה אפרים שרשם יבש פרי בלי יעשון גם כי ילדון והמתי מחמדי בטנם“, ואין „מחמד“ לכספם אלא לשון „כיסופים“: „מחמדי בטנם שהם נכספים אליהם“. והנה נאמר בהושע על מותם של הילדים בפס' יא: „אפרים כעוף יתעופף כבודם מלדה ומבטן ומהריון“, ואין גם „משד“ כאן אלא „מן השד“, משדי אמם ימותו התינוקות, כשימוש זה של מלת „שד“ במשמעות „שד“ ביסעיה ס, טז (ושד מלכים תיניק): סו, יא (למען תינקו ושבעתם משד תנחומיה), ובאיוב כד, ט (יגזלו משד יתום ועל עני יחבלו).

באותו פרק ט באים, כידוע, בקשר עם הדברים על נעוריהם של בני אפרים, אשר על אדמה טמאה ימותו בנכר, חרוזים, שלכאורה אין להם קשר לעניין זה. כי כך כתוב שם:

י) כענבים במדבר מצאתי ישראל כבכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם

המה באו בעל פעור ויגזרו לבשת ויהיו שקוצים כאהבם:

יא) אפרים כעוף יתעופף כבודם מלדה ומבטן ומהריון:

יב) כי אם יגדלו את בניהם ושכלתים מאדם

כי גם אוי להם בשורי מהם:

יג) אפרים פאשר נאיתי לצור שתולה בנה ואפרים להוציא אל הורג בניו: מה עניין הענבים והתאנה למות הילדים, ומה עניין „לצור שתולה בנה“ כאן? וחנה את עיקר פירושן של המלים „אפרים כאשר ראיתי לצור שתולה בנה“ הכרתי גם מקודם, כנרמז ב„הלשון והספר“, ואף בדבריי במילון בן-יהודה בערך צָנָר (עמ' 5438), אלא שלא הכרתי את כל משמעותו של משפט זה. אין כאן „צור“ צור העיר, אלא מספר יחיד מן „צורי חדקלי“, ביטוי הנזכר בברייתא.

1. כמבואר ב„הלשון והספר“: „גם אם יכבדוני להיות אחד השרים בסכס המולך, הבא

להגן על פטר רחמם, לא יועיל הדבר“.

שבת צ"ב במשמעות: גזעי דקל, נטעי דקלים. ואין, אשר, כאן מלת הזיקה, אלא פירושה (קרוב אל אשרה, תאשור), במשמעות שתיל עץ: ראיתי את אפרים כ, אשר, כשתיל עץ, שתול בנוה שבמדבר, למען יהיה צור של דקל, ויגדל ויפרח ויעשה פרי כתמר. אבל מכאן, שאין משפט זה אלא הקבלה מלאה לשני המשפטים שבפס' י:

(א) כענבים במדבר מצאתי ישראל,

(ב) כבכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם,

(ג) אפרים כאשר (ו"א כשתיל) ראיתי לצור (ו"א לדקל) שתולה בנוה. אין כל אלה אלא עניין אחד. בשני משפטים נאמר העניין בראשית הפסקה, ושם היינו יכולים להבין כהבנה המקובלת בפרשנות, כי אין כאן אלא דברים של חיבה וחימוד; ואולם אותו עניין מסוכם הוא גם בסוף הפסקה, וכאן ברור הדבר, שלא לחיבה סתם הכוונה אלא לפרי המקווה, שיאבד לפני זמנו. אין זאת אלא הקבלה למעשה הכרם שבישעיה ה, אלא שביתר דיוק התמונה כאן לנטיעה שבמדבר דווקא, אשר מראש היא נדונה לכליה: ראיתי את אבותיכם כגפן, או כתאנה, או כדקל, שתולה במדבר, ואמנם קיוויתי כי יפרחו ויגדלו פרי, ואולם לרגל חטאם הראשון בבעל פעור מתו בניהם ואבד הפרי, ואפרים לחוציא אל הורג בניו. כל הפרשה אחת היא.

לא קל הדבר לעמוד על כוונת המלים והעניין בפסקה שבפרק ה, יא—ג:

יא	כי הרבה אפרים מזבחות לַחֲטָא	היו לו מזבחות לחטא:
יב	אכתוב לו רבו (קרי: רָבִי) תורתי	כמו זר נחשבו:
יג	זבחי הבהבי יזבחו	בשר ויאכלו
	ה' לא רצם	

יזכר עונם ויפקד חטאתם...

מה פירוש הצירוף „מזבחות לחטא“? וכיצד מקדים הכתוב ואומר „כי הרבה אפרים מזבחות לחטא“, ואחר כך הוא כאילו מחליש את דבריו ואינו אומר אלא כי „היו לו מזבחות לחטא“? ושוב, מה פירוש „אכתוב לו רבו (קרי רָבִי) תורתי“, כאילו רובה כתב ולא כולה, ובצורת ריבוי מן „רוב“, שאין כדוגמתה בלשון המקרא? ומה עניין כתיבת רבי תורתי — למזבחות אלו, אשר הכתוב ממשיך לדבר עליהם: „זבחי הבהבי יזבחו בשר ויאכלו“?

אלא (א) מזבחות אלו שימשו, בעבר ובימי הנביא, לטהור מחטא, ואם אין לקרוא, בשינוי התנועות: „מזבחות לַחֲטָא“, מזבחות לחיטוי ולטהור, כי אז עלינו לראות כאן לשון קצרה במשמעות „למקרה שיחטא האדם“, כי זה שימוש הטבעי של המזבחות. (ב) אם נאמר מכאן „כי הרבה אפרים מזבחות לחטא“ ומכאן „היו לו מזבחות לחטא“, לפנינו לשון ויכוח בין הנביא לעם, עובדה היא „כי הרבה אפרים מזבחות“, ומזבחות אלו נחוצים היו לדעתו כאילו לחיטוי מחטא, וחנביא טוען: למה לו לאפרים מזבחות אלו? הרי מכבר „היו לו מזבחות“ לחיטוי, מזבחות אלו שהאלוהים ציווה עליהם לבנותם. ולמה לאפרים להרבות ולהוסיף עליהם? ואם נאמר „אכתוב לו רבו תורתי“, ברור הדבר, שאין כאן הכוונה לתורה או לתורות סתם, אלא לתורה של קרבן זובח, שהם נושא הפרשה, ואין אפוא רבי או רבו כאן לשון ריבוי סתם. וחנה במאמר על „שעירים ורביבים“

שכינסתי גם אותו ב„הלשון והספר“ ג, עמ' 229–232, הראיתי, שנולד שימוש שתי המלים האלה „שעירים ורביבים“ גם כלשון גשמים קלים וכבדים, מתוך כינוי העננים השחורים, המביאים את הגשם, כשעירים ממש, כאותם שעירי עזים שחורים של ארץ ישראל, ושל העננים הקלים והלבנים כרביבים במשמעות כבשים לבנים, כשימוש המלה „רביב“ בלשון חז"ל, שכנגדה באותה הוראה בארמית ובסורית ובערבית. אין „רביב“ אלא צאן, כבשים, שם הקשור גם בצירוף שבתהלים קמד, יג: „צאוננו מאלופות מרבבות בחוצותינו“, כי עיקר המלה, גם במשמעות הצאן, לשון ריבוב וריבוי היא, כמורה על עדרי צאן מאלופות ומרובבות, והנה, כמו שרפתה הבי"ת השנייה שבמלת „רבבה“ ונהפכה לוי"ו, עד שאפילו בנוסח המקרא בדניאל ז, י מתחלף הקרי „רָבָן“ בכתוב „רבון“, ועד שאמרו גם בעברית המקראית „רבו“ במקום רבבה, כך קרה הדבר גם במלת „רביב“, בכתוב חסר „רביב“, במשמעות „צאן“, אשר גם במקומה בא הכתיב „רבו“, כי אם נאמר בזכריה י, ח על יהודה, עדרו של האל: „אשרקה להם ואקבצם כי שדיתיים יִרְבּוּ כמו רבו“, הכוונה היא: ורבו כמו רביב, כרביבי צאן. וכן גם כאן בכתוב שבהושע, כוונת המלים המוכיחות את ישראל על המזבחות הזרים שעשו להם: „אכתוב לו רבו תורת“, כמו זר נחשבו"ה היא זאת: למה לאפרים להוסיף לו מזבחות זרים? כלום לא די היה לו במזבחות אלו שאני צויתי עליהם, והרי כתבתי לו את רבו תורת, רשמתי לו את אותם הכבשים שציויתי בתורתי להקריב לי, ככתוב: „זה האשה אשר תקריבו לה“ כבשים בני שנה תמימים שנים ליום עלה תמיד" (במדבר כח, ג), אבל אלה לזר נחשבו, ובמקומן זבחו זבחים, שלא רציתי בהם: „זבחי הבהבי יזבחו בשר ויאכלו, ה' לא רצם, יזכר עונם ויפקד חטאתם“.

ופסקה קשה ומעניינת היא גם זו שבפרק יא, ג–ד:
 (ג) ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותיו
 ולא ידעו כי רפאתים:

(ד) בחבלי אדם אמשכם בעבתות אהבה

ואהיה להם כמרימי על על לחיהם ואט אליו אוכיל:

כמה מן הדברים האלה פירשתי במקום אחר: אין „תרגלתי“ לשון לימוד ללכת ברגליים, אלא לשון קשירה, כהוראת השורש „רגל“ בכלל וכלשון tarkullu „קשירה“ באכדית, וכאן הכוונה לקשירת תינוק בחיתולים, והם הנקראים „חבלי אדם“, ז"א חבלי תינוק, ו„עבתות אהבה“, אלא שאין „על“ שבמשפט הבא לשון עול הבקר, אלא „על“ זה פירושו כמו „עול“, יונק, תינוק, כמו שזה פירוש המלה „על“ באיוב כד, ט: „יגזלו משד יתום ועל עני יחבלו“: הייתי להם, לאפרים, כאלה המרימים את התינוק על לחיהם, כדי להניק אותו וגם כדי להאכילו באוכל זה שהם לועסים בפהם לפני שהם מלעיסים אותו לתינוק. כך, ואט אליו אוכיל, נטיתי אליו והאכלתיו.

ושוב מלים אלו שבפרק י, יד:

„וקאם שאון בעמיק וכל מבצריך יושד כשד שלמן בית ארבאל
 ביום מלחמה אם על בנים רטשה“.

ידועים הקשיים שבזיהוי הצירוף „כשד שלמן בית ארבאל”. אין זה מסתבר שהכוונה לשלמנאסר זה שהחריב את שומרון – אחרי ימי הושע, שהוא רואה את סופה של ממלכות ישראל אך כדבר שבעתיד, ואין לחשוב על ארבאל כאחד המקומות הקטנים שבגליל התחתון (אשר ניתאי הארבלי בא משם) או כמקום רחוק באשור או בבבל. שאין חורבנו על ידי „שלמן” זה או זה ידוע ממקום אחר. הכוונה צריכה להיות לתמונה ברורה ומובנת לכול. ועל כן הזכרתי מזמן את האפשרות, שאין כאן „שלמן” שמו של מלך מן המלכים, אלא ש„שד שלמן” פירושו: שוד שלם, הרס גמור, כדוגמת הביטויים „על הגלותם גלות שלמה, הגלת יהודה כולה, הגלת שלומים”, השגורים בדברי הנביאים. אלא אם נשאר הקושי שבמלים „בית ארבאל”, הנה ידוע הדבר, כי נוהג המקרא להשתמש בצירוף של הרס וחורבן, בתמונת הארבה הפושט על שטח משטחי הארץ ומכלה אותו כולו. וכשם שבא במקרא „אריאל” (עי’ בפרק המוקדש למונח זה ב„הלשון והספר” ג) ככינוי לאריה חזק וגדול, אריה דמיוני, כך אפשר שאמרו גם „ארבאל” כדי לכנות מכת ארבה אלוהי, שאין תחבולה נגדו. ולפי זה יהיה „שד שלמן בית ארבאל”, שוד של ארבה אלוהי, שבא על בית מן הבתים, על ארץ מן הארצות, ואין כאן זכר למעשה היסטורי זה או זה אלא תמונה לקוחה מתוך הטבע. כך תבוא המלחמה על אפרים: כשוד שלמן, כשוד שלם זה, הבא על בית וארץ בפשיטת הארבה האלוהי.

ונסיים מבחר זה של מלים שלא הוכרו בספר הושע, בפסקה החשובה והמפורסמת שבפרק יד, ב וכו’:

(ב) שובה ישראל עד ה’ אלהיך כי כשלת בעונך:

(ג) קחו עמכם דברים ושובו אל ה’

אמרו אליו

כל תשא עון וקח טוב

ונשלמה פרים שפתינו:

לא אדבר כאן על כמה פרטים, שאינם עיקר ושפתרונם טעון בירור יתר, כגון פרט זה שאין „לקח עמו” בא במקרא במקום אחר אלא לגבי בני אדם („ואת עמו לקח עמו”, שמות יד, ו; „קח עמך את כל עם המלחמה”, יהושע ח, א; „ויקח את אחיו עמו”, בראשית לא, כג), אף על פי שבפועל אחר נאמר, למשל, על שתיים עשרה האבנים ביהושע ד, ח: „ויעבירו עמם”, או על הקושי שבצירוף „כל תשא עון”. עיקר העניין מובא במלים: „ונשלמה פרים שפתינו”, שהפכו סיסמה בתולדות אמונת ישראל, על יסוד הדרשה המובאת גם בתרגום יונתן: „ויהיו מילי ספוותנא מתקבלין קדמך כתורין לעווא על מדבחא”. אין אלו אלא דרוש. אין האדם ואין עם ישראל חייב פרים למקום, ואותו נביא המדגיש בכל מקום את דבר האל „כי חסד חפצתי ולא זבח”, ברור שלא יראה פרים כחוב העם, שעליו לשלם אותם, ובוודאי לא ב„שפתים”, אפילו אפשר היה לאמור „שפתינו” במקום: „בתפילת שפתינו”. ועל כן יש לבטל גם הצעתי זו, שלפיה ניסיתי לגרוס, בעקבות אחרים: „ונשלמה פר קִשְׁפִּיתִינוּ”, משפות הבקר שלנו, אין הפר חוב שיש לשלמו, ובוודאי אין גם דעתו של מ’ פרלס מסתברת, שהציע את הקריאה: „ונשלמה פדיום שפתינו”, אין רעיון כזה במקרא.

אם דובר כאן על שילומים, אין העניין אלא בדבר שאדם התחייב כלפי האלוהים לשלם אותו. ומכאן מובן, שגם במקום זה מדובר, כבמקומות מרובים בכתבי הקודש, על שילום נדריים, כלשון הכתובים: „ונדרו נדר לה' ושלמו" (ישעיה יט, כא), „נדרי אשלם נגד יראיו" (תהלים כב, כו); „עלי אלהים נדריך אשלם תודת לך" (שם, נו, יג); „לשלמי נדרי יום יום" (שם סא, ט); „נדרי לה' אשלם" (שם, קטו, יד, יח); „היום שלמתי נדרי" (משלי ז, יח); „ונדריך תשלם" (איוב כב, כו), ועוד הרבה כאלה. במקומות כאלה נקרא הנדר, הואיל והוא בא כהתחייבות האדם בשפתיו, בביטויים כגון „מוצא שפתיו" של האדם, והשווה במיוחד במדבר ל, יג, על נדר האשה: „כל מוצא שפתיה לנדריה ולאסר נפשה", ובדברים כב, כג וכו': „כי תדר נדר לה' אלהיך לא תאחר לשלמו וכו' מוצא שפתיו תשמר ועשית כאשר נדרת לה' אלהיך" וכו'. ושוב בתהלים סו, יג-יד: „אבוא ביתך בעולות אשלם לך נדרי, אשר פצו שפתי ודבר פי בצר לי".

אין „פרים שפתינו" אלא „מוצא שפתינו, מפצה שפתינו"; אלא שאין, כמובן, לגזור את המלה „פרים", כצורת ריבוי, מן „פר בן בקר", אלא לפנינו צורה משורש „פרם" זה, שפירושו קרוע ופתוח, כלשון: „ראשיכם אל תפרעו ובגדיכם לא תפרמו" (ויקרא י, ו); „והצרוע אשר בו הנגע בגדיו יהיו פְרָמִים וראשו יהיה פרוּע" (שם יג, מה); „והכהן הגדול מאחיו וכו' את ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרם" (שם כא, י), וכעין זה שימוש השורש „פרם" בעברית ובארמית של חז"ל, בסורית ובערבית. ואנו לומדים מכאן צירוף פיוטי מעניין זה: „פרים שפתים" במשמעות פתח שפתים, פֶּשֶׁק שפתים, ובהוראה מיוחדת זו של פתיחת שפתים בנדירת נדר.

במקרים אחרים אין הקשיים תמיד במלה עצמה אלא במבנה המשפט, שהמלה באה בו, הנה, למשל, משפט זה על המזבחות שבנה אפרים, בפרק י, ב: „חלק לבם עתה יאשמו הוא יערף מזבחותם ישדד מצבותם", כיצד אפשר לאמור „יערף מזבחותם"? אין „ערף" אלא לשון שבירת עורפו של בעל חיים, כלשון הכתובים: „פטר חמר תפדה בשה, ואם לא תפדה וערפתו" (שמות יג, יג=לד, כ), „והורדו זקני העיר ההיא את העגלה אל נחל איתן וכו' וערפו שם את העגלה בנחל וכו' וכל זקני העיר וכו' ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל וענו ואמרו ידינו לא שפכה את הדם הזה" (דברים כא, ד-ז), הרבה התלבטתי בכתוב זה, עד שסוף סוף הכרתי, כי לפנינו לשון קצרה, כפי שהיא מצויה במקומות הרבה בכתבי הקודש, אין „יערף מזבחותם" אלא: יערף את הבהמות שיביאו כזבח למזבחות", ודומה הדבר במיוחד לאותה לשון קצרה שבמשלי כו, כג וכו', בפסוק המייעצת לאיכר לא לסמוך על עיבוד השדה בלבד אלא לשית לבו גם לעדרים, הואיל ואחרי כלות כל קציר יהיו לו עוד „כבשים ללבושך ומחיר שדה עתודים", כלום כוונת הפתגם, שימכור האיכר את שדהו ויקנה עתודים במחיר השדה ממש? לא זאת הכוונה, אלא שיקנה עתודים במחיר תבואת השדה; אותה בלבד ימכור, אחרי ששמר לעצמו את הדרוש למוזנותיו, וכן כאן הכוונה: הוא יערף את הצאן שאפרים יביא לקרבן על המזבחות, וכן ישודד האל את המצבות, ישדוד את הקרבנות שיקריבו על ידן.

ושוב במקרים אחרים עלינו לשים לב לכך, כי לשון הנבואה הולכת בעקבות דפוסים סגנוניים, שנהגו בתקופת המקרא. כך נאמר, למשל, בפרק יג, ח: „אפגשם כדב שכול ואקרע סגור לבם ואכלם שם כלביא חית השדה תבקעם“. כלום אין חביטוי חלש מדי, כשנאמר: „אפגשם כדב שכול“? כלום לא היה צורך בביטוי חזק יותר, כגון „אטרפם כדב שכול“ וכדומה? אלא שזאת תלשון הנוהגת בפתגם השגור (משלי יז, יב): „פגוש דב שכול באיש ואל כסיל באולחיו“, ומכאן טבעי הוא לנבואת המקרא להשתמש לגבי הפגיעה של דוב שכול בלשון „אפגשם“ דווקא, אף על פי שהעניין היה מקרב ביטוי אחר, חריף ממנו.

ושוב במקומות אחרים נסתם העניין מפני חוסר סימני הפיסוק בנוסח המקרא, עד שאינך מכיר, אם לפניך שאלה או חיווי, סיפור או נאום שבסיפור, אשר לפי הנוהג אצלנו היום היינו מסמנים אותו במירכאות. הנה נאמר בפרק יד, ט: „אפרים מה לי עוד לעצבים“, והכוונה הברורה היא: כך יאמר אפרים: „מה לי עוד לעצבים“, ועל כן פותח ההמשך במלים „אני ענית“, בהבעת תשובת האל לאפרים. בדומה לכך ניסה אף אבן עזרא בפירושו ליישב את הסתירה שבפרק יב, א–ג:

(א)	סבבני בכחש אפרים	ובמרמה בית ישראל
	ויהודה עד רד עם אל	ועם קדושים נאמן:
(ב)	אפרים רעה רוח ורדף קדים	כל היום כזב ושד ירבה
	וברית עם אשור יכרתו	ושמן למצרים יובל:

(ג) וריב לה' עם יהודה ולפקד על יעקב כדרכיו כמעלליו ישיב לו:

הנה לפי פסוק ג: „וריב לה' עם יהודה“ וכו', יהודה הוא שותף לחטאי ישראל-אפרים, וכיצד ייאמר בפס' א: „ויהודה עד רד עם אל ועם קדושים נאמן“? ומובן, שאין לקבל את דעתם של החוקרים מאומות העולם, הרואים לא רק כאן אלא בכל מקום בדברי הושע את מלת „יהודה“ כהוספה או כשינוי במקום „ישראל“. ומה התיקון אם נאמר כי הכוונה כאילו נאמר „וישראל עד רד עם אל ועם קדושים נאמן“? הרי הסתירה בכל תוקפה היא עומדת. והנה אבן-עזרא אומר, כי מלים אלו „ויהודה עוד רד אל ועם קדושים נאמן“ פירושו: „שהיה (יהודה) אומר כי רד עם אל“ וכו', ואלה הם דברי הכחש והמרמה שגם יהודה אומר אותם כלפי האלוהים. אלא שמוטב הוא לחלק ולפסק את המשפט בצורה מובנת זו:

סבבני בכחש אפרים	ובמרמה בית ישראל ויהודה
(לאמור:) עד רד עם אל	ועם קדושים נאמן.

אלה הם עצם דברי הכחש והמרמה, אשר בית ישראל ויהודה יחד אומרים אותם, כאילו עוד נאמנים הם עם אלהים וקדושים. ועל כך באה התשובה: „אפרים רעה רוח ורדף קדים כל היום כזב ושד ירבה“ וכו', וכן „וריב לה' עם יהודה“.

ושוב קרה, שסדר המלים והמשפטים מערפל על כוונת הדברים. הנה נאמר בפרק ו, יא–ז, א, בפסוקים שנותקו זה מזה בחלוקה לפרקים המאוחרת:

ו. (יא) גם יהודה שת קציר לך בשובי שבות עמי:

ז.א) כרפאי לישראל ונגלה עוון אפרים ורעות שמרון
 כי פעלו שקר וגנב יבוא פשט גדוד בחוץ:
 מה כאן „גם יהודה שת קציר לך“? כלום דובר בעניין גם על קצירו של אחר?
 אלא שבפסוק הבא: „כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים ורעות שמרון“ אין
 „נגלה“ לשון גילוי והתגלות; עוון אפרים ויהודה גלוי הוא מכבר. אלא „בשובי
 שבות עמי, כרפאי לישראל“ — כך, כמובן, יש לצרף שני ביטויים אלו לפי
 תוכנם — אז צריך לא לגלות אלא להסיר ולהשמיד את עוון אפרים ורעות
 שומרון. והנה בספרי „משלי שלמה“ עמ' 93 וכו', הראיתי כי במשלי כז, כח:
 „גלה חציר ונראה דשא ונאספו עשבות הרים“ הפירוש המכוון לפי העניין הוא:
 נקצר החציר במגל, ונארה דשא ונאספו עשבות הרים. וכן גם כאן
 הכוונה: „בשובי שבות עמי, כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים ורעות
 שמרון כאילו במגל ובחרמש, ובאותו מעמד „גם יהודה שת קציר לך“.
 גם רעת יהודה תיקצר ותוסר ממנו.

מתוך דוגמאות נוספות לתופעה זו מכתובים אחרים אביא כאן רק אחת
 שבסוף פרק ז, טז:

ישובו לא על היו כקשת רמיה

יפלו בחרב שריהם מועם לשונם זו לעגם בארץ מצרים.

כיצד אפשר למצוא תוכן מתקבל על הדעת בצירוף האומר, כי „יפלו בחרב
 שריהם — מועם לשונם זו לעגם בארץ מצרים“? לשוא עמלו הפרשנים,
 ולשוא עמלתי גם אני למצוא פתרון למשפט סתום וחתום כזה. אלא שלמעשה
 אפשר היה לראות, שלפנינו שני עניינים שונים, א) משפט אחד, ברור ומובן:

ישובו לא על היו כקשת רמיה

יפלו בחרב שריהם בארץ מצרים.

ב) מלים אלו, שיש לראותן כיחידה לעצמה: „מועם לשונם זו לעגם“, ושהן
 חלק מרעיון האומר, כי יחר אף האלוהים על דבריהם של בני ישראל, על
 לשונם המעוררת את זעמו של האל, ושאנינה אלא לעג באוזניו. משפט כזה
 קרוב הוא בעניינו אל הנאמר, למשל, בפס' יג—יד: „והמה דברו עלי כזבים,
 ולא זעקו אלי בלבם כי ילילו על משכבותם“ וכו', ואפילו בפס' טו: „ואלי
 יחשבו רע“: „מועם לשונם זו לעגם“ חרה אפי במ.

לא ארחיב כאן את הדיבור על מקומות מרובים אלו, שהניקוד, או חלוקת
 האותיות למלים לא כיוונו למובנו המקורי של הכתוב, ולא אביא מאלה אלא
 דוגמה אחת או שתיים, במקום שהדבר מובן בנקל.

כבר הזכרתי, שאין כוונת הצירוף „אחריך בנימן“ (ח, ח) אלא „אָח רַךְ
 בנימן“, והכתיב הקדום, החסר, הוא שהובן כמלה אחת ונשתנה לכתיב מלא
 זה: „אחריך“. מעין זה קרה גם, למשל, בכתוב י, יג: „כי בטחת בַּדְּרֶכְךָ
 ברב גבוריך“, ודאי אפשר, שאדם או עם שלם יבטחו בדרכם, מעין הנאמר
 בתהלים מט, יד „זה דרכם כסל למו“, דרכם זה הוא הנותן להם כסל וביטחון.
 ואולם בהקבלה זו „בדרכך — ברב גבוריך“ אין „בַּדְּרֶכְךָ“ מתאים, ועל כן בחרו
 השבועים בתרגום, שיכול היה לבוא כתמורת „ברכבך“, אלא שקריאה כזאת
 רחוקה היא יותר מדי מנוסח המסורת, הנאמן לנו יותר, ואולם אם נשווה, למשל,

את הכתוב בדברי הימים א, ח, מ: „ויהיו בני אולם אנשים גברי חיל דרך כי קשת“, נכיר, כי המכוון היה: „בטחת קִדְרָקִיךְ (בכתיב הקדום החסר: „בדרכך“), ז"א בדורכי הקשת שלך, בהקבלה מלאה אל „ברב גבוריך“.

וכאן עוד מקרה של חלוקת מלים בלתי מכוונת:

לשוא ניסיתי מה שניסיתי בבקשת פתרון לצירוף „גם שיבה זרקה בוי בחושע ז, ט. והנה כל המאמר שבפסוקים ח—ט:

(ח) אפרים בעמים הוא יתבולל

אפרים היה עגה בלי הפוכה:

(ט) אכלו זרים כחו והוא לא ידע

גם שִׁיבָה זָרְקָה בו והוא לא ידע:

אשר לפס' ח, כבר הסברתי, שזאת כוונתו: אפרים היה בין העמים ל„בל“, לאין ולאפס, הוא נחשב כעוגה שאין לה הופך, כדבר שאין לו דורש, כלשון הצירוף התלמודי על „העני המהפך בחררה“, אם כדאי לקנוחה במעט כספו או לא, ואילו בפס' ט, הרי בולטת התקבולת שבין המשפט הראשון „אכלו זרים כחו והוא לא ידע“ ובין המשפט השני „גם שיבה זרקה בו והוא לא ידע“, ומכאן ברור, שאין „זרקה“ מלה אחת אלא שתי מלים, שהראשונה מהן היא „זר“, בהקבלה אל „זרים“, והשנייה היא פועל „קה“, כתיב לא מדויק במקום קא מן „קא“, קיא" במשמעות קיא ולכלוך: אכלו זרים את כוחו ואת יגיעו של ישראל, והוא לא ידע ולא הבין, כי חטאו לאלוהים גרם לו לכך. וגם שיבה, גם איש השיבה שבו, שבאפרים, זר קא ולכלך את כבודו, ואפרים לא ידע, ולא הבין כי מאלוהים בא לו דבר זה. כך התבזה כבודו של ישראל בעמים.

והנה עוד מספר דוגמאות לשיכול האותיות, כזאת שנזכרה לעיל בקשר עם הבנת מלים שונות, וכאלה המרובות המובאות ב„הלשון והספר“.

בפרק ז, יא—יב כתוב:

יא) ויהי אפרים כיונה פותה אין לב מצרים קראו אשור הלכו:

יב) כאשר ילכו אפרוש עליהם רשתי

כעוף השמים אורידם איסירם כשמע לעדתם:

מה פירוש האותיות „איסירם כשמע לעדתם“? כלום אין זה מובן מאליו, שאין כאן אלא תמונה נוספת לפרישת הרשת, מקבילה אל „כעוף השמים (אורידם)“? לדעתי אין ספק, כי המכוון הוא: „איסירם (במוסר ובפח) כְּשֶׁעָלָם עדתם“, אחוזו ואתפוס אותם כשועלים; אלא שגם כאן הטעה הכתיב החסר את הפותרים בכיוון דומה יש לבקש את הפתרון, למשל, גם בנאמר בפס' ד, טז:

כי כפרה סִרְהָ סרר ישראל

עתה ירעם ה' ככבש במרחב:

יפה יפה ניכרת כאן ההקבלה שבין שני המשפטים, המתארים את ישראל כאן כפרה (או כפר: עי' תרגום יונתן) סורר(ה), וכאן ככבש היוצא למרחב, אבל כיצד אפשר לקשור שתי תמונות מקבילות אלו כקשירתם בכחוב? כלום משום שישראל, כפרה, סררה ומרדה, על כן יהיה גורלו להיות כבש, שהאל ירעה אותו במרחב, דבר שיכול להתפרש רק לטובה, כלשון הכתוב בישעיה ל, כג: „ותיה

דשן ושמן, ירעה מקניך ביום ההוא כר נרחב? אלא שלפי ההקבלה אל „סרר ישראל” היה נאמר בעיקר גם בהמשך „ת עה (במקום: ע ת ה)... ככבש במרחב”, כדוגמת כתובים כגון „תעיתי כשה אבד” (תהלים קיט, קעו); „כלנו כצאן תעינו” (ישעיה נג, ו). ועוד יש לברר פרטים אחרים בכתוב זה.

ולדעתי יש לבקש באותה דרך את הפתרון לקושי של הכתוב גם בנאמר בפרק יג, יג:

„חבלי יולדה יבאו לו הוא בן לא חכם כי עת לא יעמד במשבר בנים”. כלום משום ש „הוא בן לא חכם”, על כן „כי עת לא יעמד במשבר בנים”? מה שדרוש ללידה הוא לא חכמה אלא כוח, כדבר הכתובים במלכים ב יט, ג — ישעיה לו, ג: „באו בנים עד משבר וכח אין ללדה”, וכצירופים הטבעיים שבספר דניאל: „אשר כח בהם לעמד בהיכל המלך” (א, ד), „ולא היה כח באיל לעמד לפניו” (ח, ז), „ואני מעתה יעמד בי כח” (י, יז). „ואין כח לעמד” (יא, טו), ובעזרא י, יג: „ואין כח לעמד בחוק”. נדמה לי שכוונת הכתוב הוא לומר: „הוא בן לא חכם”, ז”א בן אין אונים, ועל כן „כי עת לא יעמד במשבר בנים”. והשווה, כנגד זה, בתהלים כט, טז: „יבש כחרש פִּי” בעוד שהמכוון הוא, כדעת רבים, „יבש כחרש חִפִּי”.

ומכאן מתעוררת שאלה מעניינת. צורת הריבוי מן פֶּחַ שבמקרא הייתה, כנראה, לפי זה פְּחִים, כדוגמת „אונים”, ולא: „כוחות” כפי שצורה זו נוהגת בלשון ימי הביניים ובשפתנו היום. ואילו לגבי לשון התלמוד, אמנם נמצאת בה הצורה „כחות”, ועל יסוד מאמר שבתלמוד נולד השימוש בצורת רבים זו, „כחות”, ולא „כוחים”, אלא שבמקור התלמודי ספק הוא, אם באמת כוונת האומרים לצורה מן „כח” ולא לצורת ריבוי של מלה אחרת, לא ידועה. אין הצורה „כחות” באה בתלמוד, לפי ידיעתי, אלא באותו מאמר שבבבלי שבת ה, ע”א: „בעי ר’ יוחנן: זרק חפץ ונעקר הוא ממקומו וחזר וקיבלו מהו. מאי קמבעיא ליה, אמר רב אדא בר אהבה שני כחות באדם אחד קא מבעיא ליה, שני כחות באדם אחד כאדם אחד דמי וחייב או דילמא כשני בני אדם דמי ופטור. תיקו”. ופירש רש”י: „דהו לה שנים שעשאוה, דכיון שלא הניח החפץ לילך עד מקום הילוכו ולנוח אלא רץ אחריו ועכבו הויה ליה עקירה קמייתא בלא הנחה” וכו’. וברור הדבר, שאין כאן „כחות” במשמעות „כוח” ממש, אלא באיזה אופן כמורה על שתי פעולות או תנועות לא גמורות או חלקיות. לפי הבנה פשוטה קשה לראות כאן את המלה „כוח” ממש, ואין מכאן ראייה לשימוש של צורת הריבוי „כחות” מן כוח אפילו בלשון החכמים.

אין כאן אלא מבחר דוגמאות הניתנות להסבר בקיצור, כתוספת על הדברים שפרסמתי לפני כן במקומות אחרים. על דברים אחרים ואף על תוכן נבואתו של הושע בכלל מקווה אני לדון במקום אחר, בפירוש מלא יותר, שיהיה עליו לטפל גם בסתומות, שעדיין נשארו בספר קשה זה, כהכנה לאלה שיבואו אחריי וימלאו במקום שהחסרתי. כי:

„מי חכם ויבן אלה נבון וידעם” (הושע יד, י).

נבל הכרמלי *

(לחקר מהותו של השם במקרא)

בפרק „קילוסן או גינוין של תכונות רוחניות“¹ מעמיד שטאם את השאלה: „כלום קראו הורים רגישים שם בנם, או בני העיר שם בן עירם, על שום תכונות רוחניות מיוחדות (בין שהן נמצאות בעין ובין שהן יצירות הדמיון או שחסרונן מורגש)?“² התשובה שהוא מסמיך לאותה שאלה פשוטה בתכלית: „משאנו מעיינים בחומר שָכַנס גִּמְרָן³ ב,אופי, לא יישאר לנו אלא מעט מוצר.“⁴ בין השמות מסוג זה מונה שטאם את השם Da-gíl-ilī (מציית לאלים), את השם האשורי La-da-gíl-ilī, שניתן גם לכובס וגם לעוצר שמן. לדעתו „שם זה לא ניתן לילד על ידי הוריו, אלא ניתן לו על-ידי בני-סביבתו בבגרותו כפי התנהגותו. וייתכן שבעל תו זה נאחז בכינויו בעקשנות, לקיימו בידו כשמו.“⁵ בדרך כך הוא מסביר את השם Šakiru (שיכור), את Saklu (סכל), כשמות מאוחרים שאין להם עניין לאופי הוא רואה את השם Bi-sú (מסריח-באוש), את השם Na-ka-rum (נכרי); אך קושי הוא מוצא בשם A-si-rum (אסיר, שבו) שקשה לו להחליט על ידי מי ניתן.

טלקוויסט באוצרו שלו⁶ מרחיב מניינם במקצת: בישו⁷-ביש, Ap-pa-a — אפים⁸; Ša-ki-ru⁹ — שיכור; Uz-na-nu, Uz-na-¹⁰ — אזני¹¹; Asiri¹² — אסיר.¹³ ואילו באוצר השמות המצריים לִנְקָה¹⁴ אתה מוצא שמות מסוג זה במניין מופלג; הזקן (ממלכה עתיקה), הזקנה (מִעַ), אשר עם הפאה (מִעַ), הקרח, הקרחת, החרש (ממלכה תיכונה), העצוב (מִעַ), כבד-האוזן (מִעַ), העשירה בזהב (מִת), רבת-הבנים, בהיר-הפנים (מִת), המתוקה (מִת), העיוור, האיטר (ממלכה חדשה), היחפן (שושלת כ'), המכובד (ש' כ'), בעל הקבר המאושר (ש' כ'), הננס (ש' יח'), היפה בנשים (מִת), השמח בחלקו (מִעַ), שאינה שמחה בחלקה (מִת), השיכורה (מִעַ), המשמח לבבות (מִעַ), אדום-השער (מִעַ).

* לנכרי ליואש עם עומר ולדפנה עם אמיר.

פרק ממחקר „השם והשליחות“, הרצאה בכינוס הרביעי לחקר המקרא בירושלים, ניסן תשס"ז. עיקרי תפיסתו של המחבר בשם הוגדרו בספר בירם, שִׁצָא על ידי החברה לחקר המקרא בשנת תשס"ז, עמ' 57—78.

1. „שטאם“, Die akkadische Namengebung, ע' 249.
2. De beteeenis der persoons namen, ע' 192.
3. Assyrian Personal Names, ע' 65.
4. ע' 31.
5. ע' 25.
6. ע' 208.
7. ע' 245.
8. ע' 178.
9. ע' 177.
10. ע' 179.

גדול־הראש, גדולת־הראש (מת"ח) וכיוצא באלה אחרים, תארים שהפכו שמות־עצם פרטיים.

וכן במקרא אתה מוצא שמות רבים ממין זה: פסח⁹, עקוב¹⁰, אפים¹¹, עינן¹², אזני¹³, אטר¹⁴, עקש¹⁵, קרח¹⁶ חרומף¹⁷, מעוך¹⁸, ידלף¹⁹, גרב²⁰, נדב²¹, משולמת²² ורבים אחרים דוגמתם לחיוב ולשלילה.

אך גם את השם „אסיר” אתה מוצא במקרא, וכאן לא קשה להחליט מי נתן את השם, באילו מסיבות ומה התוכן שצפון בו. בתחילה נזכיר את אסיר בן יכניה²³, את אסיר בן אביסף²⁴ וכן את אסיר בן קרח²⁵.

ואגב גררה שם זה מבקש הסבר לעצמו גם ממקום אחר, אך נהא מסתפקים ברמיזה על הלוחות שנתגלו בתענך בבית המושל עֶשְׁתֶּר־נֶשֶׁר²⁶, ובמכתבי אל־עמארנה.

אך כל השמות האלה ככל שאינם פונקציונליים־ייעודיים אינם מעניינינו בזה, ולא הובאו אלא על שום „נבל” שהוא אחד מהם. השם „נבל” בא במפורש, כעדות הכתוב, להגדיר תכונתו של האיש; כי כשמו כן הוא: נבל שמו ונבלה עמו²⁷. ובעקב הגדרתו של המקרא גם נוט (Noth) מונה אותו עם השמות המציינים תכונה והוא מתרגמו Tor — כסיל, חסר לב²⁸. אך כלום באמת שמו של האיש הוא זה? שמו מבית הוריו? או שמא אינו אלא מבגרותו, מפי בני הסביבה? ושמא אין גם הוא אלא שם פונקציונלי, שניתן לאיש לתכליתו של מגמה מסוימת, או להצדקתו של מעשה מסוים, והאיש לא נתכנה בו ככינוי מביש אלא לאחר מותו? מכל מקום ברור, ש„נבל” כדוגמת אבימלך לתפיסתנו בפרק הקודם^{28א} שם שלילי הוא וגם מתוכו נוכיח תפיסתו של המקרא בשם. וגם כאן אין לנו אלא לצרף עדותו של המקרא בהזדמנויות שונות ועדותם של הדורות המאוחרים כדי תמונת המתרחש; מתוך תובן לנו האפיוודה, או חולית־הביניים בשלשלת הגורמים והעילות לעלייתו של דויד, בכל עומק משמעותה, וממילא תצא ללמד על מקורו של השם ועל תוכנו ומשמעותו.

נבל הוא נָבִל. עם שמשפחת קָלֵב היא ממוצא זר — שבט עברי אדומי שנתערבו בו חורים, ירחמאלים וקינים²⁹ — הרי מסורת מפוארת לה בקרב השבטים. בפרשת המרגלים בימי משה ראש השבט עומד במדרגה אחת עם יהושע: „ועבדי כלב עקב חיתה רוח אחרת עמו וימלא אחרי והביאותיו אל

9. דהיי"א ד, יב. 10. שם כד. 11. דהיי"א ב, ל.

12. במד' א, טו. 13. שם כו, טו. 14. עזרא י, טו.

15. שמו"ב כג, כו. 16. מל"ב כה, כג. 17. נחמיה ג, ו.

18. שמו"א כו, ב. 19. בראש' כב, כב. 20. שמו"ב כג, לח.

21. דהיי"א ב, כח; שמות ו, כג. 22. מל"ב כא, יט.

23. דהיי"א ג, יו. 24. שם י, ח, יב. 25. שמות ו, כד; דהיי"א ו, ז.

26. ראה ב' מיוזר, תולדות א"י, ע' 123. 27. שמו"א כה, כה.

28. Die israelitischen Personennamen, ע' 229.

28א. ספר בירם ע' 70—78.

29. דהיי"א ד, ט; במד' לב, יב; יהושע טו, יד; בראש' ט, יט; דהיי"א ב, מב; ד, יא;

שמו"א כה, ב; ל, מד; ראובני, שם חס ויפת ע' 132; ב' מיוזר, JPOS 13, 201; אולברייט.

Archeology and the Religion of Israel, ע' 99.

הארץ אשר בא שמה וזרעו יורשנה³⁰. חסדו זה נזכר גם אחר כך³¹. נאמנותו עמדה לו. שהתמזג בתוך שבט יהודה עד כדי להימנות עמו תדיר, ופעמים אף משמש נציגו בעניין נכבד כהנחלת הארץ. ועם שוכה לרשימות־יהוס משלו הרי לעולם הן נפקדות ברשימות־יהוס של שבט יהודה. השם מצוי גם באוגרית Kiby, ובנבטית. וכך נתקיים שם חורי³² Kiby, ואף סלקוויסט מביאו בין השמות הבבליים³³, וכן אחת מוצא במצרית: כלב של חור, כלב־אלים. לדעת ראנקה כלב מציין עבד נכנע³⁴.

גבל נאמן למסורת הכליבים. אין הוא יכול להתעלות, כאביגיל, ולראות בדויד את הכוח העולה, את מלך העתיד, שכן ככליבי עליו להיות לויאלי כלפי מלכו. ולראות באנשים שנמצאים מחוץ למסגרתה של המדינה ומעבר לתחומה ולחוקתה כעבדים המתפרצים איש מפני אדוניו. בסירובו לתת לדויד ולעבדיו את אשר תמצא ידו אין משום התחמקות או צרות־עין. אינו רשאי לתת מזון לחבר "ריקים ופוחזים" שבראשם עומד אדם, שהשלטון רואה אותו כמורד במלכות. סכנה בדבר לו ולביתו והוא גם סותר את מסורת הנאמנות של המשפחה. המעשה אף אינו הולם את מעמדו בקרב הכליבים, שכן נאמר בו, והאיש גדול, ולו צאן שלשת אלפים ואלף עזים ומעשהו בכרמלי. עדות זאת סותרת סתירה גמורה את התואר השלילי שהודבק בו בהמשך הרצאת המתרחש: "והאיש קשה ורע מעללים". בכך ניכרת מגמה ברורה להרשיע את גבל, לתלות בו קופה של שרצים ובכך יימצא חיטוי למעשה, שהכיסוי יפה לו, או להתמיקו כלשהו.

אך עדיין אין בתיאור אופיו כדי הסברת המתרחש. לכך יש בידינו עדויות ממקורות אחרים. חכמי הדורות שלאחריהם, אגב לימוד זכות על מעשהו זה של דויד, הגניבו לנו שמועות, שעולה מהן בלא ספק הד של מסורת עממית עתיקה. מדבריהם מתקבל הרושם כאילו מעשה בת־שבע במהדורה ראשונה לפנינו. נביא את הדברים כלשונם:

אמר רבא בר שמואל: ...על עסקי הדם הבא מן הסתרים; נטלה דם מחיקה והראתה לו. אמר לה: וכי רואים דם בלילה? אמרה לו: וכי דנין דיני נפשות בלילה? אמר לה: מורד במלכות הוא ולא צריך למדייניה. אמרה לו: עדיין שאול קיים ולא יצא טבעך בעולם. אמר לה: ברוך טעמך וברוכה את אשר כליתני היום הזה מבוא בדמים; דמים תרתי משמע. מלמד שגילתה את שוקה וחלך לאורה שלש פרסאות. אמר לה: השמע לי. אמרה לו: לא תהא זאת לך לפוקה. זאת לא תהיה, מכלל דאיכא אחריתי, ומאי ניהו? (מכלל שיש אחרת; ומהי?) — מעשה דבת שבע³⁵.

ועוד עדות אחת מפי חכמי התלמוד: אמר רבי יצחק: פסוק זה הזכיר פגם של אביגיל. אביגיל — חסר יוד, מפני שנתנה בו עיניה כשהיא אשת איש³⁶. ולא זו אף זו: ת"ר: רחב בשמה זינתה, יעל בקולה, אביגיל בזכירתה, מיכל בת שאול בראייתה³⁷.

80. במד' יד, כד. 81. דב' א, לו. 82. מיוזר שם שם.

83. APN ע' 117, וכן ראה נילדיקה B.S.S. ע' 70 בדבר תסוצחו של השם כלב.

84. AePN, כרך ב' ע' 182. 85. מגילה יד, ב; ילק"ש שמו"א רמז כה.

86. שם שם. 87. מגילה טו, א.

ועוד לנו כמה תמיהות. זכר אביגיל במקרא בא כמה וכמה פעמים, ומפליא הדבר, שבכל הזכרה המקרא מדגיש וחוזר ומדגיש „אביגיל אשת נבל הכרמלי“. כלום לא מוטב היה להתעלם משייכותה לנבל ולהסתיר את עברתה? ומשאין המקרא מתעלם מכך, הרי שלא מקרה ריק הוא ללא כוונה נסתרת. שמא נתכוון להביע בכך ביטוי ביקורתי שלילי מוסווה כלפי מעשהו של דויד בנבל. ואף זו: נראה מכאן. שבחוגים שונים של העם נשתמר זכר המעשה ימים רבים ולא נשתכח. כשם שעניין בת-שבע לא שקע ולא נשתכח. נראה ששניהם כאחד היו לבית דויד מכשול עוון. ואין לך עדות נאמנת לכך מאשר בדברים שבפי אביגיל: „ולא תהיה זאת לך לפוקה ולמכשול-לב לאדוני ולשפוך דם חינם“ — משמע שזאת הייתה לו לפוקה ולמכשול-לב. הסופר המאוחר נתכוון למנוע זאת לאחר מעשה ע"י חכמתה של אביגיל ובכך יהא מכל מקום גורם לטשטושו אך גם לרמוז על מהימנותו. כדרך שעשו רז"ל כדיבור זה עצמו במדרש המובא לעיל. עניין זה שוב נזקק לו מסורת. שנשתמרה בתלמוד. הבן שילדה אביגיל לדויד כלאב שמו. צא וראה מה נרמז בו בשם זה. יש בו היסוד אָב, היינו הוא מציין התייחסותו על האב, אך סתם ולא פירש מיהו האב. מצד שני אתה מוצא בו הדגשת המוצא הכליבי: כלב-אב; ושם נרמז בו גם מוצא האם: כלאב-אביגיל³⁸; אך הדגשה זאת בבנו של דויד לשם מה ולשם מי? כלום יעלה על הדעת, שיפה ונוח לו לדויד בכך? במקום שמסתתמות תשובותינו לתמיהות שנתעוררו. מסייעים לחילוצנו רז"ל, שאנו רואים בעדויותיהם ובמדרשיהם שרידי מסורות עממיות. וכה דבריהם באותו עניין: „למה נקרא שמו כלאב? שהיו ליצני הדור אומרים, אפשר שמדויד היא מתעברת. אבל מנבל היא מתעברת“³⁹. וכן רש"י: „שהיו ליצני הדור אומרים: מנבל היתה אביגיל מעוברת. נהפך קלסתר ונדמה לאביו“⁴⁰. הרי שחידת השם נפתרה לדעתנו פתרון גמור, והוא מרמז לנו על עניין, שבפרשה אין לו זכר. וכאן נהא פוטרם עצמנו מהסבר נוסף.

אך לאמתו של דבר גם לכך הסבר במקור מאוחר. בספר דברי-הימים ברשימות היחס לא כלאב שמו אלא דניאל. ואף זו: שם שוב לא נזכר שמו של נבל כאשר עד כה: „דניאל לאביגיל הכרמלית“⁴¹. על כורחנו עלינו להודות, שכוונה כפולה הייתה לרושם רשימות-היחס של דויד. (א) להשיח שמו של נבל וכל הכרוך עמו. (ב) לעקור את השם כלאב, שיש בו משום מזכרת-עוון, ולהחליפו בשם שיש בו מקבלת הדין: דניאל. גם רז"ל ביחסם ההיסטורי לדויד נוח להם יותר בדניאל: „אמר רבי יוחנן: לא כלאב שמו אלא דניאל“⁴². ובדרך אגב, בירור אחרון זה העלת, שלא במתכוון, יסוד פונקציונלי בשני השמות כאחד, גם בכלאב וגם בדניאל, ונמצאנו למדים גם מכאן על תפיסתו של המקרא במתן-השם. אך לצורך בירורינו יש עניין מיוחד בשאלה, מי משניהם המקורי. מי קדם למי? גם כאן, כבמקרה גדעון — ירובעל⁴³, אנו

38. העירני על כך פרום' טוריסיני. 39. ילק"ש שמו"ב ג.

40. רש"י לשמו"ב ג. 41. דה"א ג. א.

42. ברכות ד. א; ילק"ש שם; ראוי לציין, שגרסמן כותב: „אביגיל ילדה בן לדויד

ששמו אינו ברור (כלאב-דניאל ואולי הנכון דוריה)“, כתבי הברית הישנה (גרמנית), שמו"א, ע' 108.

43. ספר בירם, ע' 81-85.

מקדימים את המאוחר, ובדין שנקדים אותו, שכן ראינו לעיל, שבדורו של דויד ריננו אחר מעשהו בגבל עד „היות לו זאת לפוקה ולמכשול לב“. כלום תהא הדעת נותנת, שדויד הפיקה והריאלי יבוא להנציה שם גבל השנוא והמוכיר עוון בשם בנו? הוא קורא לו דניאל, כדבריו עם מות גבל: „ברוך ה' אשר רב את ריב חרפתי מיד גבל“; „כי עשית משפטי ודיני“⁴³, ואולי רמז בזה גם על הייסורים שבאו עליו בשל המעשה. ואילו השם כלאב לא ניתן לו לבנה של אביגיל, שהרתה אותו ספק מדויד ספק מגבל, אלא לאחר זמן על-ידי מגבשה של הפרשה בכתב. כסופר אלוהי⁴⁴ לא יכול להתעלם ממעשה החמס, אך אם מטעמים שונים נאלץ לתאר את גבל כאשר תיאר, שלא כתיאור למעשה דויד באוריה החתי, הריהו נתפס לדרך המקרא במתן-השם והוא טובע לאותו בן שם חדש, כלאב, שצופן בקרבו כל תוכנו של המעשה, פליטה לדורות הבאים. מתוכו ומתוך הצירוף הסמוך לו, „לאביגיל אשת גבל הכרמלי“, הוא בא להעמיד את הפרשה באורה האמתי והנכון.

ואולי יש לראות הוכחה לראשונות של דניאל בעדותו של יוספוס. כידוע הוא נאמן בדרך כלל בתיאורו למסורת המקראית ואעפ"כ הוא מונה ברשימת הבנים שנולדו לדויד „את השני דניאל מאביגיל“⁴⁵.

ראוי להעיר, שגם השם דניאל נראה פרובלימטי: במקרא לעולם הוא שואל מן הסביבה האלילית. יחזקאל מונה אותו בתוך צדיקי אומות העולם נח ואיוב⁴⁶. בעזרא הוא מבני בניו של פינחס הכהן⁴⁷. ובידוע, שהכוהנים הקפידו בשמות אליליים עתיקים ופינחס עצמו מעיד על זרות שמו⁴⁸. או השם חזיר במשפחת הכהנים⁴⁹. ביותר בולטת הדמות האלילית Dn El (דניאל) באפוס האוגרית⁵⁰. וכן אתה מוצא בתדמורת בכתוב מלא דניאל, כבמקרא ברוב המקרים, ואילו בנבטית הוא בא חסר דנאל כבאוגריתית⁵¹.

ושמא נרמז בו בדניאל גם תוכן אחר, מיתולוגי, שיטודו בקדמות הדורות, תוכן זה יש בו כדי לחוסף גופן משלו על הפרובלימטיקה שבשם זה וגם כדי

43. תהלי ט, ה. לדעת הראב"ע על מות לבן שיכול אותיות גבל. תודתי נתונה בזה

לפרוט' טורסיני שהעמידני על כך.

44. ודברי דויד חמלך הראשנים והאחרנים הנם כתובים על דברי שמואל הראה, ועל

דברי נתן הנביא ועל דברי גד החזה — דה"א כט, כט; וחכמי התלמוד קבעו גם הם: שמואל כתב ספרו ושופטים — בבא בתרא יד, ב.

45. קרמוניות ד, ד. 46. יחזקאל יד, יד, כ; כה, ג.

47. עזרא ה, ב; נחמ' י, ז; דניאל נמנה בין הכהנים.

48. ראנקה כ"ל, כרך א, ע' 13, 138, כרך ב' ע' 4, 108: הכושי, בן הדרום, וכן

א"ש יהודה.

49. דה"א כד, טו; נחמ' י, כא; סלקוויטש שם, ע' 88.

50. מ"ד קאטוט, מחברות לספרות, מח' ד' ועזר. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית,

ספר ד' ע' 21: „שלוש השמות האלה מסמלים שלש ספירות תרבותיות: נוח — את הספירה חבבית, איוב — את הספירה העברית-העתיקה (האדומית-הארמית), דנאל — את הספירה הכנענית“.

וכן בע' 28, 288, 437 וכן בכרך ג', ספר ב' במקומות שונים. וראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ב' ערך דניאל. וכן טורסיני לחלק.

51. קהלר, לכסיקון, ערך זה.

לסייע לתפיסתנו בו. בעלילת אקתה אשר לאפוס האוגריתי במרכזה עומד גיבור הקדם דנאל, אך כאן נלווה עליו התואר מת־רפא, איש הרפא, איש־הרפאים, איש השאול. נביא את הקטע כלשונו ובתרגומו של טור־סיני:

אפכך. דנאל מת. רפא.

אף. הן. עִזֹר. מת חרמני(!)

אלף. יטבח'.

אזי דניאל, איש־הרפאים, מיד הגיבור, איש חרמני, בקר יטבח⁵¹.

עולה על הדעת, שהמחלוקת בדבר אביו מולידו של דניאל זה, המסתורין שאופפת את מותו של נבל, אביו המשוער, ועובדת לידתו בזמן שנבל נמנה כבר עם יורדי־שאול, — כל אלה חברו יחדיו גם הם למצוא רימוזים־מציצים בשם, באיש השאול דנאל, שמא נתכוון מעיקרו להרגיע את רוח המת ולפצותו. מה זה בא ללמדנו? נראה, שגם בשם זה נתכוונו לכפל משמעות. ייתכן שכוונה מפורשת כאן לרמוז מתוך השם האילי המובהק על השינוי⁵¹ הגועי של בעליו, שאין מוצאו ישראלי טהור, ועל כך הרי הקפידו מאוד. ואין חידוש בכך, זהו אחד מסממניו של המקרא במתן שם לזר ולמתנכר, כאשר הוראינו במקום אחר ואנו עתידים לראות בבה.

ועתה נחזור אל הפרשה כולה, בשלמותה האידיאית. דומה שבירורינו אלה יש בהם כדי לבסס את הדעה, שפרשת נבל מעיקרה לא באה הרצאתה אלא להשיב לדויד את כבודו, לטשטש מעשהו בנבל ובאביגיל אשתו ולהמתיק, או להאחיו צדקתו וישרותו בהתנהגותו הגסה של הכרמלי. טעמה וחכמתה של אביגיל באו לסייע בידי מגמה זאת. מבחינת התפיסה המקראית, הנביאית, שרואה כל התרחשות לא כאפיזודה בפני עצמה אלא כחוליה בשרשרת של סיבות ומסובבים, שלב מותנה במה שלפניו וקשור קשר של סיבות במה שיבוא אחריו, אין כאן סילוף ועיקום. הוזהר והתפארת שבמלכות דויד בדין שיביאו לידי הערכה חדשה של מעשיו השונים, מבחינה היסטורית בדין שגם השלילה תהא נראית מתוך אספקלריה מאירה, אם כדי להרחיק כל כתם מאישיותו הגדולה והמורכבת ואם כדי להסיר טינה מלב העם, לשכך זעמו ולקרבו אל מלכו. הכל טפל בעיני הסופר הנביאי ואינו אלא כלי־שרת לעלייתו הצפויה, בגזירת עליון, של דויד. ההתרחשות בתפיסה זאת מתרוממת גם כאן מעל למקום ולזמן להיותה מרחפת במרומי גדולתה הנצחית של מלכות דויד.

מבחינה זאת כל שבועט בשליחי דויד כאילו בעט ברצון עליון, נבלה עשה ונבלה תכונתו והשם נבל הולמו. במתן השם החדש יש משום תהווית תו של עושה נבלה, של אדם קשה ורע מעללים בדמותו של אותו כליבי. התנגשות טראגית כאן בין התמימות והלויאליות לבין אידיאה על מלכות עולמים. ובחיי הנצח הפרט במה נחשב הוא, וכך נתמזגו כאן למהֵנה הרמוני אחד הדמות, השם וההתרחשות.

גם כאן תוכחה חותכת בידנו, שנבל אינו השם שמלידה. ספר דברי הימים הקפיד ביותר, ומטעמים מובנים, ברשימות היחס של משפחות כלב, תמות

⁵¹א. ראה טור־סיני, הלשון והספר, כרך ג, מן הלויית ומעולם הרפאים והנפילים, ע' 172.

ושם הקבלתו של דנאל למחושאל—מחושל שבמקרא.

⁵²א. ספר בירם, ע' 71.

הדבר, שאין שמו של נבל נזכר בהן. שם אתה מוצא „ובני כלב בן יספנה: עירו, אלה ונעם ובני אלה וקנו. ובני יהללאל זיף וזיפה, תיריא ואשראלי וכו' 52. וכן „וכלב בן חצרון הוליד את עזובה אשה, ואת יריעות ואלה בניה: ישר ושובב וארדון 53. וכו' 53. נבל לא נזכר ולא נפקד בתוך משפחות כלב, אבל אין ספק שנוזר כאן בשם אחר, בשמו הריאלי שמלידה, ואילו ידענו שם אביו, היינו מגלים על פיו את שמו הראשון, אלא שנבל, מהיותו שם לא ממשי, לא מעשי בחיי יום-יום, אינו יכול להיתלות באביו.

שום נימוק אחר לחסרונו אינו מתקבל על הדעת, שכן עכן בן זבדי סרחונו היה גדול כל כך, שגם ביתו נשא בעווננו וכולם כאחד הומתו במיתה אכזרית כל-כך, בסקילה ובשרפה 54, ואעפ"כ לא נעקר זכרו מרשימת היחס: ובני כרמי זָקָר, עוכר ישראל אשר מעל בחרם, ובני איתן עזריה, ובני חצרון וכו' 55.

נמצא עכן אף הוא יוצא ללמד על תפיסתו של המקרא בשם. עכר — זכר המעל בשם המיוחד, הד לקללתו הנמרצת של יהושע וקו לדראון עולם. שעכן אישיות היסטורית היה ומעלו היסטורי, מעיד הכתוב בהושע (ב, יז) „ונחתה לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח-תקוה“ — שטור-סיני רואה בו בצדק „דוגמה של עמק עכור, המסופרת ביהושע ז', במעשה המעל של עכן בן כרמי, עוכר ישראל, אשר על פיו נקרא העמק עמק עכור“ 56.

ואף זאת: העובדה שהשם עכר מצוי באוצר השמות הבבליים בצורת A-ka-ru 57 אינה נטולה משמעות. שמא גם כאן מתגלה דרכו של המקרא להדביק שם זר, אלילי, באישים שמעשיהם רעים והם סותרים ומערערים מוסרו ותשקפת-עולמו של המקרא, תפיסה שעמדנו עליה עם בירורו של השם אלימלך איש נעמי ואחרים.

נצרך גם זאת, שהשם נבל שוב אינו נמצא במקרא וגם בכך ראייה, כמוכח לעיל, לארעיות הפונקציונלית שבו. אך מציאותו כשם מוכבד ביותר בתחומים מרוחקים מישראל, יש בה כדי לאשר את הדעה על חשיבותו וגודל ערכו, שהובעה בראשית דברינו. כמה עדויות בידינו על כך. המלך השלישי באלסר נקרא בשם נבלן-נבל 58. וכן מצינו באחת הכתובות של קירתא — מושבה פיניקית בנומידיה ומרכז לתרבותה של קרת-חדשה — אותו שם עצמו: „בן בדעשתרת, בן נבל מלך אדם“ 59. מענין הדבר ששם אתה מוצא גם את ראש המשפחה קנו: „בן מגן קנום“ 60, וכן „עכבר בן קנוא“ 61, וכן למשל חמן אש נדר קנו בן מסף 62. ונילדקה אף הוא מסייע בידנו: את ניל, ניל הוא מתרגם edel — אציל, מיוחס, מעולה ו-hervorragend — מצוין, דגול. הוא רואה בנבל שני שרשים שונים: בל (בלל, ביה), נב (נבע, נבט) 63.

52. דהיא"א ד, טו ואילך. 58. דהיא"א ב, יח ואילך.

54. יהושע ז, כהיכו. 55. דהיא"א ב, ו ואילך.

56. הלשון והספר כך ג', חנביא הושע ונישואיו ע' 322-323.

57. טלקוויסט, APN, ע' 19.

58. ראובני, שם, חס ויפת ע' 45 לפי ת' באואר „הכנעניים המזרחיים“.

59. נ' פלושק, אוצר הכתובות הפיניקיות, ע' 228. 60. שם ע' 221.

61. שם ע' 297. 62. שם ע' 820. 63. NBSS ע' 98-99.

ברם עובדה זאת של מציאות השם נבל מחוץ לחחומי המקרא במשפחות הקנזי אינה סותרת את דעתנו, אלא מוסיפה עליה גורם חדש — יסוד של אמביוואלנטיות בשם. נגדיר את המושג במלים מספר.

אמביוואלנטיות פירושה שלטון מגמות מתנגדות זל"ז בנושא אחד, היות דבר והיפוכו כרוכים יחדיו בכפיפה אחת. האמביוואלנטיות היא מסגולות המחשבה הפרימיטיבית, שעדיין אין בה מקום לפילוג רשויות, והרי הן ממוזגות כאחדות אחת. הקדמונים ראו באותה קוטביות, אם מתוך הרגשה שבאינסטינקט ואם מתוך השקפת-עולם הפרימיטיבית, טיבם ומהותם של הדברים, את גשמת העולם. היא מִפֵּעַ אוניברסלי.

אך תפיסתו זאת של הפרימיטיבי מתגלה לא רק ביחסו אל עולם העצמים המקיף אותו, אלא גם ביחסו אל גילויי כוחה של האלוהות. ועדיין יחס זה חוצץ בדרגות תרבות מאוחרות וגבוהות למדיי. כך האלה ענת של הכנענים הייתה אלת החיים וההולדה וגם אלת החבלה וההשחתה. אליאן בעל באוגרית היה אל שגווע ומת, אך גם אל שמתעורר וקם לתחייה; וכך היה גורלו של הדד-רימון במגידו. של אדון בגבל ובקיפרוס, של אדונים ביוון ושל חמוז בבבל⁶⁴. בעניין זה קובע אולברייט, ש"אין לך דת עתיקה שחמצא בה מגמה חריפה כל כך, להביא בכפיפה אחת ניגודים כדרך שאתה מוצא באמונה ובמנהגים הכנעניים והפיניקיים"⁶⁵. בעניין זה נזקיק עדות קצרה גם משל פרויד: "רחשושי-הנפש של הפרימיטיביים יש ליחס להם בכלל מידה גדולה יותר של דו-משמעות משאתה מוצא אצל בן התרבות של זמננו"⁶⁶.

ייתכן, שידיים לסברה, שהכרמלי קיים בידו כאחת עם שמו העברי גם שמ תואר או שם משפחה קדום כְּקו יוחסין ומוצא, כדרך שאתה מוצא כלב בן יפונה חקניזי. נראה שהיה זה נבל או נבלן או צורה שמית דומה לכך. משבא הסופר לגבש את המתרחש ברוחה של ההתרחשות המקראית ולתלות קלקלתה בתכונותיו של האיש שעושה בה, השתמש לתכליתו בחומר מן המוכן והוסיף עליו מדרש על דרך האטימולוגיה העממית, כי כשמו כן הוא, נבל שמו ונבלה עמו, "דרשה של דופי" ואולי גם תו כיליונו בלא עת, נבילתו בדרך פתאום, כרמזו של רש"י: "נתנבאה ברוח הקודש שלא יאריך ימים"⁶⁷, אך לא לקפחו בלבד נתכוון, שכן בדרך כך נרמזה בשם גם גדולתו וחשיבות מוצאו. ואין זה מקרה יחיד במינו; גם בשם לוט יש למצוא אמביוואלנטיות, ועל כך אכתוב במקום אחר.

תני: ג' שמות נקראו לאדם הזה: אחד שקראו לו אביו ואמו, ואחד שקראו לו אחרים, ואחד שקראו לו בספר תולדות ברייתו⁶⁸. נסיים בירורינו אלה במאמר חז"ל בעניין זה: אמר רבי איבו: כל מקום שנאמר גזיזה עושה רושם⁶⁹.

64. ראה יחז' ח, יד: והנה שם הנשים יושבות מבכות את חתמון.

65. הארכיאולוגיה ודת ישראל, ע' 80.

66. סוטם וטאבו, מאמר שני; טאבו ודו-משמעותם של רחשושי הנפש, ע' 70 (עברית).

בתרגום יי' דבוסים). 67. על קו זה העמידני חברי ח' שלי.

68. קה"ר ז, ב. 69. ברכות שם, ילק"ש שם.

פירורי לשון*

1. ביבר ("ביורה")

ב"ר פס"ה טז, תאודור 728: עובדא הוה בהדא סיעא דפריטין בהדא כפר חטאיה דהו נהיגין אכלין בכנישתא כל אפתי רמוש שובא, מן דהו אכלין הו נסוי גרמיה ומקלקלין ("ומקלקלין") יתהון על ספרא וכו'.

בכ"י ו' (וויטיקן): בהדה ביורה דכפר חטיא. מהו "ביורה" זו? לי נראה כי הנכון "ביורה" (ו' ב' נחלף לו לסופר). הוא "ביברה", ביברין, *vivarium, βιβάριον*. ל"כפר חטיא" אמרו בירוש' מגילה פ"א ע"א, מפורש "הציידים" (יהושע יט לה): הציידים — כפר חטיא ("כפר חטים"). זאת אומרת עיר הציידים, צדי דגים של כנרת. וסיעת הפריטין, *Matrose, ὑπηρέτης*, אלו הם הציידים בספינות העוסקים בציד דגים. ו"ביורא" זו הוא "ביברין" של דגים, שהיה נמצא בכפר חטיא. הציידים האלה כשהיו אוכלין בבית-הכנסת בערב שבת — היו אוכלים כמובן דגים ומשליכים את העצמות על הסופר, מלמד התינוקות, שהיה מלמד כרגיל בבית-הכנסת וישן בו.

2. טרקלין

ב"ב פ"א מ"ו: אין חולקין את החצר עד שיהא בה ארבע אמות לזה וכו'. ולא את הטרקלין ולא את המורן ולא את השובך וכו' עד שיהא בהן כדי לזה וכדי לזה.

כל המפרשים פירשו "טרקלין" זה, כרגיל טריקלין *triclinium*. אבל כל אלו הסמוכים כאן במשנתנו, "מורן" (מגדל קטן), "שובך" (של יונים) ו"בית-המרחץ" ו"בית הבר" — כולם משמשים "שימושי החצר והמשק"², ואין כאן מקום ל"פלטין" או ל"אולם-האוכל".

והנה נשאר שריד של נוסח ישן בכ"י המבורג, בפיסקא שבגמרא יג ע"א: הקרטלין, וזו בוודאי עיקר הנוסח, ואינו אלא *Pferdekrippe, κραστήριον*, "אבוס". פולוקס, *Onomasticon*, 444, 166§, מתאר את כל בניינו:

*κραστήριον δὲ τέτταρα ξύλα εἰς ἄλληλα ἐνηρμοσμένα, τόνω ἐνδεδεμένα, ἃ κατήρτων πρὸ τῆς φάτνης τῶν ὑποζυγίων φέρειν αὐτοῖς τὸν χιλόν, ὃν καὶ χόρτον καὶ πόαν καὶ κράστιν ἐκάλουν.*³

* [מצאתי בין כתבי מו"ר זצ"ל פירורי-לשון אלו, שהכינם לדפוס, וראיתי להדפיסם, אע"פ שלפנינו התחלה בלבד, כי בראשי שלשת העמודים הבאים שבאוהו מחברת רשם: "3. מלניא; 4. פגים; [5] פסי העיר, פיסין". וחבל על דאבדן. — ע"פ.]

1. ש' קליין, מונטסריטש 1882, פ"י "בית אורחים", שהיה עלייד בית הכנסת; אבל הפירוש רחוק בין מצד הלשון ובין מצד העניין.

2. פרלס, בסי היובל לשווארץ, 800, משווה "טרקלין" זה עם "טרקלין", ילמדנו (ערוך בערכו וגריננהוט, ס' הלוקטים ח"ד 50), שהוא מפרש אותו בעיקר בקריזיס, "Kelter" *forcularium*. אבל כבר חשיב על זה לעף אצל קרויס שם, שהרי נאמר: אם יהיה ביד אדם!

3. = קרטריין הוא ארבעה עצים משולבים זה בזה, קשורים בחבל, שחיברו אותם לפני אבוס בהמות-המשא לשם לפנייהם את הפספוא, הנקרא גם *χόρτος* גם *πόα* גם *κράστις*.

לשונה של מסכת אבות

לחקר לשון חכמים, לר' חנוך ילון נ"י

בברכת כהן למלאות לו שבעים שנה

על השוני שבין לשון המקרא ולשון המשנה כבר עמדו ראשוני האמוראים. בבבלי מסופר, שר' יוחנן מצא את איסי בן היני² משנה לבנו "חמש רחלים"³, ועל הערתו של ר' יוחנן: קשנהו "רחלות", משיב איסי, שכך כתוב "רחלים מאתים"⁴. ור' יוחנן עונהו: לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמה⁵. וכן אימר רב יהודה לרב נחמן⁶ כהערה על שימושו של ר"נ בשם "גונדרייתא": מי סניא מעקה דכתיב באורייתא או מחיצה דאמור רבנן. אבל כשם שבספרי המקרא המאוחרים (למשל מגילת אסתר וקהלת) נמצא מלים ושימושי לשון, שאינם בשאר ספרי המקרא, אך שגורים בלשון המשנה (למשל: כשר, ראוי, ענין ועוד), כך נמצא במשניות קדומות מאוצר המלים שבמקרא ומסגנונו. השווה למשל הלשון "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון"⁷ כלשון הכתוב בישע' ז' כה; "שלא יכו איש את רעהו"⁸ במקום "זה את זה" השגור בלשון חכמים⁹.

מקום חשוב בין המשניות הקדומות, שנשרדו במשנתנו, תופסת מסכת אבות. אמנם מסכת זו, כמות שהיא לפנינו, — מאוחרת עריכתה, ויש בה גם הוספות מדורות שלאחר רבי, אבל בנויה היא על שכבות קדומות¹⁰, ומשום כך תמצא בה מלים וביטויים עבריים קדומים (כ"בוש פנים" ו"רחים") בצד מלים יווניות (כגון: גימטריאות, טרקלין, פנקס¹¹, פרוודור, פרס, פרקליט, קטגור ותריס). וכן בצד שמות עבריים מובהקים (יועזר, פרחיה, אבויה ומאיר) ושמות מקראיים (יהודה, אלעזר ועוד) באים גם שמות יווניים (אבטליון, אנטגנוס, אפיקורוס, הורקנוס והרכינס, טרפון ולויטס). ובצד הפתגמים העבריים, השקולים והכתובים בקצב שירי כספר משלי¹², באים גם כמה פתגמים בארמית (פ"א מ"ג, פ"ב מ"ו, פ"ה מ"ב ומכ"ג)¹³.

1. חולין קלו ב. 2. מאמוראי בבלי, שעלו לארץ.

3. חולין פ"א מ"ב. 4. בראשית לב טו.

5. ויכוח כזה בין ר' יוחנן ור' אסי (= איסי בן היני שבחולין, עי' דקדוקי סופרים

שם) בעבודה זרה נח ע"ב בענין "מסך" ו"מוג".

6. קידושין ע ע"א. 7. פאה פ"ב מ"ב. 8. פאה פ"ד מ"ד.

9. והשווה גם מ"ש מ"ר פרוססור י"ג אפשטיין וצ"ל ב"מבוא למשנה" שלו [שיצא לאור בקרוב], עמ' 27—28.

10. עיי' מח שכתב על כך הוסמאן, "המשנה הראשונה ופלוגאט דתנאי", פרק ג.

11. עיי' להלן סעיף ה.

12. ולנושא זה אקדיש בע"ה ובל"ג מחקר מיוחד.

13. בתלמוד הבבלי נשתמרו חרבה פתגמים ארמיים בפתיחה הידועה "כדאמרי אינשי"

(= משל הדיט אומר" בלשון התנאים, למשל ספרי דברים פ"ט ו'), שורה ארוכה של פתגמים

וכמה מלים באות במסכת אבות לא כשימושן ומשמעותן בלשון חכמים. אלא כשימושן הראשוני, בלשון המקרא. ועל אחדות מהן אעמוד כאן:

א. מחלוקת

מלה זו שגורה בפינו כנרדפת ל„מריבה“, ואין אנו מעלים על דעתנו את מובנה הראשוני. במקרא מציינת מלה זו: כת, חבורה ומשמר (של כהנים). כך אומר הכתוב: ובני ישראל למספרם וגו' לכל דבר המִחְלָקוֹת¹⁴ הבאה והיוצאת חדש בחדש לכל חדשי השנה המחלקת האחת עשרים וארבעה אלף על המחלקת הראשונה וגו' ועל מחלקת החדש השני וגו'¹⁵.

בהוראה זו באה לפ"ד המלה „מחלוקת“ גם במאמר „כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים“ (פ"ה מ"ז). שנתקשו בה כל מפרשינו ופירושו בדוחק¹⁶. לפי הנחתנו, כך יהי פירושו של המאמר: כל חבורה שנתחברה לשם שמים סופה להתקיים. ומחלוקת שמאי והלל¹⁷ אין פירושו הריב שבין שמאי והלל, אלא „בית שמאי“ ו„בית הלל“; וכן „מחלוקתו של קרח“ — פירושו: עדת קרח¹⁸. מאמר זה מקביל אפוא למאמרו של ר' יוחנן הסנדלר: „כל כנסיה¹⁹ שהיא לשם שמים סופה להתקיים“ (פ"ד מ"א). ואמנם באדרינ נויא פ"מ²⁰ סמוכים שלשת המאמרים הללו זה לזה: כל אהבה, כל מחלוקת, כל כנסיה. ובנו"ב רפמ"ו²¹ סמוכים המאמרים: כל כנסייה וכל מחלוקת.

ובזה נבין גם את טעמו של רבן גמליאל, שנידה את ר' אליעזר גיסו „שלא ירבו מחלוקות בישראל“²², כלומר: שלא תרבינה כתות בישראל, אלא תשמר האחדות הלאומית והדתית²³. השווה מדרש חז"ל לכתוב „לא תתגודדו“²⁴: לא תעשו אגודות אלא היו כולכם אגודה אחת²⁵.

אלו חובבה בב"ק צב סע"א—צג רע"א. מכונסים הם ב"אוצר דברי חכמים ופתגמיהם" להיימן. עמ' 92—98. מבחר פתגמים ותרגומם תמצא גם ב„אשנב התלמוד" מחדו"ב, עמ' 49—53.

14. מן הצורה הזאת, שהיא ריבוי של מחלוקת (השווה עשתורת—עשתרות, וכן מעברות במק'—מעבורת בלשון חכמים), גזרו בעברית החדשה את השם „מחלָקה“, שאינו במקרא.

15. דברי הימים א' כז א.ב.ד.

16. השווה למשל בפ"י רבינו יונה ובמדרש שמואל, ועיי' בדברי בעל „חן טוב“, שהובאו

ב„מלאכת שלמה“.

17. כך הסדר בנוסחאות המדויקות, כרגיל בספרות התלמוד; בדפו': הלל ושמאי.

18. „וכל עדתו“ אין בכל הנוסחאות.

19. בהוצ' ל"ו וב„רוב הספרים“ שהיו לפני ר' יהוסף אשכנזי (כעדות בעל „מלאכת שלמה“)

הנוסח; כניסה.

20. הוצ' שכטר, עמ' 120. 21. הוצ' שכטר, עמ' 128.

22. בבא מציעא נס סע"ב.

23. ורבן גמליאל נלחם בכל כוחו לשמור על האחדות הלאומית, ולא חס אפי' על כבודו

של המוטלא והמוטלג שבחכמי דורו ר' יהושע בן חנניה, כמסופר בראש השנה פ"ב מ"ט (השווה גם ברכות כז ע"ב ואילך).

24. דברים יד א.

25. ספרי דברים פ"ט צו, הוצ' מינקלשטיין 158.

וכן הלשון „שלוש מחלוקות בדברי“²⁶ – פירושו: בהלכה זו נאמרו שלוש דעות של שלוש כתות חכמים. מקביל לביטוי זה נמצא בארמית²⁷: „לימא תלתא תנאי היא“ ומוקים לה²⁸ בתלמוד²⁹ תנאי. וכן „לימא תלתא תנאי בפרשה“³⁰.

ורבי אלעזר בן פדת אומר לו לרבי שמעון בן לקיש³¹: הרי מחלוקתך בצידו³² ר' אליעזר אומר אף האשם וכו'; ופ' רש"י: מחלוקתך – מחלוקת המסייעתך דאיכא ר"א דקאי כווחך.

ור"ג אומר לר"ע^{32א}: עקיבא מה לך (בבלי: עד מתי) אתה מכניס ראשך בין המחלוקות^{32ב}, כלומר: בין שתי הכתות החולקות.

ואף „(אליהו בא) להשוות את המחלוקות“^{32ג}, שבפי ר"ש – אין פ' „להשוות את המחלוקת שיש בין החכמים“^{32ד}, אלא לעשות „שוין“^{32ה} את כתות החכמים, קרוב ל„לקרב אבל לא לרחק“ שבפי ר' יהודה ול„לעשות שלום בעולם“^{32ו} שבדברי חכמים.

ל„מחלוקת“ גם הוראה אחרת: חלוקה. למשל: לאהרן שלא במחלוקת ולבניו במחלוקת³³.

ב. לב טוב

בפ"ב מ"ט שנינו: אמר להם „ריב"ז (תלמידיו) צאו וראו איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם. ר' אליעזר אומר: עין טובה וכו', ר' אלעזר אומר: לב טוב. אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן ערך מדבריכם, שבכלל דבריו דבריכם.

במקרא בא מטבע-לשון זה כנרדף ל„שמח“, והוראתו: שמחה וחדווה פנימית, מצב רוח טוב, מציאת סיפוק בחיים. כך כתוב: שמח וטוב לב³⁴.

26. עירובין עה ע"א, קידושין כג ע"א, עה ע"ב ועוד.

27. ע"ז נו סע"א ורע"ב.

28. ר"ח רש"י ותוס', כ"מ ליחא, דפו': ליה.

29. כ"מ ר"ח ור"י, ד"ח: כחלתא.

30. סנהדרין ו ע"א. 31. זבחים ה ע"א.

32. בניגוד לזה: מצדה תברא (זבחים יג ע"ב), ופ' רש"י: חשובתה בצדה.

32א. תוס' ברכות פ"ד ה"ב, בבלי לו סע"א; וכן בתוס' ביצה פ"ז ה"ב.

32ב. כך בכ"י ארפורט בתוס' ובכ"י מינכן בבבלי, בכ"י וינא בתוס': המחלוקת, בדפוי: המחלוקת.

32ג. כך בכ"י מינכן, בהו' לו: המחלוקת, וכך הגיה ר' יהוסף אשכנזי (מלאכת שלמה), בדפוי: המחלוקת.

32ד. כפי' הראב"ד (ואחריו הרע"ב ותפארת ישראל), הרמב"ם לא פירש.

32ה. מונח רגיל לציין הסכמת בני המחלוקת בפרט מסוים. השווה למשל שבת פ"א מ"ט, ושוין אלו ואלו, שפי' בית שמאי ובית הלל שווין בדבר זה.

32ו. כך הנוס', בכ"י ובהו' לו ובאה"ת, דפוי: ביניהם.

33. ת"כ נדבה פרק יא א צו פרשה ב ח. והשווה תוס' זבחים פ"ו ה"ט: אחד תמימים

ואחד בעלי מומים למחלוקת.

34. מ"א ח"ט, אס' ה ט, דח"ב י י.

בשמחה ובטוב לבב³⁵; וכן אומר הנביא: הנה עבדי ישמחו וגו' הנה עבדי ירוננו מטוב לב וגו'³⁶, והחכם יועץ: לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך³⁷, וכך מסופר על נבל: והנה לו משתה בביתו וגו' ולב נבל טוב עליו³⁸, ועל פי זה תבין גם את הכתוב: וטוב לב משתה תמיד³⁹, שפירושו קרוב לפירושיהם של ר' ינאי ("זה שדעתו יפה") ור' יהושע בן לוי ("זה שדעתו רחבה") בבבלי⁴⁰.

וכן הפועל: כטוב לב אמנון (או: המלך) ביין⁴¹, וסרני פלשתים נאספו לזבוח וגו' ולשמחה⁴² ויהי כטוב⁴³ לבם וגו'⁴⁴, ואיזבל אומרת לאחאב: קום אכול לחם ויטב לבך⁴⁵, והחכם אומר: שמח בחור בילדותך ויטיב לבך בימי בחורותיך⁴⁶, והאיש מבית לחם מזמין את חתנו: לין פה וייטב לבך⁴⁷, ואף "וייטב לב הכהן", שבסיפור פסל מיכה⁴⁸ — יש לפרשו: שמח הכהן בלבו לקראת ההצעה וקיבלה.

ואף בארמית של יב רגיל "טוב לב" בהוראת שמחה וסיפוק. למשל: הוטבתם לבבן באלך נכסאי וטיב לבבן בגו A. Cowley, Aramic Papyri מס' 20 שו' 8—9). והשווה מ"ש מו"ר יין אפשטיין וצ"ל ב-JJLQ כרך VI עמ' 366. וכך נפרש אפוא גם "לב טוב", שבדברי ר"א בן ערך: הוא מוצא, שהחדווה הפנימית היא שורש כל המידות בחיים ומקנה לאדם סיפוק ואושר ורוחני. הוא הדין, כשאומר להם ריב"ז לתלמידיו: צאו וראו איווהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם, רואה הוא את תשובתו של ר' אלעזר בן ערך, שאומר, שעל האדם להרחיק מעצמו "לב רע", ואף לשון זה — סי' כמו במקרא: עיצבון פנימי, מרה שחורה, מצב רוח רע. אלקנה שואל את חנה⁴⁹: למה חבכי ולמה לא תאכלי ולמה ירע לבבך⁵⁰, והמלך ארתחשסתא שואל את נחמיה: מדוע פניך רעים⁵¹ ואתה אינך חולה אין זה כי אם רע לב⁵². ופירושו של הכתוב "שר בשרים על לב רע"⁵³ הוא: שר שירים באוזני אדם מלא צער.

35. דב' כח מז. 36. ישע' סה יג"ד.
37. קהלת ט ז. 38. שמואל א' כו לו.
39. משי טו טו, השווה "לב שמח" שבפסוק יג.
40. בבא בתרא קמ"ט ס"ב.
41. שמואל ב' יג כה, אס' א י.
42. מקור מוארך: לשמחה—לשמחה, כמו: לאחוב—לאהבה.
43. כתיב: כי טוב, השווה תה' טז יז: ענני ה' כי טוב חסדך, כרוב רחמך פנה אלי.
44. שופ' טז כג"ה, 45. מלכים א' כא ז.
46. קהלת יא ט.
47. שופ' יט ט, ולהלן ו: ולין ויטב לבך.
48. שופ' יח כ, 49. שמואל א' א ח.
50. כשם שהאכילה יוצרת מצב רוח טוב, כך ההימנעות ממנה, הרעב, גורמת למצב רוח רע. השווה דרשת חז"ל: קודם שיאכל אדם וישתה יש לו כמה (כך בכ"י ואה"ת, בדפו': שתי) לבבות, לאחר שאכל ושתה (כל כ"י ונוס', דפו': שאוכל ושותה) אין לו אלא לב אחד (ב"ב יב ב), והשווה גם המאמר "גדולה לגימה שמקרבת וכו'" (סנהדרין קג ס"ב).
51. השווה ב"מ ז: מדוע פניכם רעים היום.
52. נחמ' ב ב, 53. משלי כה כ.

ג. רדף 54

המאמר „בן עשרים לרדוף“ (פ"ה מכ"א) — פירושו: בן עשרים ראוי וכשר לרדוף במלחמה אחרי האויב, כפירושו של בעל מחזור ויטרי: „ולי נראה לרדוף אחר ה[אויב] במלחמת ארץ ישראל⁵⁵ וכו' וכן מוכח בריש ספר וידבר (=במדבר) מבן עשרים שנה ומעלה כל יצא צבא מגיד שאין יוצא פחות מעשרים“⁵⁶. סיוע לפירוש זה נמצא גם ב„בן שלשים לכח“ הסמוך. ועוד: הפועל „רדף“ בבניין קל מציין במקרא רדיפה אחרי אויב במלחמה או אחרי אויב פרטי⁵⁷. וידידי העורך העמידני על „חצוצרות המרדף (או המרדוף)“ הנזכרות ב„מלחמת בני אור בבני חשן“ (הוצ' ידין עמ' 272 ו-310). והעיר ידין (עמ' 272): „המךדף, היינו שם שלב הרדיפה“ (ועי' גם דבריו במבואו, עמ' 88).

ד. בני בית

מאמרו של יוסי בן יוחנן: ויהיו עניים בני ביתך — מפרשו בעל מחזור ויטרי⁵⁸: „אל תרבה עבדים ושפחות לשרתך אלא הבא עניים במקומם להיות בני ביתך“⁵⁹. והו פירושו הפשוט של המאמר, אלא שיש להוסיף ש„בני ביתך“ פירושו: עבדיך⁶⁰. וכן הוא שימושו של ביטוי זה במקרא: והנה בן ביתי יורש אותי, שבפי אברהם⁶¹, הוא בניגוד ל„הן לי לא נתתה זרע“, וכן „אנשי ביתו יליד בית ומקנת כסף“⁶², וכן „אויבי איש אנשי ביתו“ שבפי הנביא⁶³ הם עבדים. לפני כן נזכרים: רַע, אלוף, שוככת־חיק, בן, בת וכלה. ואף „ותקרא לאנשי ביתה“⁶⁴ — פירושו: ותקרא לעבדיה, ומשום כך, שהיא פונה לעבדיה, אומרת „ראו הביא לנו איש עברי וגו'“, ולא עבד עברי, שהרי גם הם עבדים, אבל לאישה היא אומרת: „בא אלי העבד העברי“⁶⁵.

54. עי' מ"ש פרוש' נ"ה טורסיני בהלשון והספר, כרך ג', עמ' 285.

55. כך נראה לי להגיה. 56. ועי' גם רמב"ן בראש סי' במדבר.

57. בשירה נמצא גם בהשאלה: רדף צדק או צדקה, ר' שלום, ר' טוב, ר' שלמונים, ר' שחר, ר' זמה, ר' קדים ועוד.

58. ועי' גם פ"י הרמב"ם ופ"י א' של רבינו יונה והרע"ב.

59. היחס השלילי לריבוי עבדים ושפחות מתבטא גם כמאמרו של הלל: מרבה שפחות

מרבה זמה, מרבה עבדים מרבה גול (פ"ב מ"ו).

60. אבל במקומות אחרים במשנה בא מטבע לשון זה בהוראה החדשה: יהי רצון שלא יהיו אלו בני ביתי (ברכות פ"ט מ"ג), אבל הרשה את בן־ביתו או את עבדו או את שפחתו (תרומות פ"ג מ"ד); ורגיל: בניו ובני ביתו (מעשרות פ"ג מ"א, חלה פ"ד מ"א, שבת פכ"ג מ"ב ותוס' פסחים פ"ו ה"ד). ואולי אף בצירוף זה אין „בני ביתו“ אלא „עבדיו“, שכן נזכרים יחד בכמה מקומות בנים ועבדים. השווה למשל: משל למלך ב"ו שהיו לו בנים ועבדים הרבה (ספרי עקב פס' מ, הוצ' פינק' 83).

61. ברי' טו ג, בפסוק הקודם נקרא „בן משק ביתי“.

62. ברי' יז כז, כאן כלל ופרט; ולהלן (פסוק כג) פרט וכלל: ואת כל ילידי ביתו ואת

כל מקנת כספו כל זכר באנשי בית אברהם.

63. מיכח ז ו.

64. ברי' לט יד, בפסוק יא נאמר: ואין איש מאנשי הבית שם בבית.

65. פסוק יז, והשווה דברי שר המשקים (מא יב): נער עברי עבד לשר הטבחים.

וכן אמרו במכילתא דרשב"י⁶⁶ לפסוק „וימודו בעמר ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר וגו'“⁶⁷: כשהיה יוצא נחשון בן עמינדב ללקט („את המן“) הוא ובני ביתו היו מלקטין הרבה ועני שבישראל היה מלקט קימאה (=קימעה) וכו'. ברור שהכוונה כאן לעבדים ולא לילדים, שהרי במספר הילדים – אין העניים נופלים מן העשירים, ואף עולים עליהם, כידוע; ולא עוד, אלא שבניהם של עניים זרזים מבניהם של העשירים המפונקים⁶⁸.

ה. פנקס

ולבסוף הערה קצרה על מינו של הפנקס. ביוונית זכר הוא (*ô nívaξ*), וכן בארמית; אבל בלשון חכמים בא בלשון נקבה: באבות פ"ג מט"ז גורסים כל הנוסחאות: הפנקס פתוחה⁶⁹. וכן שנינו בכלים פכ"ד מ"ז: שלש פנקסיות הן... ושיש בה בית קבול שעה. וכן שם פ"ז מ"ז: פנקס שיש בה⁷⁰ בית קבול וכו'. וכן שנינו בברייתא שבירושלמי⁷¹: שלש פנקסיות... אחת... ואחת... ואחת. ובמקום אחר בירושלמי⁷²: התחיל לנדור פינקסתו(!) נפתחת... איחר אדם את נדרו פינקסו נפתחת. „פינקסתו“ ט"ס היא. ואלה תולדות השיבוש: סופר טעה וכתב: „פינקתו“ (כטעותו⁷³ של מעתיק כ"י ארפורט בתוספתא שבועות פ"ו ה"ד, צוק' 453 שו" 15); בא מגיה ותלה ממעל לתיבה את האות סמ"ך לתיקון, והמעתיק שאחריו חשב את האות לחלק מן התיבה. והעתיק: פינקסתו.

66. הוצ' אפשטיין-מלמד עמ' 112 שו" 6, ועי' הערתי בעמ' 252 שם.

67. שמות טז יח.

68. ונראה לי, שגם במאמרים אחרים בא „בן ביתו“ בהוראת „עבד“. למשל: (1) ספרי בהעלותך ס"ט עח, הוצ' הורוביץ 76: וכי יש בן ביתו של בשר ודם שאין מטיבים לו? והרי דברים ק"ו: אם לבן ביתו של ב"ו מטיבים, ק"ו לבן ביתו של מי שאמר והיה העולם! (2) ספרי זוטא 275: משל למלך שבא אוהבו אצלו והיה מבקש לומר דבר לבן ביתו... ואני ובן ביתי נצא לשוק... ועוד כאלה.

69. כך נוסח הערוך (עי' סעד וע' פנקס), כ"י מינכן, הוצ' לו, פי' המיוחס לרש"י, מחזור

ויטרי ורבינו יונה; דפו': פתוח.

70. כך בכ"י מינכן והוצ' לו, דפו': בו.

71. ראש השנה פ"א נו סע"א.

72. נדרים פ"א לו ע"ד.

73. ואולי אין כאן טעות, אלא צורה אחרת (בתי"ו), כמו „פנקיחא“ בסורית?

השווא בהגייתם של בני-תיון

§ ב. הגייתו של השווא הנע¹

1. תיאור מימושיו של השווא שאינו מתוג ושאינו בעל עיקריות²
 - אא. השווא הנע, כלומר — לפי המוגדר לעיל (§א) — השווא הבא בעיצור שבראש ההברה, מימוש האכזתי והכמותי הוא אחד מן הבאים:
 - (1) תנועה קדמית, נמוכה, כמותית: א) תנועה חטופה (a); ב) תנועה קצרה (a)³.
 - (2) תנועה מרכזית, בינונית-מונמכת, כמותית: תנועה קצרה (e).
 - (3) תנועה קדמית, בינונית, כמותית: קצרה (e) או בינונית (e^o).
 - (4) תנועה מרכזית, בינונית-מונמכת, מעוגלת, כמותית: תנועה חטופה (e^o).
 - (5) תנועה קדמית, גבוהה, כמותית: א) תנועה חטופה (i); ב) תנועה קצרה (i).
 באותם תנאים שבהם מופיעה i כמימוש, קיים גם המימוש i, אבל לא לפני y; כאן מופיעה i לבדה.
 - (6) תנועה אחורית, בינונית-מונמכת, מעוגלת, כמותית: תנועה חטופה (o).
 - (7) תנועה אחורית, גבוהה, מעוגלת, כמותית: תנועה חטופה (u).
 - (8) מימוש „אפס”.

-
1. סעיף א של מאמר זה ר' בלשוננו ניסן-אייר תשט"ו, עמ' 10—20.
 2. לבירורם של מונחים: שווא מתוג הוא שווא שמתג בא אחריו, כגון אֶשְׁרִי (תה' א; והש' להלן, עמ' 119[28], הע' 2). במקורות יש ששווא זה קרוי „שווא-געה”; הש' ברגסטרסר, ה"ג § 10h, 11g.
 - במושג עיקריות (prominence) אנו מתכוונים לתופעה אשר לגבי השומע פירושה תפיסת הברה מסוימת בתיבה כעיקרית לעומת חברותיה, כבולטת מתוכן, משמעותו של מושג העיקריות לגבי השומע היא אסוא סובייקטיבית. בירור אובייקטיבי של מהות המושג מראה כי העיקריות עשויה להיות מורכבת מגורמים שונים, בעיקר לחץ (stress) וגובה-נגינה (pitch), אבל גם כמות וגוון. בהנעתה של העיקריות עשוי כל אחד מהגורמים האלה להיות קיים לעצמו או לאחד להבדילו בצירופים שונים, הש' D. Jones: The Phoneme, Its Nature and Use (Cambridge 1950), § 436.
 - הברת השווא היא בעלת עיקריות במקרים מסוימים. מקרים אלה נידונים בנפרד (להלן, §5).
 3. בקטיגוריה זאת של מימושים כללנו גם את התנועה המרכזית הנמוכה (a), המופיעה בתנאים מסוימים — שאין בידינו לפרשם כאן — כתמורתה של התנועה הקדמית הנמוכה. נסלנו רשות לעשות כך, שכן לגבי השאלה העיקרית העומדת לפנינו, בירור מהויותיהם של מימושי השווא מתוך השוואתם למימושי התנועות העבריות, אין חשיבות לפירוט היחס בין a לבין a — יחס שהדיון בו שייך לפרשת מימושי הפתח.

בב. נביא עתה דוגמות למימושים השונים מתוך טכסטים של מקרא (ישעיהו פרקים ז-ט) ושל משנה (דמאי, פרקים א-ג).¹

(א1) ²: בטכסטים של המקרא — פרק ז, פסוק ב: לְבִית = *vest*, וכן: פְּנוּעַ, מִפְּנֵי; ד: מִשְׁנֵי; ו: וְנִבְקַעְנָה, וְנִמְלִיךְ; ז: וְלֹא; יד: וְקִרְאתָ שְׁמוֹ, לְדַעְתּוֹ; טז: מִפְּנֵי; יז: לְמִיּוֹם; יח: לְזָבוּב, וְלְדַבּוּרָה; יט: בְּנַחֲלִי; כ: בְּתֶעֱרָ, בְּמִלָּךְ, וְשַׁעַר, וְגַם. פרק ח, ג: שְׁמוֹ; ד: שְׁלֹשׁ; ו: הַהֲלָכִים; ז: בְּבוּדוֹ; י: וְלֹא; יא: בְּדֶרֶךְ; טו: וְכִשְׁלֹ; טז: בְּלִמְדֵי; יט: וְכִי, הַמְצַפְּפִים וְהַמְהִיגִים; כ: וְלִתְעוּדָה, פרק ט, א: הַהֲלָכִים; ה: שְׁמוֹ; י: בְּכֹל; טז: וְכֹל, בְּכֹל, נְטוּיָה; יז: וְיִתְחַבְּבוּ; יח: כְּמֵאכֶלֶת, בְּשֶׁר.

בטכסטים של המשנה — דמאי פרק א, א: עוֹזְרִין; ב: וְנִכְנַס; ג: וְלִבְהִמָּה, בְּכֹסֶף, פּוֹטְרִין; ד: הַשְּׁמֻשׁוֹת, פרק ב, א: וְהַתְּמָרִים (השווא בח); ד: תְּבוּאָה, פרק ג, ב: שִׁיעֶשֶׁר; ג: יֹאכְדוּ; ח: לְפֻנְדָקִיחַ.

(א2) ³: במקרא — פרק ז, א: רָצִין = *rasin*, וכן: רְמֵלִיּוֹ; ד: קֶצֶה, וְהַשְׁקֵט; ו: טָבָאֵל²; יא: שְׁאֵל, לְמַעֲלָה; טז: בְּטָרָם; יז: וְעַל (פַּעֲמִיּוֹם); ב: בְּעֶבְרִי; כב: בְּקֶרֶב; כג: בְּאַלְף, פרק ח, א: בְּחֶרֶט, לְמָהֵר; ב: וְאֵת, וְבִרְכִּיּוֹ; ד: בְּטָרָם; ו: לָאֵט; ז: וְאֵת; ט: וְהַאֲזִינוּ; יא: בְּחֻזְקָתָ; יח: וְהִילִידִים, בְּהֶר; יט: וְאֵל, הַמְצַפְּפִים (השווא בצ), בְּעֵד; כא: וְקֶלֶף, בְּמַלְכוֹ, לְמַעֲלָה; כב: וְאֵל; כג: וְאַרְצָה, פרק ט, א: בְּאֶרֶץ; ב: בְּחֶלְקָם; ו: לְמַרְבֵּה, וְעַד, צְבָאוֹת, בְּגָאוֹה; י: וְאֵת; יג: וְאֶגְמוֹן; טו: מְאֹשְׁרִי (השווא במ'); טז: וְאֵת (פַּעֲמִיּוֹם); יח: בְּעֶבְרִית, צְבָאוֹת; כ: וְאַפְרִים.

במשנה — שם פרק א, א: פְּטוּרִין (פַּעֲמִיּוֹם), וְהַחֹמֶץ, וְהַכֹּסֶבֶר, וְהַתְּמָרִים, לָעַם, וְיִנְאָלוּ (השווא בכ); ג: וְהַפְּדָמָע (השווא בו), פְּטוּרִין (פַּעֲמִיּוֹם); ד: וּמִבְּרִיכִים, בְּאֶצְעוּתֵי (בב' הראשונה), פרק ב, א: וְהַכֹּמֶן; ב: מְצַשֵּׁר; ג: לָעַם; ד: לְהַפְרִישׁ, וְחֶלֶה; ח: טְפֵלָה (פַּעֲמִיּוֹם); פרק ג, א: וְאֵת, צְדָקָה, מְעַשֵּׁר; ב: לְהַחזִיר (פַּעֲמִיּוֹם); ג: לְהַצְנִיעַ; ד: לְטוֹחַן, בְּפִירוּתֵי; ה: מְעַשֵּׁר, וְאֵת; ו: מְעַשֵּׁר.

(2) ⁴: במקרא — פרק ז, א: יְרוּשָׁלַם = *yerusalem*, וכן: וְלֹא; ב: לְבָבוֹ; ג: יִשְׁעִיּוֹ, בְּנֶךְ, הַבְּרִכָּה, מְסִלָּתָ; ח: וְרָאשׁ; טז: מְלִכִּיָּה; יז: עֶמֶךְ; יט: וְנַחוּ, הַסְּלָעִים; כ: יִגְלַח, הַשְּׁכִיכָה; כא: חִיָּה; כה: וְכֹל, לְמַשְׁלַח, פרק ח, ב: וְכִרְיָה; ג: קָרָא, קָרָא; ז: וְלִכְן, בְּדוּתֵי; ח: מְלֵא; ט: הַתְּאֲזָרוּ (פַּעֲמִיּוֹם); י: וְתִפֶּר; יא: וְיִסְרְנִי (השווא בס'); יב: תֹּאמְרוּן; יג: וְלֹא; יד: לְמַקְדֵּשׁ, לָפַח; טו: וְנִפְלְוּ וְנִשְׁבְּרוּ וְנִקְשְׁוּ וְנִבְדְּלוּ; יז: וְקִיטִי; יט: יֹאמְרוּ; כ: לְתוֹרָה, יֹאמְרוּ; כא: וְרַעֲב; כב: מְנַדָּח; כג: וְבִלְוֹן, גְּלִיל, פרק ט, א: וְשִׁבְיָ; ב: בְּחֶלְקָם (השווא בל'), ד: בְּרַעַשׁ, וְשִׁמְלָה, מְגוֹלָלָה בְּדָמִים; ז: וְנִפְלָ; ט: לְבָנִים, וְגִזִּית; י: יִסְכַּסֵּךְ; יא: וְיִאֲכָלוּ; יג: וְזֹנֵב; יד: וְנִבְיָא; טו: מְאֹשְׁרִי

1. פרקי המשנה הללו הם אותם פרקים ששימשו לנו להדגמת ההבחנה בין נחים לנעים בסעיף א (2, אא), וע"ש לשאלות של ניקוד שבמסורת תימן. לפרקי המקרא ששימשו להדגמת אותו עניין (§ א, 1) הוספנו כאן את פרק ט בישעיהו. — לא נחכונו להביא כאן את כל מימושי השווא הגע בטכסטים אלו, אלא רק דוגמות מספיקות לעיון בכל סוג וסוג של המימושים. — מבין השוואים נוקדו בתיבות המודגמות רק הנעים; כשיש בתיבה שני שוואים נעים ואין מימושים שווים, פירשנו בסוגריים את השווא שמימושו שייך לקטגוריה הנידונה. לחספים נייחד דיון נפרד (§ ג, 2).

2. במסורות קריאה אחדות, ר' א, 1, אא (עמ' 14 [5], הע' 8).

(השווא בש'), קבצעים; טז: קתמיו, אלמנותיו, ירחם, נבילה; יז: קסככי יט: רעב, שמא, ולא, ורעו; כ: קנשה (פעמיים).

במשנה – דמאי א, א: ונובלות (שני השוואים) התמרה; ב: ומאבדין, בדרכים, ומחללים, אומרים; ג: מקזיב, והמדמע (במ'), מחיבין (בי'), מערבין (בר'); ד: ומשחתיפין, וממניין, ככך, פרק ב, א: דברים, מתעשרין, הדבילה; ב: אמרו; ג: גדל, בנדרים, אמרו, לפלל; ד: חיבו, תרומת, קמדה, קגון, ומוקרי; ה: שלשת, וסלי, וקפוח, זמן, מוכרן, פרק ג, א: אומרים (פעמיים), נוהגין, אוכלין, מתקן, סתם, ומחלקין, לתקן, יתקן; ב: ונמלך (פעמיים), ולקח, וראה, מפני; ג: למכרו; ד: ולשביעית (פעמיים); ה: מפני; ו: מפני, קנותן, בתקנת, שביעית (פעמיים).

(3) e, e: במקרא: וְאֵת = we?et, we?et: (ח, ד; ט, ג). במשנה: וְאֵין (דמאי א, ב); וְאֵלוּ (ב, א); וְאֵינוּ (ב, ב; ג – פעמיים); שְׁאֵינָהּ (ג, ו) ². היחס בין שני המימושים הנבדלים מבחינה כמותית הוא חופשי לחלוטין: הם קיימים באותם תנאים אצל אותו קורא.

(4) ⁵: במקרא: וְאֵרִי = y⁵ö?re: (ז, יח); וְיִדְעֻנִּים (ח, יט); וְעִיד (ט: יא, טז, כ). במשנה: בְּאֶצְבָּעוֹתָיו (השווא בע': דמאי א, ד), וּבְשָׁחוֹק (ב, ג). (5) ⁱ: במקרא: וְיִלְדָּת = wⁱyölä:dät (ז, יד); וְיִסְרְנִי (השווא בי': ח, יא); וְחִיתִי (ח, יז) וְהִתְקַצַּף (ח, כא); קִיּוֹם (ט, ג). במשנה: וְיִפְדָּה (דמאי א, ב); וְיָבֵשׁ (ב, ג).

(5) ⁱ (לִיד i): וְאֵמִי = wiImmi לִיד wiImmi (ישע' ח, ד), וכן – i לפני i, y ליד i בכל המקרים האחרים, בתיבות הבאות: וְיִוֹשֵׁב (שם, יד); וְהִנֵּה (שם, כב); בְּיָצֵקֶב (ט, ז); וְיִדְעוּ (השווא בו': שם ח); וְיִוֹשֵׁב (שם, שם), במשנה: וְיִוצֵא (דמאי א, ב); וְיֵאֵכֶל (שם, שם); וְיִאֲכָלוּ (השווא בו': שם, שם); וְהִקְדָּד (ב, ה). (6) ^o: בטכסטס של המקרא: תִּעֲלָת = t^oö:lat (ז, ג); וְאֶמְרָתָ (שם, ד); וְחִמֵּשׁ (ז, ח); שְׁאֲלָה (שם, יא); וְהִנֵּה (שם: יח, כא, כג, כה; ח: ח, כא); וְאֶעֱיֶדָה (ח, ב); וְהִכְבִּים (שם, ז); וְעֲלָה (שם, שם); וְהִלָּךְ (שם, שם); וְהִלָּךְ (שם, ח); וְצִבֵּר (שם, שם); וְהִתְקַדָּד (שם, כג); וְהִתְקַדָּד (ט, ד); וְהִתְקַדָּד (שם, ו); וְהִתְקַדָּד (שם, יב). במשנה: קֶצֶרְבִין (השווא במ': דמאי א, ד); קֶצֶרְחוּ (השווא במ': ג, ג); קֶתֶקֶל (ג, ב) קֶתֶקֶלֶן (שם, ג).

(7) ^u: בטכסטס של המקרא: יְהוּדָה (ז, א, יז); וְהוּא (ח, יד – פעמיים); וְיִדְעוּ (השווא בד': ט, ח). במשנה: נִמְצָאוּ (דמאי ג, א).

(8) מימוש "אפס": במקרא: תִּעֲיֶדָה = tⁱu:do: (ח, טז); קֶאֱחוֹת (שם, יח), קֶעִיף (שם, כב); שְׁמִחוּ (ט, ב); קֶאוֹן (שם, ד). לדוגמות מימושים אלה בטכסטס של המשנה ר' § 2, אא.

גג. תיאור מימושי השווא ³ שהובא כאן נעשה לפי קריאתו של קורא מבני החטיבה המרכזית (צנעא ואגפיה) של ב"ת ⁴, שאליה הושוו ראשונה קוראים

1. הוי' קמצה, השי' דמתי, מסורות א', 10.

2. השי' שוויה, רי' לעיל עמ' 26 [17], הע' 7.

3. מכאן ואילך בכל מקום שנאמר "שווא" סתם, הכוונה היא לשווא נע.

4. לצורך חקירת הגייתם של בני תימן תבחנו בהם חמש חטיבות איזוריות.

אחרים בני אותה חטיבה, ולאחר מכן — קוראים מבני החטיבות האחרות. בין הקריאות השונות של הקוראים שבני החטיבה המרכזית הם, קיימים הבדלים אחדים, ועיקרם חילופים בין המימושים (א1), (ב1) ו-(2); לחילופים אלו ראה להלן 2. בב. חילופים מסוג אחר אתה מוצא בקיומה של תנועה חטופה, השווה מבחינה איכותית לתנועה הבאה אחרי השווא, בתיבה פלונית (כגון: קֶאתוֹת = $(\text{p}^{\text{h}}\text{ö}(\text{ö})\text{t})$) אצל קורא מסוים, בעוד שמשנהו מקיים בה מימוש „אפס” ($(\text{p}^{\text{h}}\text{ö}(\text{ö})\text{t})$); אבל בעצם מציאותם של מימושי „אפס” נשתוו כל הקוראים.

מתוך העיון בקריאתם של בני החטיבות האחרות אנו באים להוסיף: ראשית — המימוש (4) אינו קיים בפי בני החטיבות אשר בקריאתם זהה החולם לצירי, ובתיבות שנמנו בו קיים בחטיבות אלה המימוש (3); שנית — איכותה של התנועה שהיא המימוש (6) של השווא, אינה אחת בפי כל הקוראים: ההבדלים באיכות, שהם הבדלי-גובה, מקבילים להבדלים המצויים בין הקוראים בפרשת מימושי הקמץ¹, שלישית: אצל בני חבאן שכיחים יותר מימושי „אפס” מאשר אצל בני החטיבות האחרות — בקריאת המקרא כבקריאת המשנה; בתנאים שבהם קיימים מימושים אלה אין בני חבאן נבדלים מבני החטיבות האחרות.

2. לבירור היחס בין המימושים.

א. העיון בדוגמות הממוינות שלפנינו מלמד כי צורת-המימוש הנפוצות ביותר של השווא הן (1) ו-(2); בדיקת הדוגמות שהובאו בקטיגוריות (3) עד (8) ועד בכלל, והשוואת קריאתם של טכסטים נוספים, מראה כי:

בקטיגוריות (3), (4), (6), ו-(7) בא השווא לפני אחד העיצורים א', ה', ח' או ע', בעת שתנועתם של עיצורים אלה היא, בהתאמה לסדר הקטיגוריות, צירי, חולם, קמץ, ושורק (או קבוץ), ורק אם עיצורו של השווא עצמו אינו אחד העיצורים הללו.

בקטיגוריה (8) בא השווא לפני אחד העיצורים הנזכרים², ואין אף אחד מהם עיצורו שלו.

בקטיגוריה (5) בא השווא לעולם לפני י' או לפני א', ה', ח', וע' שתנועתן חירק (ואין א', ה', ח' או ע' עיצורו שלו).

המימושים (1) ו-(2) קיימים אפוא בעת שההתניות הנזכרות בקטיגוריות האחרות אינן חלות. למימושים אלה, (1) — a (בין חטופה בין קצרה) ו-(2) — a, נקרא מימושי השווא היסודיים.

ב. מה הוא היחס בין (1) לבין (2)? — האם קיימות כאן התניות, כלומר גורמים הקובעים את מהותו של המימוש, את הופעתו כ-(1) או כ-(2)? בדיקת היחס בין מהות המימוש היסודי של השווא לבין מהותם של העיצורים שבהם

1. הבדלים אלה מצויים בין חטיבות מסוימות ופעמים גם בין קוראים בה בחטיבה, והם עניין השייך לתיאור הגייתו של חקמץ.

2. בהדרגה שלעיל נמצאו בפרקי המקרא, שמהם הובאו הדוגמות, רק תיבות שבהן קודם השווא לא', לח' או לע' ובפרקי המשנה — רק תיבות שבהן קודם השווא לח', לחי' או לע', אין בכך אלא מקרה; דוגמות נוספות מן הטכסטים שנרשמו בידיי, הן, למשל: מן המקרא — לפני ה', וְהָלַךְ = $\text{whö}(\text{ö})\text{lex}$ (משלי כה, כו); מן המשנה — לפני א': וְאֵם = w'lm (פאה ב, ג).

הוא בא, ולבין מהותם של העיצורים הסמוכים ותנועותיהם, אינה מעלה כל התניה ברורה, מלבד בסוג אחד של מקרים: מימושו של שווא הבא לפני א', ה', ח' וע' שתנועתן פתח ו' (כגון, בטכסטים שמהם נלקחו הדוגמות שהובאו לעיל: טָבָא, פָּהַר, בְּסִיָּקָם, בְּעֶבְרֶת) הוא a (פרט למספר מועט ביחס של תיבות שבהם מימושו של שווא זה הוא „אפס“). להוציא סוג זה של מקרים — שאינו אלא מיעוט מכלל המקרים שבהם קיימת a כמימוש — אין כל התניה קובעת את העדפתו של אחד המימושים הנבדלים איכותית, (1) ו-(2), על פני רעהו, אף לא את היחס בין שני המימושים הנבדלים כמותית, שנכללו יחדיו ב-(1) [(א1) — a, (ב1) — a]. ועוד: גם השוואת קריאתם של קוראים שבני אותו דור ואותו מקום הם, מלמדת על היחס החופשי בין המימושים הנידונים (לעיל 1, ג).

נראה שאת קיומם של (1) ו-(2) זה ליד זה יש לראות לאורה של מסורת ההגייה של בני-תִּימָן, הקובעת שאיכותית מימושו היסודי של השווא הוא כמימוש הפתח (להלן, 3). עלינו להקביל אפוא למימושי השווא את מימושי הפתח באותן המסיבות שבהן בא השווא, כלומר בהברה פתוחה חסרת-עיקריות. מימושו של פתח זה נודמנו בטכסטים שנבדקו בידינו רק בבואו בעיצור הקודם לא', לה', לח' או לע', ואז הם a — לפני ח' וע', ו-a או ä — לפני א' וה'. כשאנו מעינים ביחס הכולל בין a ו-ä בפרשת מימושי הפתח, הרינו רואים שהיקרותה של a לפני ח' וע' היא תוצאת ההתניה בהם; ועוד רואים אנו כי פעמים קיים יחס חפשי בין המימושים a ו-ä, מכאן ניתן להעלות, שהיחס בין מימושי השווא a ו-(a) ו-a מקביל ליחס שבין מימושי הפתח a ו-ä.²

לאחר שנסתבר לי עניין זה, חזרתי ובדקתי את הטכסטים שנרשמו, שכן אמרתי: אפשר שבמקום a ראוי היה לרשום כמימוש השווא את התנועה ä (או ä). אבל הבדיקות הנוספות העלו, כי אכן a היא התנועה הנשמעת.³ אין לנו אלא להניח כאן, ש-a נתפתחה מתוך ä, סיוע פוניטי מסוים להנחה זאת של התפתחות אפשר למצוא בעצם מהותה של התנועה המרכזית, העשויה להיולד — בייחוד בהברה חסרת-עיקריות — מתוך תנועה קדמית או אחורית המתאימה לה בגובהה.⁴ סיוע היסטורי להנחה הוא מימושו של השווא המתוג (להלן 4, דד). באשר ליחס הכמותי שבין a לבין a ו-a אנו רואים, שלא בכל המקרים מקיימים ב"ת את השווא כתנועה חטופה, ויש שמבחינה כמותית הוא תנועה בעלת משך קצר מלא.

1. או סגול, שכן מימושי שתי תנועות אלה זהים בהגייתם של ב"ת.

2. איני יכול להאריך כאן בעניין זה, השייך לדיון במימושי הפתח.

3. נראה שהתנועה המצוינת בידי פרום, גויטיין ב"ח בתעתיקי השווא במלים עבריות שבערבית יהודית-תימנית (== עריית), כגון מכבודך = mikkevo'dxo: (ימני, פתגם 206; במקרים אחרים מועתק השווא ב-a: שֶׁבֶּט = sabo:t; שם, פתגמים 285, 286), וזיהה למסומנת בידינו ב-פ.

4. ניתן להשוות לעניין זה את היחס בין תנועותיהם של להגים אנגליים ואמריקניים לבין האנגלית העתיקה (Old English), ואף את הניגוד בין ההגייה הקסדנית, הלמודה, לעומת הרגילה, הטבעית, של האנגלית האמריקנית בלהגים מסוימים שבה; בתיבות שבהן אנו מוצאים בהגייה הנזכרת אחרונה את התנועה המרכזית, קיימות בראשונה מקבילות קדמיות או אחוריות. חקבלה זאת מעלה גם את היחס a — ä, ר' J. S. Kenyon, American Pronunciation¹⁰ (Ann Arbor, 1951), 202.

ג. להנחה ש־ θ כמימושו של החשווא היא תולדתה של \bar{a} (או של \bar{a}) עומד סיוע גם ממקום אחר. בתודעתו של הקורא התימני נתפס החשווא במימושו היסודיים כתנועה הזזה באיכותה למימוש הפתח, אך הצריכה להיבדל ממנו בכמות. עובדה זאת רגילה במסורת הדקדוק (להלן, 3), אבל אילו נבדלה הקריאה החיה הרבה בעניין זה מקביעת המקורות, ר"ל לולא נתפס המימוש θ כמקבילו של המימוש \bar{a} של הפתח — כי אז לא רבו גילויי התפיסה הנזכרת כאשר הם. בכלל גילויים אלה:

(1) חילופי שווא ופתח (או סגול) בכ"י מנוקדים: „ויאהל אברם ויָבֵא ויָשֶׁב” (ברא' יג, יח; כת"י אילת 211, עמ' 2 שו' 13), „ויריעות מִשְׁקְנוֹתֶיךָ” (ישע' נד, ב; כת"י ה, דף ב עמ' א שו' 12); „וַתִּרְפֹּת אֶלְמְנוֹתֶיךָ (שם, ד; שם, שם, שו' 4 מלמטה). ניקודם של כת"י הללו מגלה אפוא תפיסה המזהה באיכות ובכמות את הפתח ואת השווא.

(2) שימוש בסימן החשווא לציון \bar{a} , \bar{a} , בעריכת דוגמות אחדות מטכסטים ערביים, הכתובים באותיות עבריות, שנוקדו בידי קוראים בני חטיבות שונות: אֶלְמְדִיד = almādiḏ (שם מקום); קַעֲטָבָה = gaṣṭabah (שם מקום); מִכְפָּאן = makl^aba:n (שם מקום); נוֹקָקָה = nuḡgaḥ^a „צמרדע”²; מִצָּר = m^a-sar^r „מטפחת ראש”. הש' גם גויטיין, היסודות 361 הע' 11³.

3. מימושי החשווא בחיבורי הדקדוק

מבריקת מימושו של החשווא שאינו מתוג, נעבור לעיון בכלליהם של חיבורי דקדוק אחרים.

א. נחל במחברות. במחברת התיגאן הערבית אנו קוראים⁴: (1) ואעלם אן כל שוא מתחרך יכון בעדה חרף מן חרוף אחהע יקרא דלך אלשוא מתל קראה אלמלך אלמסנד לה אלדי עלא חרף אחהע קראה מכפסה לא כאמלה מתל לעולם אללמד יקרא בחולם מכפף מתל מא עלי עין⁵ וכדלך וְאָמַר פרעה (שמות יד, ג) אלוו בקמץ מכפף; וכדלך בְּסִרְלֵנוּ אנשים (שם יו, ט) אלבי בפתח מכפף וכדלך בארץ מצרים אלבי בסגל מכפף. וכדלך רָאָה אלריש בצרי מכפף. וכדלך דְּעִי אלדאל בחרק מכפף. והכדא גמיע אלמקרא (2) ואן

1. השמטת סימן הדגש היא שכיחה בכ"י תימניים.

2. בלחג של נאדרה (בדרום־מזרח של תימן).

3. עניין לעצמו הם חילופי פתח ושווא בגרסאות שונות של קריאה במסורת לשון חכמים, כגון: פָּצִים — פָּצִים (נגעים יב, ד); נראה שחילופים אלה מעלים לפנינו זיקה בין שווא לבין פתח שקדומה היא ביחס, שכן היא מובעת במסורות הניקוד של בבל. הש' פורת, ל"ח 8 הע' 4; שם, הוספות ותיקונים, עמ' 108; סטינג במבואו, עמ' 22—23; בן־חיים, לשוננו יא, 92 הע' 17; במסורת הארמית הבבלית של ב"ת חילופי פתח ושווא בין קוראים הם שכיחים למדי; מחוך השוואת קריאות שונות עמדתי על חילופים בצורות כגון: וְיִמְצָאֵה — וְיִמְצָאֵה; וְיִמְצָאֵה — וְיִמְצָאֵה; וְיִמְצָאֵה — וְיִמְצָאֵה.

4. החלוקה לסקנות וציון במספרים שלי הם.

5. חראוי; אלעין.

כאן מע אלשוא געיה כָּרַג אלשוא מִכָּרַג אלמלך אלדי בעדה סוא איז מלך
 כאן מִתֵּל וְהָיָה כָּרַגת אלוו בקמץ כאמל מִתֵּל אלהי כאנהא מנקוטֶה וְהָיָה.
 וכדלך לְעוֹלָם כאנהא מנקוטֶה לְעוֹלָם בחולם כאמל. והכדֵא באקי אלמלכים
 מִתֵּל וְאִם כאנהא וְאִם וכדלך דָּעו כאנהא דָּעו. אלגמיע עלי הִדֵּה אלצפֶה וליס
 לדלך כאסר (3) ומתי מא כאן אלחרף אלדי עליה אלשוא מן חרוף אחהע בטל
 אלשרט ולא יכָּרַג מִתֵּל אלמלך אלדי בעדה אצלֵא. ודלך לאן חרוף אחהע לא
 יכון עליה (כך!) אבדא אלא שוא ומלך פיסתכפי אלשוא באלמלך אלדי מעה
 ויכָּרַג במכָּרַגה מִתֵּל וּמִחֲאִיכָּף (תהל' צח. ח) פכָּרַגת אלחית בשוא ופתח אלדי
 עליהא וליס תכָּרַג באלשרק אלדי עלֵא אלאֵלֵךְ. פאפהם דלך והוא אלקיאס פי
 אלכל (4) וועלס איצֵא אן כל שוא מתחרך יכון בעדה חרף יוד פלא יכָּרַג
 אלשוא אבדא אלא בחרק מכָּפֵךְ ולא ילתפת ללמלך אלדי עלֵא אליוד כאן
 מא כאן מִתֵּל לְיוֹסֵף אללמד בחרק מכָּפֵךְ ועלי אן בעדה חולם וכדלך לְיוֹסֵף
 (במדבר כו, כד) לְיוֹסֵף (תה' סו, 1) ³ בְּנִיבֵן (שופ' ז, כה) לְיוֹסֵף (במד' כו, מט) לְיוֹסֵף
 (שם, מד) אלגמיע בחרק מכָּפֵךְ (5) ואן כאן מע אלשוא געיה כָּרַג אלשוא
 אבדא בחרק כאמל מִתֵּל כי בְּנִד־אֵשֶׁה (שופ' ד, ט) כאנהא בְּנִד והו אלקיאס
 פי אלכל פאפֶטֶס דלך (6) וכל שוא מתחרך יכון בעדה חרף גִּיר חרף אחהע
 וגִּיר אליוד פלא יכָּרַג אבדא אלא בפתח מכָּפֵךְ ולא ילתפת ללמלך אלדי
 בעדה מִתֵּל בְּרֵאשִׁית, וְכוּר, שְׁמַע, כְּכֹלֹת וסאיר אלחרוף אלגמיע בפתח מכָּפֵךְ
 (7) ואן כאן מע אלשוא געיה כָּרַג בפתח כאמל מִתֵּל אֲשֶׁר (תהל' א, ד)
 וְתִרְתָּךְ אמת (שם קיט, קמב) יְדִבְרִי (שם קמה, א) אלגמיע בפתח כאמל־
 (עמ' 19–20).

שיעור הדברים 4: (1) דע שכל שווא נע שאחריו אחת מאותיות אחהע, ייקרא
 כקריאת התנועה שאחריו, הבאה באות [מאותיות] אחהע, קריאה חטופה שאינה
 שלמה, כדוגמת לְעוֹלָם – תיקרא הלמד בחולם חטוף [ואיכות תנועתה תהא] כתנועת
 העין, וכן וְאִם (שמות יד, ג) – הו' בקמץ חטוף, וכן... (2) אם תבוא געיה עם
 השווא, הוא ייהגה כהגיית התנועה שאחריו, תהא [מהותה] אשר תהא, כדוגמת
 וְהָיָה – תיהגה הו' בקמץ שלם, כאילו היתה מנוקדת וְהָיָה וכן... הכל בצורה
 כזאת, ואין לכך חריג. (3) בעת שהאות אשר בה השווא היא מאותיות אחהע,
 בטל הכלל [האמור לעיל], ואין השווא נהגה כתנועה שאחריו כל עיקר, וזאת
 מאחר שאותיות אחהע אינן באות לעולם אלא בשווא ותנועה; דיו אפוא
 לשווא בתנועה אשר עמו, והוא נהגה כמותה, כדוגמת וּמִחֲאִיכָּף (תהל' צח, ח) –
 הח' נהגית בשווא ובפתח אשר בה, ואינה נהגית בשורק שהוא תנועת
 האלף, הבן זאת, וכך הכלל בכל המקרים. (4) דע גם כי כל שווא נע

1. אצל גויבאואר: א, וכן כ"י אילת מס' 221; כ"י אילת מס' 124 ומס' 310: א.

2. אצל גויבאואר: ולו, כל כה"י שבדקתים גורסים: ולא.

3. בעל המחברת אינו גורס אפוא מתג בל' שבתובה זאת (ע' מנחתשי).

4. בתרגום הושטט חלק מן הדוגמות המובאות בטקור.

שאחריו האות י' ייהגה לעולם כחירק חטוף, מבלי שיושם לב לתנועת ה' / תהא [מהותה] אשר תהא, כדוגמת י' יוסף — ה' [הגויה] בחירק חטוף, אע"פ שאחריו חולם, וכן... — כל המקרים בחירק חטוף. (5) ואם תבוא געיה עם השווא הוא ייהגה לעולם כחירק שלם, כדוגמת פ' בְּיִדְאֶשָׁה (שופ' ד, ט) — כאילו [נוקד] בְּיִדְ ; כך הכלל בכל המקרים, וזכור זאת. (6) כל שווא נע אשר האות שאחריו איננה אות [מאותיות] אחת ואף לא י', אין הגייתו לעולם אלא בפתח חטוף, מבלי שיושם לב לתנועה שלאחריו, כדוגמת בְּרֵאשִׁית, וְכוּר, שְׁמַע, כְּבֹדֹת ושאר האותיות ו' — כולן בפתח חטוף. (7) ואם תבוא געיה עם השווא — הוא ייהגה בפתח שלם, כדוגמת אֶשֶׁר², וְתוֹרְתָךְ אִמָּת (תה' קיט, קמב), יְדִבְרֶפִי (שם קמה, כא) — כולן בפתח שלם.

בעל המחברת הערבית מבחין אפוא הבחנה כמותית בין שני סוגי מימושים של השווא, מימוש "חטוף" (מכפף)³ ומימוש "שלם" (כאמל). מהויותיהם של המימושים הן:

לפני א', ה', ח', ע' — כתנועותיהם של עיצורים אלה (פסקות (1) ו-(2)), להוציא את המקרים שבהם בא השווא עצמו באחד העיצורים הללו, שהרי אז דינו כדין שווא-פתח ((3)).

לפני י': כחירק ((4), (5)).

שלא לפני א', ה', ח', ע' ושלא לפני י': כפתח ((6), (7)). בכל הקטיגוריות הללו קיים הבדל כמותי בין המימושים: תנועות חטופות הן מימושי של השווא שאינו מתוג ((1), (4), (6)), ותנועות שלמות הן מימושי של השווא המתוג ((2), (5), (7)).

המחברת העברית (עמ' 61—63) שווה לערבית במרביתם של הכללים, ואין ביניהן אלא הבדל מהותי אחד: הראשונה קובעת את המימוש פתח (במחברת הערבית לעיל, (6) ו-(7)) רק לגבי שווא הבא — באותם התנאים שצוינו במחברת הערבית — בראש התיבה. הדוגמות המובאות במחברת הערבית הן כולן, ובכל המקרים, של שווא שבראש התיבה, אבל אין המחבר אומר במפורש כי דבריו לגבי המימוש פתח מכוונים רק לשווא זה. לעניין זה נשוב להלן. הבדלים אחרים שבין המחברת העברית לערבית אינם אלא במינוח ובשימוש הלשון.

ב. נשווה את כללי חיבורים אחדים של יח"ב לכלליהן של המחברות בפרשה הגידונה. מ"דקדוקי-הטעמים" (§11) למדים אנו כמה עובדות לגבי מסורת ההגייה של השווא שנהגה באסכולתו של המחבר.

בבוא השווא בראש התיבה, הריהו נהגה כ"פתחה קטנה" בהיותו בלתי מתוג

1. כלומר: האותיות שאין הקורא למד עליהן מארבע חיבות אלה (כמובן חוץ מא', ה', ח', ע' וי').

2. תהלים א, ד; ואולי צ"ל כאן: אֶשֶׁרִי. לפי המסורה מתוגה ה' בתיבה זאת בארבעה כתובים במקרא: תה' א, א; לב, ב; מ, ה; משי, ח, לר. ר' גם להלן, דר והע' 2 בעמ' 129 [38].

3. לשימוש המונח "מכפף" לשם ציונה של תנועה חטופה, השווה את שימוש המונחים "תכפף" ו"תתקיל" לגבי מימוש חטוף ומימוש מלא במאמר על השווא (מהדורת קורט לוי, עמ' יט; לחלן, גג).

(כגון: קְרוֹךְ ה' – ברא' כו, כט), וכפ־תחה גדולה בהיותו מתוג (כגון קְבוּא־אליו – תה' נא, ב). נראה לי שהכוונה היא כאן להבחנה כמותית בין מימושי השווא: בין בהיותו מתוג בין בהיותו בלתי מתוג תנועתו כתנועת הפתח, אבל במקרה הראשון ארוכה התנועה יותר מאשר בשני¹.

בבואו בראש התיבה לפני א', ה', ח' וע', מימוש של השווא הוא כתנועה שאחריה, בין הוא מתוג (בְּהִנּוּת ידיהם – שופ' א, ז), בין אין הוא מתוג (קָאֵר, קָאֵד)².

בבואו באמצע התיבה בעיצור מוכפל לפני א', ה', ח' וע', מימוש של השווא הוא כתנועה שאחריה, כגון נִשְׂאוּ. הוא הדין כנראה גם במקרים אחרים שבהם בא שווא שבאמצע התיבה לפני עיצורים אלה: בְּרָחוּב (ברא' יט, ב), איוב כט, ז; שופ' יט, כ)³.

בבואו בראש התיבה לפני י', הגייתו כחירק: קִיּוֹם טובה (קהלת ז, יד); יוֹם קִיּוֹם (תה' יט, ג)⁴.

מהותו הפוניטית היסודית של השווא היא, לפי בעל דה"ט, היותו תנועה ה"מִדְבַּרְת" (או "מִשְׁרַתִּית"), ככחצי מענה" (§ 15).

יהודה חיוג קובע גם הוא, שהמימוש היסודי של השווא הוא פתח (כתאב אלאפעל דואת חרוף אללין וכתאב אלאפעאל דואת אלמחלין, מהדורת יאסטרוב 1897, עמ' 6), באשר לשווא הקודם ל', מתאימים דבריו (שם, שם) לדברי בן־אשר, אלא שאין הוא מעלה מימוש זה רק לגבי שווא שבראש התיבה: ההדגמות מובאות בשני מקומות (עמ' 6 ועמ' 7), ומתן אנו למדים כי הכלל שריר לגבי שווא שבראש התיבה ולגבי שווא שבאמצע התיבה, כן מעיר חיוג שאין הכלל חל על שווא הבא בא', בה', בח' או בע'. הגייתו של השווא שלפני א', ה', ח' או ע' – והמדובר הוא כאן בשווא שבראש התיבה – מובאת אצל חיוג בהבדל אחד חשוב (שם, עמ' 5): "וכדלך, שם יהוא' (קהלת יא, ג) חרכה אלשבא מתל חרכה מא בעדהא עלי הדא חגרי חרכה אלשבא

1. בפירושי זה לדברי בעל דה"ט הריני חלוק על כמה חוקרים, בער ושטראק, בהערותיהם לסטס של דה"ט, מפרשים "פתחה קטנה" כסגול, וכך היא גם דעתם של ילין (חולדות, 19), חומסקי (מכלול, 37 הע', 26), וילין (הליכות שבא, צח), פירוש זה מסתמך על השימוש הרגיל ביה"ב, במונח "פתח קטן" לציון הסגול (רי, למשל פריס, 114; כך גם במחברת הערבית, למשל עמ' 18), אבל אין ללמוד בהכרח גזרה שווה משימוש זה לדרכו של בעל החיבור שלפנינו; אף תוכן הדיון כאן, בשווא המחוג ובשאינו מתוג, נראה לי כמכריע את הדעת לצד ההבחנה הכמותית בין המימושים, ועוד: גם מדיונו של בעל דה"ט במורפולוגיה, ביחס שבין הצורות מְלָךְ – מְלָכִים וכיו"ב (388), ניתן להניח שלפי דבריו הגייתו היסודית של השווא היא כפתח (הש' הערתו של ב' קלאר בחיבורו הנזכר של ילין, שם; בן־חיים, לשוננו יח (תשי"ג), 94).

2. ר' עוד להלן, עמ' 128[32].

3. בסדר זה של מקראות באים בדה"ט הכתובים שבהם מודגמת תיבה זאת.

4. כלל זה מנוסח בארמית, ונראה שכאן מובאה ממקור קדום יותר, הש' ילין, תולדות, שם. אוסיף ואעיר, כי לא הזכרתי כאן את סוגית השווא הבא בראש התיבה לפני י' חרוקה (לְיִשְׂרָאֵל), סוגיה שבה חלוקים בן־אשר ובן־גפחלי (הש' ילין, שם 20), מאחר שאין היא קשורה לשאלת ההגייה של ב"ח.

אלמבתדא בהא אלתי בעדהא אחד ה'ה אלארבע אחרף חרכהא אבדא מ'הל חרכה מא בעדהא אי חרכה כאנת מן אלסבע חרכאת סוא אלקמץ פאנהם יסתתקלון פי אכת'ר כלאמהם תחר'ך שבא קבלהא באלקמצות פחרכוהא באלפתח פי מ'הל ג'ערה ק'ערה ש'ערים נ'ערים ק'הבים נ'הבים נ'הרה נ'הרים ד'אָבָה ש'חקים פ'חדים פ'חחים לם יחרכו אלשבא באלקמץ אלדי בעדהא לכן באלפתח אסתכפאסא = „וכן, שם יהוא' (קהלת יא, ג) — תנועת השווא כתנועת [האות] שאחריו, כך נוהגת תנועת השווא שבראש התיבה שאחריו אחת מארבע האותיות האלה: תנועתו לעולם כזו של האות שאחריו. תנועה זאת יכולה להיות כל אחת משבע התנועות, מחוץ לקמץ¹, שכן הם² מתקשים עפ"י בדיבורם להניע שווא שלפניו [לפני הקמץ] בקמצות, ולכן הם מניעים אותו בפתח. כגון ג'ערה, ק'ערה... אין הם מניעים את השווא ב[תנועת] הקמץ שאחריו אלא בפתח, לשם הקלה". עיקרם של דברים: בעת שא', ה', ח' וע' הן קמוצות אין מימוש של השווא שלפניהן כקמץ אלא כפתח³. — את ההבחנה בין שווא מתוג לבין שווא שאינו מתוג אין חיוג מזכיר.

נעבור מחיוג אל ראב"ע. בתיאור דרך קריאתם של בני טבריה מביא ראב"ע („צחות", במהדורת דניאל בומבירג, ונציה 1546, דף קלה עמ' א) במפורש משמו של חיוג⁴ את הכללים הנוגעים בשווא שלפני י'⁵ ובשווא הקודם לא, לה, לח' או לע', אבל אינו מייחד כל דיון לשווא שלפני א', ה', ח' וע' קמוצות⁶. משמו של חיוג מביא ראב"ע גם כלל מיוחד לגבי השווא שלפני קמץ (כגון בתיבות ב'קָהָה, ש'מָרִים), ההגוי כ"פתח חטף". בחיבורי חיוג לא מצאתי כלל אחרון זה, ונראה שהכוונה כאן למימוש היסודי של השווא. ראב"ע מקבל את רובם הגדול של דברי חיוג הנוגעים בפרשה הנידונה, ואין הוא חולק עליו אלא ביחס לעניין אחד, השייך לסוגית ההבחנה בין נעים לנחים, הוא עניין שווא סופי הבא אחרי שווא, כגון בצורות נִיָּמָה, נִיָּשָׁה⁷. על ראייתו של השווא השני בצורות אלה כנע חולק ראב"ע גם ב„מאזנים" (מהדורת וואלף היידנהיים, אופיבאך תקנ"א, דף ג עמ' א).

עד שנסיים סקירתנו זאת — שאינה מתיימרת כלל ועיקר לכלול את מקורות ימי הביניים כולם — ברד"ק, נסקור קצרות דבריהם של שני חיבורים

1. ההדגשה שלי.

2. הנושא: העבריים (אלעבראניון — שם).

3. להסברת רקעו של חריג זה ר' דבריו של פרוס' בן-חיים בחוברת זאת של לשוננו.

4. אעפ"י שחיוג עצמו אינו מציין, שההגייה המתוארת בידיו היא הגייתם של בני

טבריה, הש' ילון, הליכות שבא כג, הע' 81.

5. בהרגמותיו מובאים רק מקרים של שווא שבאמצע התיבה לפני י'; הש' ילון, שם.

6. ברגשטריסר מביא (ה"ג § 10h) את דברי חיוג לגבי הגיית השווא שלפני גרוניות

קמוצות, ומעיר: „בדומה לכך — אבן עזרא". אין הוא מציין שם מראה-מקום לחיבורי ראב"ע ואיני יודע על מה הוא סומך, אפשר הוא מסיק מסקנתו זאת מקביעתו הכללית של ראב"ע, שיש

לקבל את דברי חיוג פרש לעניין אחד, ר' בהמשך הדיון.

7. ע' לעיל: § א, 1 דר.

שהוקדשו כולם לעניין השווא. שניהם עלומי שמות המחברים. הראשון שבהם (פורסם בידי נ' אלוני: "מדקדוק המסורה", לשוננו יב (תשי"ד), 145 ואילך) קובע את התאמת מימושו של השווא שלפני א', ה', ח', וע' לתנועותיהן ("אלשרט אלכאמס" — שם, עמ' ד), וכן הגייה חרוקה של שווא שבראש התיבה הבא באות שימוש לפני י' ("שרט יד עשר" — שם, עמ' ה). המימוש היסודי של השווא לפי חיבור זה הוא פתח; בזאת אתה נוכח מן השימוש במונח "פתח" בהוראת "ייהגה כשווא נע" בניסוח הכללים כולם.

החיבור השני (המאמר על השווא שפרסמו קורט לוי) קובע (עמ' ח) כי מימושו היסודי של השווא הוא כפתח חטוף, ובכללו של דבר, החטיפות היא "יסוד בנינו של השווא". גם כאן מובא הכלל לגבי השווא הקודם לא', ה', ח' וע' שתנועתו כתנועתן (שם, עמ' יח-יט; הדוגמות המובאות הן משל שוואים שבראש התיבה ובאמצע התיבה כאחד), ומצוינת ההבחנה הכמותית בין השווא שאינו מתוג — שמימושו חטוף ("בהכפיה"), לבין השווא המתוג, שמימושו מלא ("בתתקיל"). כלל זה של התאמת מימוש השווא לתנועה שאחריו אינו חל בעת שהשווא עצמו בא באחד העיצורים הנזכרים (עמ' יט). לגבי השווא הקודם ל' ולגבי השווא המתוג שאינו קודם לא', ה', ח' או לע', אין החיבור הנידון מעלה כללים, אבל ראוי לזכור שהוא מצוי בידו בצורה מקוטעת. נסיים סקירתנו בדברי רד"ק במכלול, שבו מוקדש שער מיוחד לשווא (בהוצאת פיורדא תקנ"ג: דף קנד, עמ' ב — דף קנו עמ' ב). מדבריו של רד"ק אנו למדים, שאם אין כל התניה מיוחדת, הרי "קריאת השווא נוטה לפתח", אבל כשהוא מתוג — "תקרא פתח בהרחבה" (שם דף קנה עמ' א). הבחנה זאת בין שווא מתוג לבין שאינו מתוג קיימת גם בקטיגוריות הבאות: לפני א', ה', ח' וע' בהתאמה לתנועתן — "ואם עם השווא געיא תקרא השווא בהרחבה" (שם דף קנד עמ' ב); לפני י' — בחירק, "ואם הגעיא עמה תקרא חירק בהרחבה" (שם, שם). בקטיגוריה האחרונה מונה רד"ק חריג שאינו נזכר במקורות האחרים שנסקרו, ואשר אינו אלא השלמה לכללי ההגייה של שווא הקודם ל': חטף-פתח או חטף-סגול הקודמים ל' אינם נהגים כחירק אלא כפתח או כסגול.

ג. נשוב עתה אל המחברות, ונראה מה היחס בין כללי מימושו של השווא הנקבעים בהן לבין כללי המקורות שהובאו כאן. מחברת התיגאן הערבית מתאימה בכלליה למכלול², ואילו המחברת העברית נבדלת מחיבורים אלה רק בעניין אחד, בקביעת המימוש היסודי של פתח רק לגבי שווא שבראש התיבה (ר' להלן)³. אשר לחיבורים האחרים שהושוו, אנו מעלים מתוך סיכומי של דיוננו את הנקודות הבאות:

1. "אצל בנייה אלשווא אנמא הי עלי אלתכסיה" (עמ' כ).
2. שני עניינים הנידונים ב"מכלול" (השווא הסופי והשווא הקודם לו; שווא בא', ה', ח', או ע' לפני י') אינם מובאים במחברת. לגבי העניין הראשון מביא רד"ק מסורות שונות של הגייה (ר' § א, עמ' 26 [17] הערה 2), והאחרון אינו, כאמור, אלא השלמת הכלל של שווא לפני י' במקרה חורג אחד.
3. שאלת היחס הכולל בין המחברות לבין חיבורי הקמחיים היא עניין לדיון מיוחד. בסוגיות רבות נראה כי אין לקבוע את תלותן של הראשונות באחרונות, וניתן להגיע מציאותם של מקורות משותפים לאלו ולאלו.

(1) ההבחנה בין שווא מתוג לבין שווא שאינו מתוג, שהיא במחברות — וב'מכלול' — כללית, נקבעת בדה"ט בפירוש רק לגבי שווא שבראש התיבה שאינו קודם לא', לה', לח', לע' או לי', ומכללל גם לגבי שווא שבראש התיבה הקודם לא', לה', לח' ולע'. מהותה של הבחנה זאת היא, כפי שנראה לנו (לעיל, בב), העלאת הבדל כמותי בין מימושי השווא, כקביעתם המפורשת של המחברות ושל רד"ק. ההבחנה הכמותית בין מימושי השווא המתוג לבין מימושי השווא שאינו מתוג מובאת — אף כי, בטכסט הנמצא בדינו, רק לגבי שווא שלפני א', ה', ח' וע' — גם במאמר על השווא.

(2) ההבחנה בין שלוש הקטיגוריות של מימושי השווא, בהתאמה לעיצורים העוקבים אות (א', ה', ח', ע', י'; כל האחרים) היא כללית בחיבורי הדקדוק שנסקרו. מסורת הגייה מיוחדת, שלא מצאנו לה הקבלות, מועברת אלינו בדברי חיוג, הקובע כי שווא לפני א', ה', ח' וע' קמוצות נהגה כפתח. (3) העובדה שהמחברת העברית קובעת את המימוש היסודי של השווא הנע, מימוש הזהה לשל הפתח, רק לגבי שווא שבראש התיבה, משקפת כנראה מסורת עתיקה של הגייה, שהבחנה בין מימושו של הנע שבראש התיבה לבין מימושו של הנע שבאמצע התיבה, לעניין זה סמוכה גם דרכו של בעל המחברת הערבית בהדגמת דבריו: אע"פ שבניסוחם של הכללים אין הוא מבדיל בין שווא שבראש התיבה לבין שווא שבאמצעיתה, הריהו מדגים את כלליו בשוואים שבראש התיבה בלבד, כאמור, מלמד גם העיון בדה"ט, כי כללים אחדים מוסבים במפורש רק על שווא שבראש התיבה.

4. בדיקת היחס שבין כללי המקורות לבין הגיית בני-תימן
א. בהתאמה מלאה לכללים אלה מבחין הקורא התימני, בקריאת המקרא ובקריאת המשנה, בין מימושו של שווא שלפני אהח"ע (בתנאי שהשווא עצמו אינו בא באחד העיצורים הללו), לבין מימושו של שווא שלפני י' — אף כאן בתנאי שהשווא עצמו אינו בא בא', בה', בח' או בע' — ולבין מימושו של שווא שאינו בן קטיגוריות אלה. דוגמות לעניין זה הובאו לעיל (1, בב). אשר לשאלת היחס שבין השווא הנע שבראש התיבה לבין השווא הנע שבאמצע התיבה, הרי בקריאה אין כל הבדל בין שוואים אלה. ב. לעיל (שם) ראינו כי לפני י' קיימים המימושים: א) i (וב) i (או I). נראה עתה, אם מימושים אלה תלויים במציאות מתג אחרי השווא או בהיעדרו. לשם כך נבדוק את הגייתן של תיבות שבהן לפנינו שווא מתוג, כגון: וַיִּצְנֹם (תה"ל, נה, כ); וַיִּפְדֵּה' (עה, ט); וַיִּפְדֵּם-מֶשֶׁה (עז, כא). מימושו של שווא זה הוא i: (כפי מיעוט קוראים — i), כמימוש החירק המתוג בתיבות וַיִּרְנְנו (שם, סז, ה); וַיִּסְפְּרו (קז, כב).

1. עניין זה בכללו קשור בסוגיה של קביעת מהותו של השווא שבאמצע התיבה, העוקב תנועה ואשר אין עיצורו מוכפל. הש' דברינו ב' § א, 1, בב.
לשאלה כולה, שאלת היחס בין שווא שבראש התיבה לבין שווא שבאמצע התיבה במקורות, הש' את דבריהם של ילון, הליכות שבא, קג—קד, קח; ברגרין, לשוננו טו, 170; ואת דיונו המקיף של גומפרץ בשאלה החשובה של תורת ההברה בחיבורי הדקדוק של יה"ב ויחסה למהותו של השווא: מ"ש, 131—141, הש' גם שם, 310 הע' 10, ו-336.

אציין כאן כי בס' תהלים מקיימת מסורת הקריאה של ב"ת שווא מתוג לפני י' רק במספר תיבות (הש' להלן: גג, דד); במרבית המקרים דינו של השווא שהוא מתוג במסורת המקרא הטברנית כדין שווא רגיל. שאינו מתוג. היעדר המיתוג במקרים אלה מקורו כנראה בדרך הקריאה של ספר תהלים. שאינה עשויה לפי הטעמים¹. מאחר שלא נתקיימה מסורת הטעמים בקריאת ספר תהלים, נראה שגם בענייני מיתוג הקפידו בו פחות מאשר בספרים אחרים, וכמה וכמה שוואים שהם מתוגים לפי מסורת המקרא הטברנית אין מיתוגם ניכר בקריאה. מכל מקום: בכל המקרים שבהם מקיימת מסורת הקריאה של ב"ת שווא מתוג שלפני י', מבדיל הקורא כמותית בין שווא זה לבין שווא שאינו מתוג; הראשון הוא תנועה ארוכה (ועתים בינונית); האחרון הוא תנועה חטופה או קצרה. בסיכומי של דבר רואים אנו אפוא, כי המסורת העתיקה של הגיית השווא הנע שלפני י' כחירק. הגייה שמקורה בהידמות פוניטית, נתקיימה במילואה בפי בני תימן. כפי שלמדנו מחיבורי הדקדוק, טברנית היא מסורת הגייה זאת — אבל נראה שהיא הייתה קיימת גם במבטאים אחרים. לפחות בהיקף מצומצם. על כך אנו למדים משרידי מסורת המקרא התימנית הקדומה, ששימשה אצל ב"ת לפני שקיבלו את מסורתו של בן אשר², מצורות כבליות מסוימות של לשון חכמים³ ומן הניקוד הא"י⁴.

1. בספר תהלים אין קריאה בטעמי המקרא נוהגת; למזמורי תהלים, הנאמרים לעולם ע"י הציבור כולה, במקהלה, נעיונות מוסיקאליות שאינן נעיונות של קריאה בטעמים.

2. כגון: בָּיִם (ש"ב יט, כ; קאפח, סיני כט, רסד). אין בידי לומר עתה, מה היה היקפה של התופעה במסורת המקרא התימנית הקדומה, שהיא אחת משלושותיה של המסורת הקרויה כבלית.

3. כגון: דִּי, הִי' (פורת, ל"ח 25) — בתיבה השנייה (ציווי מן היה) שלא בהתאמה לכלל הטברני (ולדרכם של ב"ת) שלפיו אין מימוש של השווא שלפני י' ואשר עיצורו הוא א', ה', ח' או ע', מותנה ב"י שאחריו.

4. ר' ברגשטריסר, ה"ג 1018, דוגמות למקרים שבהם אהה מוצא בניקוד הא"י חירק כמקבילו של שווא נע טברני לפני י', הביא גומפרץ (מ"ש 70, 105), אלא שראוי לפרש ולומר, שאין זאת דרכו הקבועה של הניקוד הא"י. בדיקת טכסטים אחדים שפרסמם קאהלה במ"י תוכיח: א, בטכסט של הקרובות על כ"ד משמרות (מ"ו א', א - כג) לא צוין השווא הנע בדרך כלל, והדברים אמורים גם על שווא הקודם ל"י (למשל: וִי־י — שם, עמ' ג) — משמע ששווא זה לא נתייחד בהגייתו. ב, בכתב"י L ו-K (לפי סימונו של קאהלה) צוין השווא הנע בדרך כלל בסימן א־ (סימן העשוי להחלף ב־), וכך הוא לפני י' במקרים הבאים: ירמִיָּהוּ (ירמ' א, א; שם, 78); וּמִידֵי' (תהי' נה, יד; שם, 84). גם כאן יש שהשווא שלפני י' אינו מנוקד כלל; ויאמרו (תהי' ע, ה; עמ' 85). דברים אלה אינם אלא לשם השלמות-מה של התמונה העולה מדרכו של הניקוד הא"י בעניין הגידול: עצם מציאותו של חירק כמקבילו הא"י של שווא נע טברני היא עובדה, אבל אין היא תופעה כללית.

עוד מלמדים הטכסטים הא"י כי אותיות השימוש שלפני י' חרוקה, שנקדני טבריה ניקודן בשווא, תנועתן הא"י היא חירק (והי' שלאחריהן נחה), ככלל של בן נפתלי: לִישַׁעַךְ (מ"ו א, עמ' י בשורה האחרונה); וְיִשְׁמָחוּ (תהי' ע, ה; מ"ו ב, 85). ר' גם מ"ו ב, עמ' 84. תופעה זאת אינה אלא תולדת מצב קודם של הגייה, שבו נהגו הן השווא והן ה' שלאחריו בתנועת החיריק. הסי' גומפרץ, שם 70.

גג. נבדוק עתה את היחס בין מימושי השווא שלפני א', ה', ח' וע' (שווא שהוא עצמו אינו בא באחד העיצורים הללו), לבין הכללים הנקבעים לגבי שווא זה בחיבורי הדקדוק.

לעיל (1, בב) ראינו כי מימושי השווא שאינו מתוג לפני א', ה', ח' וע' הם: (1ב) a ; (3) e, e^o ; (4) δ ; (5) i, i^o (או I); (6) o ; (7) u ; (8) u^o = „אפס”. העיון בדוגמות מעלה כי: (1ב) הוא מימוש השווא לפני עיצורים אלה כשהם בפתח; (3) — כשתנועתם צירי (ובחטיבות מסוימות גם כשתנועתם חולם); (4) הוא המימוש לפני עיצורים אלה כשתנועתם חולם (בחטיבות שבהן אין הצירי זהה לחולם); (5) כשתנועתם חירק; (6) — כשתנועתם קמץ; (7) — כשתנועתם שורק (או קיבוץ); (8) — מימוש זה חל במקרים מסוימים, שבהם תנועותיהם של עיצורים אלה הן בטכסטים המקראיים שורק (או קיבוץ) או חולם, ובטכסטים המשניים — מלבד תנועות אלה גם פתח וחירק. אף אחד במימושים אלה כולם אינו מימושו של שווא שהוא עצמו בא בא', ה', ח' וע'.

מכאן אתה אומר: בכל המקרים — חוץ מן הקטיגוריה (8), שבה כמובן אין לדבר על התאמה לתנועת העיצור שאחר השווא — קיימת התאמה איכותית בין תנועת העיצור השוואי לבין תנועת העיצור שאחריו, ככלליהן של המחברות; היחס הכמותי בין שתי התנועות הנידונות אינו כיחס הנקבע במחברות — ר"ל תנועת העיצור השוואי אינה חטופה — בקטיגוריות (1ב), שהרי כאן היא קצרה (a), ו־(3), שהרי כאן היא קצרה (e) או בינונית (e^o). מימושי ה„אפס”¹ שכיחים בייחוד, כשתנועת העיצור שאחר השווא היא חולם או שורק (וקיבוץ); הם רגילים פחות, כשתנועה זאת היא פתח וחירק (דוגמות לכך רק מן המשנה), ואין הם מצויים כלל בטכסטים שנרשמו בידי כשהתנועה היא צירי או קמץ. המימושים הנידונים (כגון: $\dot{p}ötoit$ = קָאתוֹת; $\dot{s}ab^{hu}so$ = שֶׁבְּחוּצָה (דמאי ב, א); ישע' ח, יח); קְעוּף = muf (שם, כב); שְׁבְּחוּצָה (דמאי ב, א); $\dot{s}hu$ = ² (למשל: שם, ב)) הם חריגים שחריגתם כפולה, ראשית — בעת שהשווא בא בראש התיבה, הרי הם המקרים היחידים שבהם פותחת ההברה בצרור עיצורים; שנית: הם חורגים מכללי ההתאמה הנזכרים.

כיצד יש להסביר את התופעה: כלום כאן מסורת קדומה של הגייה³, או שמא ביסודו של דבר לפנינו הגייה המושתתת על הכללים הנזכרים של אסכולת טבריה, אלא שהתנועות החטופות ($\dot{o}, \dot{i}, \dot{u}$ וכיו"ב) „נחאפסו” — כלומר: נשללו לחלוטין?

1. עניין זה של מימושי ה„אפס” הצריך בדיקות מרובות: ראוי היה לברר שם אין כאן אלא תנועות חטופות שההבחנה בהן קשה, הבדיקות — שבהן השוויתי את מסקנותיהם של שומעים אחרים למסקנותיי — העלו כי אין ספק בהיעדרה של כל תנועה שהיא, כלומר במציאותם של מימושי „אפס” של שווא נע היסטורי לפני א', ה', ח' וע'.

2. לצורה זאת ר' להלן, § ד.

3. תעתיקים יווניים מלמדים על קיומה של זאת במקרים מסוימים לפני סדקיים ולועיים (ר' ברינו, עמ' 828 — בתעתיקי התיבות; נאס, שאל, תהילתך, מאד; הש' גם שם, 4 וגומפרץ, מ"ש 201), אבל אין זאת תופעה החלה רק לפני העיצורים הנזכרים (עיי' ברשימה שם).

לא יכולתי להשתמש בעבודתו של Max L. Margolis, The Pronunciation of according to New Hexaplaric Material, AJSL XXVI (1909/10), 62–70.

בתודעתם של הקוראים נתפסים המימושים הנידונים כמימושים תנועתיים הוהים באיכותם לתנועת העיצור הבא אחריהם. בהתאם למסורת הדקדוק, ומסתבר שתודעה זאת מבוססת על כללים שנלמדו. לא היינו נותנים דעתנו עליה, אילו נתגלתה כל חוקיות שהיא במציאותם של מימושי ה"אפס". אבל אין כאן כל קביעות: מימושי ה"אפס" מצויים באותם תנאים – ובאותן תיבות – שבהם מצויים מימושים תנועתיים. עובדה זאת דומה שיש בה לאושש את ההנחה האחרונה ולהעדיפה מן הראשונה.

אעיר ואומר, כי בתהליך בחינת הדברים נדמו לי שני עניינים כעשויים להטות את שיקול הדעת לצד ההנחה הראשונה. ראשון שבהם: שכיחות היחסית של מימושי ה"אפס", הן בקריאת המקרא והן בקריאת המשנה. בפי בני-חבאן, ששימרו מסורות הגייה אחדות קדומות, מהן בבליות, שנדחו בשאר החטיבות מפני מסורות אחרות, טברניות. שני שבהם: העובדה שבכל החטיבות שכיחים מימושי ה"אפס" בקריאת המשנה יותר מאשר בקריאת המקרא. אבל אין עניינים אלה עשויים להעלות בבירור את מציאותה של מסורת קדומה. שבה לא חלו כללי ההתאמה הנזכרים. גם אצל בני-חבאן קיימים באותם תנאים מימושים תנועתיים ליד מימושי ה"אפס", ואשר לשכיחות היחסית של התופעה בקריאת המשנה. אפשר שמקורה בעובדה שמסורת קריאה זאת הועברה כולה על-פה, ובניגוד לקריאה במקרא אין היא צמודה לטכסט שיש בו סימני ניקוד קבועים במסורת. שלא כבקריאת המקרא. אין לקורא במשנה סימנים גלויים לעין, שיוכיחו לו את כללי ההתאמה בין השווא לבין תנועותיהם של העיצורים שאחריו.

מסתבר אפוא שיש לקבל את ההנחה השנייה, הנחת נשילתה של התנועה. אין בידינו להסביר, משום מה אין המימוש "אפס" מצוי בטכסטים שנרשמו, כשהעיצור שאחר השווא תנועתו קמץ. באשר לצירי – שגם לפניו אין מימוש זה קיים, ייתכן, שאפשר להסביר את הדבר לאור העובדה, שמימושו של השווא לפני א', ה', ח' וע' צרויות הוא לעתים קרובות ^e. כלומר תנועה בינונית (ולא חטופה), ומפני כמותה תנועה זאת יציבה יותר; אבל לפני א', ה', ח' וע' קמוצות מימושו של השווא שאינו מתוג הוא לעולם תנועה חטופה ⁽¹⁾.

נעבור עתה לשאלת ההבחנה בין השווא שאינו מתוג לבין השווא המתוג בעת שאחריהם א', ה', ח' וע'. אף כאן (הש' לעיל בב, ולהלן דד) אין מסורת הקריאה של ב"ת מקיימת את המתג במספר ניכר של מקרים, שבהם קובעת מסורת המקרא הטברנית שווא מתג. היעדרו של המתג בולט בייחוד בקריאת ספר תהלים (ר' לעיל, שם).

מכל מקום בתיבות מסוימות שבכתובים ידועים, נתקיימו שוואים מתוגים. כגון: וְאִם-יִתֵּר (שמות כט, ד); וְאֵת (ברא' יד; יב, יד; שמות כו, כט ועוד); שְׁאוּלֵם (ישע' יג, ב); וְהִיָּתָה (שם כח, ד); וְהִיָּתָה (הושע ב, א); וְאֶמְרוּ (תה' עג, יא); וְצִי־לָאֵר (שם פג, יא). אין בידי דוגמות מאוששות לקיומם של שוואים מתוגים לפני ח', ולפני א', ה' וע', שתנועותיהן שונות מתנועות

1. בתיבה זאת קיים המיתוג בפי מיעוט קוראים בלבד.

עיצורים אלה בתיבות שהובאו כאן¹. מימושיהם של השוואים המתוגים בתיבות אלה זהים מבחינה איכותית לתנועת העיצור שאחריהם; מבחינה כמותית הם תנועות ארוכות או בינוניות — (u) u: , (o) o: , (e) e: . על אף מיעוטם היחסי של המקרים, שבהם מוצאים אנו במסורת הקריאה של בית שווא מתוג לפני אחד מן העיצורים הנידונים, יש בידינו לומר, כי הכלל שבחיבורי הדקדוק לגבי ההבחנה הכמותית בין מימושו של שווא מתוג שלפני א', ה', ח', וע' לבין מימושו של שווא שאינו מתוג, קיים הלכה למעשה בקריאתם של בית, להוציא אחדים ממקרי מימושו של השווא הקודם לצירי, שהוא תנועה בינונית בשווא שאינו מתוג וארוכה או בינונית בשווא מתוג. e עשויה אפוא להיות מימוש של שווא שאינו מתוג ושל שווא מתוג כאחד.

בסיכומו של הדיון רואים אנו כי מסורת ההגייה, המייחדת קטיגוריה נבדלת של מימושים לשוואים הנעים הקודמים לא', ה', ח', וע' ואינם באים באחד מן העיצורים הללו — נתקימה בקריאתם של בית². מה הוא יסודה של מסורת קריאה זאת?

נגביל עצמנו לאמירת דברים אחדים בלבד בפרשה זאת, שכן תשובה מקפת על השאלה אינה עניין למאמר שמטרתו תיאור הגייתו של השווא אצל בני-תימן. עד כמה שידעתי מגעת, העיסוק האחרון בשאלה זאת הוא דיונו של גיפ גומפרץ³; הסברו בנוי על ההנחה, שבתקופתם של בעלי-המסורה כבר הייתה הגיית הגרונות⁴ מעורצרת כליל — הנחה שקאהלה העלה אותה וביקש לעשותה בסיס להשקפתו על מכלול פעולתם של בעלי המסורה⁵. והרי עיקר ההסבר: מתוך שאיבדו הגרונות את עיצוריותן, קיבל העיצור השוואי הקודם להן את תנועתן; ביסוד הניקוד של הצורות יִהְיֶה, יִהְיֶה וכו' — מונחות צורות שהגיות היו יִהְיֶה, יִהְיֶה, ובעלי המסורה הטברנים, שהחזירו את עטרת הגרונות ליושנה, קבעו את הכלל הנזכר של התאמת מימושו של השווא הקודם לגרונות לתנועתה של הגרונות, מתוך זיקה ברורה למציאות ששררה בהגייה שלא ידעה את הגרונות.

גומפרץ תומך את הסברו בדרכם של נקדני א", המנקדים תחיליות ומליות צמודות שלפני גרונות בתנועת הגרונות⁶ — מקרים שבהם קובעים

1. חייב אדם להיות זהיר בקבלת מסורות קריאה שבע"ס, והוכחה נוספת לדבר עלתה לפניי בפרשה זאת: קוראים אחדים שקראו לפניי פרקי תהלים קיימו שוואים מתוגים גם בתיבות אחרות, שבהן קובעת מסורת המקרא מתג אחרי השווא: וְאֶרְךָ (לב, ח); וְעֹלָם (עב, יב); וְהִלְלוּ (עד, כא). בבדיקות נוספות התברר, שבקריאה המסורתית של פרקי תהלים ע"י הציבור כולו במקלה אין חמתוג קיים בתיבות אלה, קיום המיתוג בפי אותם קוראים יסודו בקפדנות יתירה, אבל כאן — קפדנות שאינה מבוססת על מסורת.

2. על עדות אחרות המקימות מסורת הגייה זאת — ר' גרבלי, לשוננו יט (תשי"ד), 91.

3. על הכלל העתיק: שוא לפני גרונות יוצא בתנועת הגרונות — מ"ש, 200—204.

4. מונח זה כולל את הסדקים (א, ה) ואת הלועיים (ח, ע).

5. להרצאה נרחבת של דבריו ר' The Cairo Genizah (London, 1947), עמ' 86—95.

6. על כך הצביע כבר P. Leander, במאמרו Bemerkungen zur palästinischen Überlieferung des Hebräischen, ZAW 54 (1936), 91—99. ליאנדר למד מדרכם של מיטני א"י ומן הטכסטים הא"י בכללם על שטטוש גמור, או כמעט גמור, של הגרונות.

נקדני טבריה שווא — אבל אין הוא מציין אם זאת היא דרך-הקבע בניקוד הא"י. בדיקתם של הטכסטים — ונוכל להסתפק לשם כך באשר נתפרסם במ"ו — מלמדת כי אין זאת דרכו הקבועה של ניקוד זה. הרי תוצאותיה של הבדיקה בפירוט^{מה}: א. בטכסט של הקרובות על כ"ד משמרות. שבו אין השווא הנע מצוין בדרך כלל, אין אף מקבילו של השווא הטברני שלפני גרוניות מסומן: וארמון, לְאִישִׁיב (מ"ו א', עמ' א); והיוֹשֶׁעַ (עמ' ג). משמע שאין כאן כל ייחוד של הגייה. ב. גם כ"י H¹ (מ"ו ב, 66–72) ו-I¹ (שם, 72–77) אינם מעלים לפנינו תיבות שבהן מנוקד העיצור הקודם לגרונית בתנועתה. במקרים רבים אין הם מציינים כלל את תנועתו של העיצור הנידון (ואמך — יחו' טז, ג; מ"ו ב', 70); באחרים — הם מוכיחים כי תנועתו שונה מתנועת הגרונית (נְחֹשֶׁת — דניאל ט, כז; שם, 73; לְאֹהֲרִיתוֹ — שם יא, ג; עמ' 74). ג. כ"י V (מ"ו ב', 78–81) מראה כי במקרים אחדים עברה תנועת הגרונית לעיצור שלפניה: לְאֹכֶל (ירמ' ב, ז; שם, 80); אבל גם בכ"י זה אין התופעה כללית. ד. כת"י L (שם, 82–87); כאן אתה מוצא מספר גדול ביחס של מקרים שבהם ברור, כי אכן עברה תנועת הגרונית לעיצור הקודם: זאת, תְּהִלְתִּי² — אבל גם בקטעים הנידונים אין התופעה כללית וקבועה.

נחזור לגופו של הדיון: ודאי, הכלל הקובע את הגיית השווא שלפני גרונית — כתנועתה, מושתת על מציאות מסוימת של היגוי, מה הייתה מציאות זאת? האמנם מלמדנו הכלל הנידון על טשטוש מהותם העיצורית של הגרוניים? נראה כי יש להבחין כאן בין הסדקיים (א', ה') לבין הלועיים (ח', ע') — הבחנה העולה גם מתוך העיון בתכונותיהם הפונטיות הכלליות של שני סוגי עיצורים אלה. יש בידינו להניח כי בתקופה שבה נקבע הניקוד, היה איבוד העיצוריות של א' וה' תופעה שכיחה, — והרי על תופעה זאת אנו למדים גם מכמה צורות שבמקרא³ — ועיצור שוואי שקדם לא' ולה' בדין היה שיירש את תנועתן ההיסטורית⁴. מתוך אנאלוגיה לא' ולה' נתקבלה הגייה זאת בקריאת המקרא גם לפני ח' וע' ⁵, שנשתוו להן בבחינות רבות. אע"פ שהללו קיימו את עיצוריותן — מכל מקום במקרים רבים, ובהגייתם של בני מקומות הרבה ⁶, סיכמו של דבר: בעת שקבעו בעלי המסורה את כללם לגבי הגיית השווא שלפני גרוניות, הם כללוהו על יסודי הגיית העברית שהועברה במסורת הקריאה, ונראה שטשטוש מהותן העיצורית של א' וה' היה בה תופעה

1. הרינו מביאים כאן את כתב-היד לפי סימונו של קאהלה במ"ו.

2. על מקרים אלה העיר קאהלה, שם, עמ' 20*. הדוגמות המובאות בידי גומפרץ (שם,

202) לקוחות מכ"י זה.

3. ר' לגבי הא' — ב"ל § h 25; לגבי הה' — שם, שם z' ו-א. הש' גם גומפרץ, שם,

202; ילון, הליכות שבא, צח.

4. כדרך שנוהגת מסורת הניקוד הסורית לגבי שווא קודם לא': וְאֶמֶר <וְאֶמֶר. ר' ברוקלמן

בדקדוקו הסורי⁶, § 43.

5. דומה כי גם הטכסטים שבניקוד הא"י מטים את הדעת לצד המסקנה, כי ניקודו של עיצור

שוואי הקודם לגרונית בתנועת הגרונית היא תופעה השכיחה יותר לפני א' וה' מאשר לפני ח' וע'.

6. ר' י' קוטשר: מחקרים בארמית הגלילית (ירושלים תשי"ב), 48–60; תרביץ כד

(תשט"ו), 856.

שכיחה¹; העובדה שבכלל הנוכח דינו של שווא שלפני א' וה' כדין שווא שלפני ח' וע', אין בו ללמד בהכרח גם על שכיחותה של תופעת איבוד עיצוריות של האחרונות.

ד. מה בין שווא מתוג לבין שווא שאינו מתוג, בעת שאין חשווא בא לפני י' או לפני א, ה, ח' וע'? לשם בירורו של עניין זה נבדקו התיבות הבאות: בישע'י: וְנִבְהִלּוּ (יג, ח); גְּנִי שוּמְמָה (נד, א); פְּרַחְמִי (סג, ז); בְּכַלְצֶרְתָּם (שם, ט). בתהלים: אֶשְׁרִי (א, א); לֵב, ב; מ, ה; קִמְד, טו — בַּפֶּעַם הַשְּׁנִייה בַּסּוּק זה; מִשְׁלִי ח, לד²; נִסְה־עֲלִינוּ (ד, ז); תְּפַלְתִּי (ו, י); מִסְפָּרִים (יט, ב); וְלַעֲפָר (שם, טז); וְלַמְדִּנִּי (כה, ה); וְסִלַּחַת (שם, יא); סְבִיבוֹתִי (כו, ו); וְנִעְזֹרְתִּי (כח, ז); נִשְׁוִי־פֶשַׁע (לב, א); לְכוּ־בָנִים (צד, יב); יִשְׁעַחַךְ (צה, ג); וְנִאֲסַפּוּ (שם, טו); וְלֹא יִדַּע (לט, ז); בְּתוֹכָחוֹת (שם, יב); יִמְלֹטְהוּ (מא, ב); דְּבַר־בִּלְעֵז (מא, ט); וְלַחֲצוֹ (מד, כה); לְכוּ־חֲזוּ (מו, ט); יִכְבְּדֵנִי (נ, כג); גָּבֹא (נא, ב); וְכָל־עֹנֹתִי (שם, יא); בְּסִמְכִי נִפְשִׁי (נד, ו); בְּנִי־אָדָם (נו, ה); בְּלִי־עֹן (נט, ה); דְּבַר־שִׁפְתֵּימִי (שם, יג); לְשִׁמִּי (סא, ט); פְּמַעֲשֵׁהוּ (סב, יג); יִסְפְּרוּ (סד, ו); יִכְחֹשׁוּ (סו, ג); וְצוּרִיקִים (סח, ד); תִּרְצֹדוֹן (שם, יז); יִשְׁוַעְתָּנוּ (שם, כ); לְמוֹשַׁעַת (שם, כא); בְּמִקְהֵלוֹת (שם, יז); תְּנַה־עֹן (סט, כח); תְּנַחֲמֵנִי (צא, כא); גְּמִגִּים (עה, ד); מִסְפָּרִים (עח, ד); גְּנִי־אִפְרִים (שם, ט); וְתַפְאֲרָתוֹ (שם, סא); יִירוּשָׁלַם (עט, ג)³. בכל התיבות הללו מימושו של השווא המתוג הוא ä (או ä). מימוש זה מתאים באיכות ובכמות למימושו של הפתח בהברה פתוחה בעלת עיקריות בעת שאין עיצורו ח', ע' או ר', ובעת שאין הוא בא לפני ח', ע' וי'. שווא מתוג שלפני י' הוא עניין לעצמו (לעיל, כב); אין בידי דוגמות לשוואים מתוגים בח' ובר', וכן לשוואים מתוגים לפני ח', ע'; לשוואים מתוגים בע' ראה להלן (ג, ג, 1). ההבחנה הכמותית שקבעו בעלי המחברות בין המימושים היסודיים של השווא קיימת אפוא בקריאת בית — אמנם בהבדל אחד: בקריאה השווא שאינו מתוג הוא תנועה חטופה⁴ רק במקרים מסוימים, ובאחרים הריהו תנועה קצרה⁵ (a, e). בעוד שלפי המחברות הוא לעולם תנועה חטופה⁴; אבל עצם

1. נראה שהיו כאן דרגות דרגות של מעבר, מן ההגייה העיצורית המלאה של א' וה', עד לטשטושה ולהנחלת תנועותיהם של העיצורים שאבדו לשווא שלפניהם. הש' ילון, שם.

2. קיום המתג בתיבה זאת הוא כללי, כלומר — נוהג בפי כל הקוראים, בשני הכתובים הראשונים; בשלושת הפסוקים האחרונים אין המיתוג כללי.

3. אף כאן אין הקוראים שווים. לפי בדיקותיי יכולני לקבוע כי המתג נוהג בפי כל הקוראים בתיבות הבאות: נִסְה־עֲלִינוּ (ד, ז); תְּפַלְתִּי (ו, י); מִסְפָּרִים (יט, ב); סְבִיבוֹתִי (כו, ו); לְכוּ־בָנִים (צד, יב); בְּתוֹכָחוֹת (לט, יב); גָּבֹא (נא, ב); בְּנִי־אָדָם (נו, ה); בְּלִי־עֹן (נט, ה); תְּנַה־עֹן (סט, כח).

4. לאמתו של דבר ראוי להציג עניין זה לאור היחס, שבין מימושי התנועות אצל בית, לבין קביעותיהם של חיבורי הדקדוק, בעניין מהותה של ההבחנה הכמותית הקיימת בין מימושים שונים של אותה תנועה (אין כוונתנו לחלוקת התנועות העבריות לפי כמותן — ר' 18, עמ' 21 [12], הע' 1). אבל עניין זה יידון לעצמו. לא אעיר כאן אלא שהמחברות מבחינות לפי הכמות שלושה סוגי מימושים: תנועה חטופה, תנועה רגילה ותנועה ארוכה (ביתר דיוק: ארוכה קצת יותר מן הרגילה; בכלל קסיגוריה זאת התנועות המתוגות).

ההבחנה הכמותית בין השווא המתוג לבין השווא שאינו מתוג נתקיימה. לאמיתו של דבר אין קיומה של הבחנה זאת אלא פרט בפרשה רחבה יותר: מסורת הקריאה של ב"ת מקיימת הבחנה כמותית קבועה בין תנועות מתוגות לבין תנועות שאינן מתוגות¹.

בדיקת מימושו של השווא המתוג ממציאה לנו אפוא הוכחה נוספת להנחה (לעיל 2, בב), שבמסורת הקריאה של ב"ת זהים מימושו היסודיים של השווא הנע באיכותם למימושי הפתח — בהתאמה לקביעתם של חיבורי הדקדוק — וכי ə נתפתחה מתוך ä או מתוך ä (שם).

הגנייה זאת, זהות איכותית בין המימושים היסודיים של השווא לבין מימושי הפתח, קיימת גם בעדות אחרות, כעדת בני פרס², ובעבר נראה שהיקפה בהגיית עדות ישראל היה גדול יותר³. ניתן להניח, שזאת הייתה גם ההגייה הבעלית הקדומה, אף כי הנתונים שבידינו לבידור השאלה הם מעטים (לעיל 2, גג)⁴. מהותם של ההגיים המקבילים בניקוד הא"י לשווא הנע הטברני היא שאלה סבוכה, שהרי במקרים רבים אין בניקוד הא"י כל מקביל לשווא הנע הטברני ואין כל הטכסטים אחידים; מכל מקום בטכסטים מסוימים יש שמקביל זה מובע בסימן הפתח⁵.

1. כוונתנו לתנועות שבהן נוהג כל קורא וקורא, על יסוד תלמודו ומתוך הרגל שבידיו, לקיים מחג, אין אחדות כוללת בין ב"ת בעניין קיום המחג. הש"ס 1 א, גג.

התנועה המתוגה נהגית בהארכה מלאה או חלקית. הבדל זה שבין כמותה של ההארכה אפשר שהיה מעיקרו הבדל בין אסכולות: עד התקופה האחרונה היו בצנעא בתיכנסויות שבהם נהגו להאריך כל תנועה מתוגה הארכה מלאה, ולעומתם אחרים שבהם הסתפקו בהארכה חלקית. אבל היום נתערבבו שתי דרכי המימוש, ההארכה המלאה והחלקית, אצל מרבית הקוראים.

2. לפי מסורת ההגייה של יהודי פרס (אדייק ואפרש: הקוראים שמפיהם למדתי בני י"ד הם), דינו של השווא הנע כדון פתח קצר. למעשה אין מימושו של השווא כסתח קצר אלא במקרים מסוימים; באחרים הוא הגוי כתנועה המרכזית פ, ואכמ"ל. — איני יכול לעסוק כאן במקרים של זהות הגייתם של השווא והפתח אצל בני העדות הקריות, "ספרדיות" (ועדות המזרח) שבקריאתם מימושו היסודי של השווא הוא כמימוש הסגול (= והצירי).

3. בידור מפורט מחייב דיון מסועף, ולא נעיר אלא קצרות. השווה דברי שלמה אלמולי על הגייה זאת בסי בני טולידו (הליכות שבא, עמ' כח; שם, עמ' צב; ע' גם בדברי ילון בקונטרסים שנה א, ב, 82); ממקום אחר אנו למדים על קיומה של הגייה זאת גם בעדות אשכנזיות (ילון, קונטרסים שם), ומכמה וכמה מקומות אנו למדים על המימוש a הקיים בזהות זמן ומקום ועדה בצדו של המימוש "כמו סגול או צרי" (אלמולי, שם, שם; ילון, שם, עמ' צב וקונטרסים שם).

4. הש' לעיל, ה' 3 בעמ' 117[26]. במקרים מסוימים מופיע במסורת הבעלית חירק כמקבילו של שווא נע טברני, בעיקר במ, כגון: מִקְרִים — יח' לט, יד; קאחלה, מ"א, 195; רי' גם פורת, ל"ח 25, 88) ובי' (י"ד י"ח: פורת, 25) — להבדיל מן השווא הקודם ל"י (רי' לעיל) — אבל גם בעיצורים אחרים (פורת, שם). קיומה של התנועה i ב"י מקורו כנראה בהידמות (והש' דרכה של הסורית בעניין זה); אשר למקרים האחרים — האפשר להסביר את הדבר (על אף היותה של הברת השווא סתוהה), מתוך חילופי a/i במסורת בכל (הש' למשל את צורות הצווי או צורות הבינוני של פ"נ — מ"א, 192; פורת ל"ח, 88—84) ?

5. הש': צַמַּת (בקרבובות לכיד משמרות; מ"ו א"י, עמ' ה' שו' 21), צַחַח (שם, עמ' ז' שו' 17); נֹוֹה קִדְשָׁךְ (שם, שו' 8 מלמטה). בטכסטים א"י לא מעטים (הש' הערה 4 בעמ' 124[83]) משמש סימן

5. השווא והעיקריות

שוואים מתוגים הם בדרך כלל בעלי עיקריות תניינית, התלויה גם בביצוע המוסיקאלי. שוואים רגילים, שאינם מתוגים לפי מסורת־המקרא הסברנית, עשויים לפעמים להיות בעלי עיקריות, ראשית או תניינית.² בקריאת המקרא נדירה באופן יחסי תחולת העיקריות בהברתו של שווא שאינו מחוג, ומכל הספרים הריהי שכיחה ביותר בקריאת ספר תהלים. בקריאת המשנה, שנה אין שוואים מתוגים קיימים, תופעה זאת של תחולת העיקריות בהברת השווא רגילה היא למדי. דוגמות: יתְפָּרְדוּ = yitpōrādu (תהל' צב, י); אֶקְרִין = ḡōsārin (בכורים ב, ג), מימושי השווא בעל העיקריות הם כמימושי השווא המתוג.

אין צריך לומר, כי תחולה זו של העיקריות במקרא נוגדת את ציון העיקריות, שאליה מתכוון פיסוק הטעמים. הסמך לכאן את דברי בעל המחברת העברית: „האות שיש עליו השוא לעולם אי אפשר שיהיה תחתיו טעם, כי הטעם ימשוך האות ויארץ בו, והשוא הנח והנד אי אפשר להאריך בהן אלא יוצאין בפתיחת הפה בלא הדגשה חזקה, כמו: בי³ בראשית נקרא השוא בפתיחה ואינה נמשכת כדי שתסבול טעם, אלא מתגלגלת בפה ודולגת למלך הסמוך לה, לפיכך אי אפשר שיהיה טעם עם השוא לעולם, שהן חלוף זה לזה, הטעם מושך והשוא אינו נמשך. לכך נמנע, והגציה אינה טעם אלא סימן לפתיחת השוא לבד” (עמ' 63 — 64).

תחולת העיקריות בהברת השווא בקריאת המקרא אינה אלא סוגיה אחת בפרשת תחולתה של העיקריות בקריאת בני־תימן: כפי שמראה בחינתה של סוגיה זאת, טושטשה במקרים מסוימים הזיקה שבין קריאת ב"ת לבין תחולתה של העיקריות כפי שהיא מובעת בטעמי המקרא. ייחודו של ספר תהלים דווקא בעניין זה מסתבר לאור העובדה, כי בקריאתו אבד לחלוטין ביצועם של טעמי המסורה הבודדים ושוב אין הקורא כפות אליהם: אין כאן אלא קריאה בנעימה מסוימת המועברת במסורת, שאין לה ולטעמים דבר. שכיחותה היחסית של תחולת העיקריות בהברת השווא במשנה אינה אלא עניין אחד מתוך פרשה כללית: בקריאת טכסטים שאינם מקראיים, שכיחה

הסגול, ופעמים גם סימן הצירי, כמקבילו של השווא הנע הסברני (ר' קאהלה, מ"ו ב': 17, 31; אצל ב"ל 107), ומובן כי לשם ברור מהותה של תנועת השווא, יש להבדיל כאן בין טכסטים המבחינים בין צירי לסגול, לבין טכסטים שבהם אין הבחנה זאת קיימת. בכ"י אחד יש שחשווא מסומן בסימן הנבדל טסימי תנועות האחרות, והזהה לסימן הדגש (מ"ו ב': 15, 30). בהערה זאת אין בידינו למצות את שאלת סימונו של השווא בטכסטים הא"י, ולא אמרנו מה שאמרנו כאן אלא כדי לשאול אם אמנם הגיית השווא כפחה היא ההגייה העיקרית העולה מן הניקוד הא"י (כך ילון, קונטרסים שם). אין בידינו לקבוע אלא שהטכסטים הא"י משקפים חגיות שונות של השווא, חגיות שאפשר הן בנות לחגים (או דרכי־קריאה) נבדלי־מקום ואולי גם שוני־תקופה. ראוי לעיין גם בחומר המובא בידי ליאנדר במאמרו הנזכר (ר' הערה 6 בעמ' 127[38]).

1. הש' ב"ל § 12n.

2. ההבחנה בין שני סוגי העיקריות ותנאיה תוסבר במקום אחר.

3. כלומר הב' של חתיבה בראשית.

תחולת העיקריות שלא בהתאמה לכללי העיקריות של מסורת המקרא הטברנית יותר מאשר בקריאת המקרא.¹

6. תיאורו של השווא בקריאת בני-תימן בדברי חוקרים חוקרים שעסקו בפרשת השווא. בהגייה התימנית ייחדו דבריהם לתיאורו של בחינות אחדות במימושי השווא, מבלי שיעלו ראשית את שאלת ההבחנה בין נעים לנחים במסורת הקריאה של ב"ת (§ א). נביא כאן את תמצית מסקנותיהם לגבי מימושי השווא.

יעקב ספיר ייחד ב"מסע תימן" פרק לענייני ההגייה והקריאה בטעמים, והרי דבריו לגבי השווא: "השבא נע יניעו באופנים שונים: א) אם השבא לפני אותיות הגרון (אחה"ע) יקראוהו כמו הנקודה שתחת אות הגרון שאחריו אם קמץ חולם חירק. למשל: נָאָמְרוּ כמו נָאָמְרוּ, כְּחֻקָּה כמו רֻחֻקָּה, וְאָם כמו וְאָם, וכן על זה הדרך בכל הנקודות. ב) אם השבא לפני יוד יצא לעולם בחירק כמו קִיד — קִיד. ג) שאר שבאין הנעים בפתח קל לעולם. ואולם גם ביניהם יש שלא שמשו כל צרכם ומעקשים הקריאה הישרה וקורים — — — וכן ירחבו קריאת השבאים נעים יותר מהמדה עד שנשמע כתנועת מלך" (עמ' ע). כללים אלה מתאימים לכללים המובאים במחברות, בהבדל חשוב אחר: אין כאן כל הבחנה בין שווא שאינו מתוג לבין שווא מתוג. ניתן להניח, שספיר קבע את אשר קבע לפי מה ששמע, ולא בעקבותיה של מחברת התיגאן שהעתיקה בתימן ואף חשב להוציאה לאור (שם, עמ' עב)², ומתוך השמיעה לא עמד על השוואים המתוגים, שיחסית אינם שכיחים.

לתיאור הגיית השווא בספרו של ספיר הסמך עצמו דאלמאן (א"ג, 83 הע' 4), הקובע כי כלליו של ספיר ככללי "דקדוקי הטעמים" הם, דאלמאן לא עסק בעניין בפירוט, ואין קביעתו זאת שלמה (הש' כלליו של ספיר לכללי דה"ט — לעיל: 3, בב), אף דבריו שבקריאתם נוהגים בני תימן בשווא לפי כללים אחרונים אלה, אבל "שלא בעקיבות" (שם), אין בהם ליתן תיאור של ממש של הקיים בקריאה. מהותו היסודית של השווא בהגייה התימנית לפי דאלמאן (שם, עמ' 77) היא "תנועה ממולמלת" (Murmelvokal)³.

אידלזון קובע (ג"א, 16; פ"ג, 15) כי מבחינה כמותית דינם של השווא הנע ושל "המרחף" כדין תנועה קצרה, אבל "כזמרה" (והוא מכוון בכך גם לקריאה בטעמים) יש שהוא מתקצר, ואז הוא זהה לשווא ב"הגייה האשכנזית"⁴. מימושו הרגיל של השווא הוא כמימוש הפתח (ä בסימונו של א'), וכמוהו הוא נהגה כתנועה אחורית נמוכה (ä) בסמיכות לא', לח', לע' ולמוהדים (אמפטיים).

1. עניין לעצמו הן מלים שמקורן עברי, שנשתקעו בער"ת, ואשר לגביהן אין צריך לומר כי הכרת השווא עשויה לשאת את העיקריות. ר' גויטיין, היסודות, 861; ימני § 7a.
2. זכות זאת לא נתגלגלה לידי, אבל מהדורת מחברת התיגאן העברית שהוציאה לאור דרנבורג מבוססת על כ"י שהביאו ספיר מתימן (עיין בהקדמת המהדיר), ואף נויבאוואר, שההדיר את המחברת הערבית לפי כ"י אחדים, השחמש בכ"י אחד שהובא בידי ספיר (ר' הקדמתו של נויבאוואר, עמ' 6).

3. דבריו אלה של דאלמאן נתקבלו ע"י סטינג (עמ' XXII).

4. אין הוא מפרש, לאיו הגייה אשכנזית הוא מכוון.

א' דן גם בויקתו של מימוש השווא לתנועות העוקבות אותו; בצורות אחדות בפרשה הנידונה, ככתעתיקי התיבות „ןאַמֶר” ו „אַעֶשֶׂה”, קרוב הרישום למציאות העולה מן הקריאה, אבל המסקנה שהוסקה אינה מדויקת. עוד העלה א' כי ו' שוואית לפני י' חרוקה היא wi; במקרים אחרים הריהי (wu) wo, בדומה לערבית. בפ"ג (שם) מדגיש א' את קביעתו שלפיה רק שווא הבא בו' לפני י' חרוקה מימוש ו': אין הוא מקבל את דברי ספיר (במסע תימן; ראה לעיל) כי השווא הגוי כ־i לפני כל י', תהא תנועה אשר תהא.

בדיקתנו מעלה כי מסקנותיו של א' — שעיקר מפעלו החשוב הוא בשדה המוסיקולוגיה — צריכות תיקון מכמה וכמה בחינות: אין הוא מבדיל בין שווא מתוג לבין שווא שאינו מתוג; קביעתו לגבי הגיית השווא הסמוך לא, לח' ולע' לקיה; דבריו על הגיית השווא שלפני י' אינם מדויקים. אשר לדבריו של א' על „התקצרות” השווא ב „זמרה”, נראה שהוא מכוון למימוש שסומן בידניו ב־ə. — אין א' מעיר על קיומו של מימוש „אפס” של השווא הנע, אעפ"י שהוא קיים בטכסטים שלו; נדגים מימוש זה לפני ח' וא' מתוך הטכסט המובא בתעתיק בפ"ג, 62: שלחו = solhu (ירמ' יד, ג), מצאו = mosʔu (שם, שם).

גרימה (עמ' 132–133) קובע את מימושי השווא מתוך זיקתם לעיקריות. הוא מבחין שני סוגי מימושים: (א) בהברה השנייה לפני העיקריות הראשית — תנועה שאת גונה קשה להגדיר, תנועה ממולמלת, המסומנת בידי ג' ב־ə: תְּהַלְמוֹת = tehō'mōt; מְנַחֵם = mēna:hēm. לפני א' או ע' המימוש הוא a, ולפני ח' — ä. עוד קובע ג' כי תנועה זאת עשויה להתאפס בעת שהיא באה בראש תיבה, הקשורה קשר הדוק לתיבה שלפניה; במקרה זה מצטרף העיצור השוואי להברה הסופית של התיבה שלפניו: שְׁנִי-נֶעְרָו = šene:n-ä'ra'w. (ב) בהברה הראשונה לפני העיקריות, בין היא עיקריות ראשית בין היא עיקריות תניינית: a או a.e למשל בתיבות הבאות: שְׁנִי (סמיכות של שְׁנִים) בְּנוֹת, רוּחַ, גִּילָה, בְּנֵעַן, יִשְׁבֵּה, מִשְׁפָּנוֹת, בְּמוֹאֲבָן, e בתיבות: שְׁנִי (סמיכות של שְׁנִים), בְּנוֹ, שְׁבִי, שְׁמוֹ, לְרִיחַ, נָאֵם, יֹאכָזְמוֹ, יִשְׁבוּ, יִקְבְּהוּ. ג' אינו קובע אלא תנאי אחד הקיים כאן, ולכן ניתן להעלות, כי בעת שתנאי זה אינו קיים היחס בין a לבין e הוא חפשי. תנאי זה הוא היותה של י' עיצורו של השווא או העיצור העוקב אותו. במקרה זה חל שינוי של שווא-a ל-e ושל שווא-e ל-i: הִיָּתָה = hä:yetä; בִּיָּאֵד = biyäd. כן יש שמימוש של השווא הבא ב' הוא „אפס”: יְהִי = yihi ליד yhi. ועוד: בתוך קטיגורית ה„שווא-a” קובע ג' כי בעת שההברה העוקבת את הברה השווא היא בעלת עיקריות תניינית, מופיעה ä ליד a.

מסקנותיו של ג' מקבילות למסקנותינו לגבי מימושי השווא בשני עניינים, אבל רק בבחינתם הכללית, ולא בפרטיהם: ראשונה — בקביעה שיש מספר מימושים יסודיים לשווא — לפי ג': ə, a, e; לפי קביעתנו: ə, a, ə.

1. גרימה חוזר לעסוק ביחס שבין מימושי השווא אצל ב"ת בדונו, בהמשכו של המאמר, בהגייה התימנית מבחינה היסטורית; הוא משווה לעניין זה את החילוסים שבין a לבין e בתעתיקי השבעים, אצל הירונימוס, וגם במקבילות אכדיות לשמות פרטיים עבריים. ג' מסביר

שנית — בקביעה שלעיתים מימושו של השווא הנע הוא „אפס“. להבחנה העקרונית של ג' בין מימושו של שווא בהברה הראשונה לפני העיקריות לבין מימושו בהברה השנייה לפני, איני רואה כל אחיזה. תיאורו של ג' לקה גם בהיעדרו של דיון כולל בשאלת היחס שבין השווא לבין העיצורים העוקבים אותו ותנועותיהם, והדבר מתגלה בתעתיקי התיבות שבהן בא השווא לפני א' ה' ח' וע'; אתה מוצא כאן תעתיקים הרחוקים מן המציאות (כגון קְאִיִּים = kaʔe:li:m). — אשר ליחס שבין השווא והי', הוצמדו בדיונו של ג' שני עניינים; מימוש השווא הקודם לי' ומימושו של השווא בי'. בסיכמו של דבר מראה בחינת מסקנותיו של ג' כי הוא הסיקן על יסוד טכסטים שאין היקפם מספיק; משום כך, כנראה, לא העיר על ההבחנה בין שוואים מתוגים לשאינם מתוגים, ועל עניינים אחרים שבירורם זוקק רישום טכסטים בהיקף נרחב. צצרים הם דבריו של גרידי, ולפיהם השווא הנע „דומה מאד לפתח, אם אין אחריו אחת מהאותיות הגרוניות“ (עמ' 9).

(הסיום יבוא)

את החילוסים הללו מתוך תכונתו הפוניטית של השווא, ש„הגה לחוש“ הוא. קשה לקבל הסבר זה: לפי המסקנות של התיאור שניתן כאן אין השווא „הגה לחוש“ כל עיקר. לגופה של ההשוואה לתעתיקים יש לומר כי היא מחייבת זהירות, שכן גם אם נניח כי היא ממצה ומעלה את כל חנתונים, הרי לעולם יש לשאול אם מסורת-ההגייה (או תהגיות) שאותה מביעים התעתיקים, וזו העולה לפנינו מן הקריאה המשווית (במקרה הנידון — קריאתם של ב"ח) הן זהות. דומה כי העיון שולל זהות זאת.

לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג'

על פי בקשתו של ד"ר ש' מורג ובזיקה למאמרו המתפרסם בחוברת זו אציע כאן הסבר לפרט אחד בכללי השווא של ר' יהודה, שלא נתפרש — כפי שאני רואה — כהלכה עד עכשיו. דבריי לקוחים מתוך פרשת עיונים במסורותיה של הלשון העברית ע"פ עדותם של בעלי המסורה והדקדוק הקדמונים, שאני עתיד לפרסמה ביום מן הימים.

השוואי לפי אחת המסורות אינו הגה קבוע בעל איכות לעצמה: ברגיל הוא נהגה בפתח; לפני אחה"ע הוא מידמה לתנועת אותם ההגאים; לפני יו"ד הוא מידמה לעיצור היו"ד, תהא תנועתו מה שהיא. (כללי ההידמות האלה אינם חלים על השווא שבא באהח"ע, שבה הוא

מסומן בחטף [נ־קמץ, פ־פתח, ס־גול].)

אף כמותו של השווא — לפי אותה המסורה אינה קבועה: כרגיל הוא תנועה חסופה, אך פעמים הוא נהגה כתנועה שלמה (ואולי אף ארוכה)², והגעה"ב באה ללמדנו על כך.

בלשון בעלי המסורה והדקדוק הקדמונים השווא הוא אפוא „משרת“, היינו אין לו איכות (= מלך) משלו, ובלשון הבלשנים בדורנו השווא הוא פונימה המתגשמת במבטא באופן שונה לפי שכנותו, למעשה כל סולם התנועות העברי עשוי לשמש להגשמתו (ריאליזציה) של השווא.

מסורת זו בוודאי מסורת מבטא של א"י היא, והרי נמסר בפירוש במקורות, כי כך הייתה הגיית השווא בפי אנשי טבריה. מצאתי יסודות של הגייה זו — ע"פ שרידים מעטים — גם במבטא השומרונים³, שלאחר מכן התפתח בו השווא לתנועה שלמה בתנאים המיוחדים למבטא הזה.

כל המקורות הקדמונים מבית מדרשם של בעלי המסורה מוסרים את הכללים האלה, ואין ביניהם אלא שינוי נוסח והשמטות בפרטים כנהוג במסירת מסורת קדמונית בחיבורים שונים.

1. הכוונה כמובן לשווא הנע, שכן השווא הנח מציין היעדר כל תנועה, ואין לו ולשווא

הנע אלא שיתוף טכני בסימן הגרסי, ואין מקומו בדיון על התנועות.

2 חרעה המקובלת, שלא הבחינו המדקדים העבריים לפני ר' יוסף קמחי בין תנועות ארוכות (= „גדולות“) לבין תנועות קצרות (= „קטנות“), כפי שניסחה כבר במחקרו Die hebr. Sprachwissenschaft von 10 bis zum 16 Jh. עמ' 78, אינה נכונה, וכבר רמזתי לכך במאמרי תורת התנועות לרס"ג לשוננו י"ח עמ' 85, (עדות ברורה על ההבחנה הכמותית כבר ראיתי מוזמן ברה"ט [בדקדוקי הטעמים] וב„הוריות הקורא“).

3. יעוין בספרי על מסורת השומרונים כרך א — לבשיצא לאור — בעמ' 401 הערה, עמ' 425

הערה לשי' 18.

לכאורה כללי השווא בניסוחו של ר' יהודה⁴ סותרים מסורת זו בפרט אחד והוא: השווא שלפני אהח"ע קמוצות אינו נהגה כקמץ אלא כפתח. ואמנם לא מצאנו עדות לכלל זה במקור אחר.

ברם, זו סתירה מדומה בלבד. וזאת לדעת: כללי השווא ככמה כללים אחרים בדקדוק העברי, שנוסחו בתקופת המסורה וע"פ המבטא העברי המיוחד להם ("טברני"), הוסיפו לשמש חומר לימודי בבתי אולפנא גם במקומות ובזמנים, שהמבטא הטברני לא היה נוהג בהם בכל דקדוקיו⁵. פעמים הביא הכלל לידי שינוי במבטא המסורתי של אותה העדה, הוא עקר מה שהוא מקורי ואורגאני בו ושתל במקומו נטע זר⁶. אך ע"פ רוב הותאם הכלל למציאות של המבטא באותה העדה. עדות מובהקת לכך היא כידוע החלוקה בין הקמץ הגדול לקמץ הקטן (לפי המובן המקובל היום), שאין לה יסוד ושורש במבטא הטברני.

לפיכך השינוי האמור בכללי השווא של ר' יהודה אינו לא מסורת חדשה ולא רפלקס של מסורת קדומה השונה מן הידועה, אלא שינוי של ניסוח וסיגול הכלל הידוע לתנאי המבטא המכונה הספרדי, זה המבחין בין הקמץ הגדול לקמץ הקטן. ר' יהודה אף הוא קובע הידמות של השווא לפני אהח"ע לתנועת אהח"ע בכל המסיבות, כקביעתן של בעלי המסורה, אלא שתוצאת ההידמות במבטא אי אפשר לו להגדירה ב"קמץ" הנהגה בחטיפות, מפני שזה נהגה במבטאו⁷, ועל כרחו עליו לסטות מן הניסוח הטברני ולומר שהשווא במסיבות אלו נהגה כפתח a —

לשון אחר: מלת גְּעָרָה, למשל, הנהגית לפי הכללים האמורים במבטא הטברני gō'ārā, נהגית — או מוצעת הגייתה — במבטא הספרדי ga'ārā; אילולא הטיל ר' יהודה את השינוי הנ"ל בכלל, היה משתמע ממנו להוגה ספרדית, שהגיית גערה במבטאו ראויה להיות gō'ārā, והרי זו הגייה הסותרת לחלוטין את מהותו של הכלל על הידמות השווא לתנועת הגרונית.

אין ראייה מספקת להניח את נוהג ההידמות גם במבטא הספרדי (נראה לי שיש מקום לספק גדול⁸), ואם באמת לא היה השינוי בניסוח פרי מציאות שונה של המבטא (שאינו מדמה את השווא בכלל), הרי שיקולו של ר' יהודה על טיבו של הכלל המורש מכון היטב, וכדרכו ירד לעומקו של העניין.

אולם ר' יהודה, שנהג להציע את תורתו בצמצום ובריכוז, אף כאן שייר ולא הורה מה דינו של השווא לפני אהח"ע בעלות קמץ קטן, והוא דבר שאין צריך לפרשו בחיבורי בעלי המסורה המיוסדים במבטא הטברני.

והרגיש רדיק בחסרון זה והוא מורה: "... ואם חולם כמו לעולם... קריאת השווא נוטה לחולם וכן על קמץ חטף כמו ומגֶּעֶר בך (ישעי' נד, ט)

4. מובאים במאמרו של מורג לעיל עמ' 120—121 [20—30].

5. הוא הדין כמובן עצם הניקוד הטברני שנתפשט ונתקבל בכל קיבוצי ישראל.

6. עיי' למשל חגיית נַעֲמִי וכיו"ב בספר חיובל לכבוד אסף, עמ' 98.

7. ספק זה כבר העלהו ח' ילון במבוא ל"הליכות שבא" של אלמולי, עמ' 8 ואילך, אלא

שהוא רואה להלך בעניין הגיית השווא בין ספרד חדרומית לצפונית, מה שכתב אלמולי על מבטא בני דורו ומקומו ודאי מכון יפה גם לזמנו של ר' יהודה ואנשי ספרד בכלל; וקצת המדקדקים(1)

קורין השווא שאחרי יו"ד כחרק והשווא שאחרי אהח"ע כתנועת אהח"ע וגם זה על המעט" (עמ' כח).

קריאת הגימל נוטה לקמץ חטף מפני העיין ויש ספרים מדויקים שהגימל נקודה בקמץ חטף (מכלול, ריטטענברג, קלח, ע"ב). הרד"ק כיוון שהורה דינו של השווא לפני אהח"ע הקמוצות בקמץ קטן יכול לקיים את כלל בעלי המסורה כניסוחו, היינו שהשווא לפני אהח"ע קמוצות נוטה לקמץ (קמץ סתם = קמץ גדול = פתח!) ואינו צריך לנקוט את הניסוח של ר' יהודה, משקיים את תורתו.

שאמנם משמעותו של הקמץ בדברי רד"ק הנ"ל שווה לשל פתח יעידו שני עדים: א) ר"ק אביו של רד"ק, כתב ב"ספר הזכרון" עמ' 19: "אך אם תצטרף געיא עמהם כמו, שְלָמִים... לְכַב... יקרא קמץ גדול באריכות ובהעמדה"; ב) רמ"ק, אחיו של רד"ק, כתב ב"מהלך שבילי הדעת" שער ד: "אם יבוא אחריו אחת משאר אותיות תהיה נקודה באיזה תנועה שתהיה קריאת השוא נוטה לקמץ". ר"ק ורמ"ק מתכוונים לאותו הקריאה, שהמקורות מבית מדרשם של בעלי המסורה מגדירים אותה כידוע בשם פתח⁸.

מכאן שאין בין ר' יהודה לרד"ק כל הבדל בחגדרת השווא לפני הקמץ למינוי (הגדול והקטן), ויש ביניהם לבין בעלי המסורה מבית מדרשם של אנשי סבריה אותו ההבדל שישנו במבטא הקמץ בין שתי מסורות האמורות. איני יודע כיצד אפשר לייחס לר' יהודה הבחנה במבטא בין הקמץ הגדול לפתח על יסוד המקום הזה⁹, והרי בידינו "ספר הגיקוד" שלו שער ב' וג', שכל עצם הדיון שבהם מיוסד בשוויון הקמץ והפתח במבטא.

עם הזכרת כמותו המתחלפת של השווא ברצוני להעמיד על פירושו של מקום אחד ב"דקדוק הקטן", שהוציא נויבאואר, בעמ' 19¹⁰, בעל הדקדוק מלמד את הכלל הידוע, שהגעיה הפוכת את השווא לפני אהח"ע למלך לא רק באיכות אלא בכמות. והרי הוא אומר: ואן כאן מע אלשווא געיה כִּרְג אלשווא מִכְרְג אלמלך אלדי בעדה סוא או (נ"א אי) מלך כאן. במלת סוא דין הוא שתהא כלולה ההוראה על כמותו של השווא, שאם לא כן אין לחלק זה בשל הכלל משמעות. ואמנם כמשפט הזה נמצא במחברת התיג'אן בעברית שהוציא דירנבורג, בעמ' 61: "...יצא הואו בחרק חטף ואם יש עם השווא געיה יצא בחרק בשווא... יצא השווא בקמץ חטף ואם יש געיה יצא כמלך בשווא...". לפיכך ניתן המשפט הנ"ל להיתרגם באחת משני הדרכים: א) אם תהיה עם השווא געיה, נהגה השווא כהגיית המלך שאחריו בשווא, יהא המלך מה שהוא (ע"פ הנוס' סוא אי); או: אם תהיה עם השווא געיה, נהגה השווא... כהגיית המלך שאחריו, במידה שווה יהיה מלך; התרגום השני מיוסד בהנחה, שהגירסה סוא או (או: סוא אי)

8. ואל יתמה התמה, שרד"ק שם מוסיף ואומר: "ואם פתוחה-תטה לקריאת הפתח", לא דבר חדש השמיענו כאן, אלא הוא הולך ומפרש את הדימוי לפרסיה. אגב יצוין שהדימוי לסגול חסר! (בהנחה: חן דעתך שב, עט סופר" מקיצי נרדמים, תרכד, דף ד ע"א, כתוב: אם קמוצה אם פתוחה תטה לקריאת פתח כמו שערים נערים יעבד (!) הו"ן", והוסיף המהדיר אחר, קמוצה": [תטה לקריאת הקמץ] כנראה ע"פ "המכלול" שלטינו. נראה שהנוסח המקורי ב, עט סופר" עיקר! והרי בו הכלל כפי ניסוחו של חיוג').

9. כך מסיק ד' חומסקי (W. Chomsky) בספרו David Kimhi's Hebrew Grammar,

עמ' 37 הערה 27.

10. הקטע מובא במאמרו של מורג, לעיל עמ' 117–118 [27–28].

נשתבשה מן סוא אן. שהוא כתיב של סוא. בשתי תיבות יי. מקבילות לכתב סוא אן בשתי תיבות נמצא במקור שומרוני מן המאה הי"ג שיתפרסם בספרי על מסורת השומרונים בעמ' 135 ש' 3: ותא אלמחאטב מפתוחה אבדא בעיר שך סוי (כתבי יד אחדים סוא אן!) כאנת מים אלגמע צמיר פאעלין או אלמפעולין (= תיזו הנוכח פתוחה לעולם בלא ספק, בין שמ"ם הריבוי הוא כינוי של נושא ובין שהיא כינוי של מושא); שם עמ' 163 ש' 15: ...בלא חלאף סוי כאן (כתבי יד אחדים סוי אנכאן > סוא אן כאן) אלפעל מאציא... או מסתקבלא = ...בלא שתהא מחלוקת על כך, בין שהפעל הוא בעבר...ובין שהוא בעתיד (ההבאות השומרוניות ניתנות בתעתיק המקובל בספרות השומרונית).

11. עי' מאמרו של ר"צ בנעט, "התנוין בהתפתחותו למלה נפרדת בטכסטים ערביים—יהודיים",

ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל, שנה יב (תשי"ו), עמ' 141 ואילך.

מַפְעֵל בְּעֵבְרִית הַיִּשְׂרָאֵלִית¹

כוונתי כאן לניסיון של קביעה סינכרונית של התחומים המשמעותיים והמורפולוגיים של הצורה בעלת המשקל מִפְעֵל בְּעֵבְרִית הַיִּשְׂרָאֵלִית. בניגודיה לצורות אחרות, הן במערכת הצורות של הפִּעֵל, הן בשל השם. שיקולים דיאכרוניים אינם מענייננו כאן, אולם הואיל וברור, שלפחות חלק השימושים והתופעות שיוזכרו להלן כבר היו לנחלתן של שכבות לשון הקודמות לישראלית, (השווה דברי י' בלאו ב„לשוננו“, י"ח, עמ' 78 ואילך) אורשה לציין, שהבדיקה ההיסטורית הראויה להיעשות – על-ידי מי שמעוניין בה – צריכה להיות, כמובן, לא בדיקה של הורשת צורות ומשמעויות מבודדות, אלא של תולדות היחסים הקיימים בתוך המערכות של העברית בנוגע למשקל הנידון כאן.

החומר המונח ביסוד בדיקתנו זו הוא הלשון השימושית בישראל, ואם לא יצוין דבר אחר – הרי זו אותה שכבת סגנון של הלשון השימושית, שכותב טורים אלו רואה אותה כמנהגית (סטאנדארדית)². המקורות הם – שוב אם לא יצוין דבר אחר – כלל ידיעתו של המחבר את הלשון השימושית, וזאת מתוך ההנחה, שאותה הידיעה עצמה היא של אנשים רבים אחרים, ומתוך האמונה, שקיומן של התופעות הנידונות להלן לא יוכחש על-ידי הקוראים. יחד עם זה גם לחוקר, כמובן, מעמד של „עֵד לשוני“ לעצמו, ואין עדותו חשובה פחות מכל עדות אחרת. קביעה זו חשובה בדיון על לשון חיה, היוצא מתחום החברה הדוברת בה, והיא מחויבת מצד היושר המדעי, למיטב ידיעתי אין כמעט שום לשון חיה, שתופעותיה רשומות במידה ובהיקף, המאפשרים דיון כולל במערכתה על פי אסמכתאות „פילולוגיות“³, ומן המקובלות הוא להסתמך בדיון בלשון מדוברת, על הידיעה המקובלת והמוסמכת (ראייה „מאקרוסקופית“) –

In the case of our own language, we trust to our everyday knowledge⁴. אדרבה, לא אחת יש בכפיית שיטה פילולוגית על תיאור הלשון החיה, היוצא מתוך חברת דובריה, משום סכנת ההטעיה, כיוון שרישומי החוקר עשויים להכיל ולהציג – במעמד שווה לכאורה – תופעות.

1. מאמר זה הוא עיבוד והרחבה של שיחות, ששודרו בפינת הלשון של „קול ישראל“

בחודשים דצמבר 1953 עד מאי 1954.

2. ר' בספרי „העברית שלנו“, עמ' 189 ואילך ובמיוחד התוספת לעמוד זה ברשימת התיקונים

וההוספות (עמ' יב).

3. אותו אוסף פילולוגי, שאינו יכול להביא לפי Henri Frei (הרֵי-סִיסִיריאני האורתודוכסי

האחרון, שעוד נותר, כמדומני), אלא לידי un aveu d'impuissance, impuissance à saisir le système

Linguistics Today = Word X, 1954, 2-3) à travers un corpus limité, עמ' 18).

4. Bloomfield, Language, עמ' 77.

שרשם כ"ראויות לתשומת לב", עם תופעות שאינן באות אלא להדגים את הרגיל. שיווי-משקל פילולוגי אינו ניתן להשיג אלא בלשון מתה, שכלל אוצרה סגור ומוגדר הגדרה כמותית, וכל עבודה פילולוגית ישרה בה מתחשבת בכל הנתונים הנוגעים בבקעה מסוימת באוסף טכסטים נתון מראש, שרק לגביו ובתחומיו יש תוקף לתוצאות המושגות. דווקא משום כך השיטה הפילולוגית החמורה הולמת פחות את חקר הלשון החיה מבחינה מתודולוגית, ואולי התמונה השקולה ביותר, זו שיש בה יחס אמיתי בין ה"רגיל" ובין ה"חורג", היא התמונה שבזיכרון האפרצפטיבי והמסכס-המנפה של החוקר בן החברה שלשונה מתוארת. אי-לכך יש מקום להדגיש כאן, שלהלן לא יהיו לפנינו אסמכתאות, כי אם הדגמות.

1. בינוני פֶּעַל

ניגוד הדיאטזה "אקטיבוס" / "פאסיבוס", הנחשב ליחס המשמעותי הנורמאלי שבין פֶּעַל ובין פֶּעַל, נהוג בעברית הישראלית בזמני העבר והעתיד בלבד (השולח צירף למכתב המחאה / המחאה צורפה למכתב על ידי השולח; המלומד פ' יעבד את ספר החוקר המנוח / ספר החוקר המנוח יעובד על ידי המלומד פ'), אך לא בהווה (צורת "בינוני"). הניגוד בין הבינוני של פֶּעַל ובין הבינוני של פועל הוא ניגוד של קומפלכס של קאטיגוריות: "אקטיבי-אינפֶּקטיבי" / "פאסיבי-פֶּרֶקְטִי" (לא: "פרֶקְטִיבי"), כפי שניתן ללמוד מדוגמאות כגון:

הספר מעובד על ידי המלומד פ' (בניגוד לנ"ל);

המחאה מצורפת למכתב (בניגוד לנ"ל);

הצבא מצויד בנשק מצוין (בניגוד ל-: הממשלה מציידת את

הצבא בנשק מצוין).

את ההנחה, שהניגוד בינוני-פֶּעַל / בינוני-פועל שווה-ערך הוא לניגוד

עבר-פֶּעַל / עבר-פועל, כלומר "אקטיבי" / "פאסיבי", סותרות העובדות הבאות:

א. בדרך כלל לא יימצאו בליווי לבינוני פועל מתארי זמן, המשווים

פֶּעַל אופי של אסֶקְט דוראטיבי-אינֶפֶקטיבי (כגון אז, מתי וכיו"ב), כגון

מתי הספר מעובד על ידי פ' — אז מצורפת ההמחאה למכתב.⁵

(אולם יימצאו: אז מצרפים את ההמחאה... מתי מעבד פ' את הספר?).

ב. כבן-זוג אקטיבי או "אימפרסונאלי" שווה-ערך פחות או יותר

לבינוני-פועל, משמשת תכופות צורת עבר, שהיא במקרה זה — בעלת

פונקציה פֶּרֶקְטִית ולא נאראטיבית⁶:

5. אנחנו משתמשים כאן במירכאות כפולות לציון המשמעות, לכעין "חרגום" של המבע

הנבדק, ואילו מירכאות יחידות מרמזות: "מבע זה אינו מוכר לכותב, והוא מניח, שאינו קיים

באורח רגיל". מבחינה ידועה מירכאות יחידות אלו הן אפוא היפוכה של ה"כוכבית" הבלשנית (החוקר

מניח, שהצורה הייתה קיימת").

6. פונקציה פֶּרֶקְטִית כזאת יש תכופות לצורות העבר בשאלת השלמה, שבה הפועל אינו

נשוא המשפט: מי עיבד את הספר? (נושא: עיבד את הספר; נשוא: מי?). גם

בקונסטרוקציה הפאסיבית הפועל לעתים קרובות אינו נשוא, בדוגמה שלעיל הנשוא הוא: המלומד פ'.

הספר מעובד על ידי פ' = (כלומר: שווה-ערך לפי תוכן ה"מסומן" ל-) פ' עיבד את הספר. או: עיבדו את הספר; ולא: מעבדים את הספר. המחאה מצורפת למכתב = צירפו המחאה למכתב, או (השולח) צירף...

הצבא מצויד בנשק טוב = ציידו את הצבא... או (הממשלה) ציידה...

ג. בן-חוג הפאסיבי המדויק של ההווה (בינוני) בבניין פיעל (כלומר: אין ניגוד אלא ניגוד הדיאטזה בין שתי הצורות) היא בדרך כלל צורה סופֶּץ־טיבית; לסופלציה זו משמשות בין השאר הצורות הבאות:

1. הווה התפעל: היום מתפרסמת הודעה על ידי הממשלה. / היום מפרסמת הממשלה הודעה.

בעבר: אתמול פורסמה (או: התפרסמה, או: נתפרסמה) / אתמול פרסמה; וכן בעתיד.

בית המסחר של פ' מתחסל / פ' מחסל את בית מסחרו; בעבר: חוסל / חיסל.

העבודה מתחדשת החודש על ידי המפעל/המפעל מחדש החודש את העבודה; בעתיד: תחודש / יחדש.

פרס־ביאליק מתחלק כל שנה ("הארץ", 25.11.55); כוחות הים והיבשה והאוויר... מתגייסים על ידי בווינ (נאומו של ד' בן-גוריון, "תשובה לבווינ", שהושמע באספת־הנבחרים ביום 28.11.45).

סופלציה זו מחסלת (neutralizes) בדרך כלל את הניגוד שבין פאסיביות ובין אדמיסיביות, הקיים לעתים בין בנייני הפועל והתפעל:

אקטיביות	פאסיביות	אדמיסיביות
הווה: אני מחנך	אני מתחנך	

עבר: חונכתי "חניכונני" התחנכתי "נתתי, עשיתי שיחנכונני" עתיד: אחנך "אחונך "יחנכונני" אתחנך "אתך, אעשה שיחנכונני" השווה (מפי הדוברים) להתרשם: אני אתרשם ב"נוער העובד" (הש' *ich werde mich einschreiben lassen*).

דומה:

הווה: אני מאכסן	אני מתאכסן
עבר: אכסנתי	אוכסנתי "קבלתי אכסון" התאכסנתי "נתתי, עשיתי שיאכסנתי"

והשווה: מתקפל "ניתן לקיפול" / מקופל ועוד; מתרחץ בנקל, נקי והגייני (מודעה על צבע פלסטי, "הארץ", 24.4.56).

2. קונסטרקציות פריפראסטיות, המכילות שם־פעולה של הפועל הנדון: צורה זו מקובלת בין השאר, אם בניין התפעל "תפוס" או בלתי־רצוי:

הספר נמצא בעיבוד אצל (או: על ידי) המלומד פ'. העניין (נמצא) בטיפול; החולה בטיפול אצל הרופא. (בניגוד ל-: מטפלים בעניין; הרופא מטפל בחולה). אני מקבל אכסון (השווה לעיל). הצורות מטופל, מתעבד נידונות כ"בלתי רצויות" (משום מתאבד).

תופעה דומה אפשר לגלות ביחס לסופלציה של שם־הפועל הפאסיבי:

1. בדרך כלל בהתפעל: להצטלם, להתחנך וכיו"ב;
 2. במקרים ידועים בבניינים אחרים או בפרפראזה: כל מי שאינו מציית להוראות המציל עלול להגרש (ולא להתגרש!) משטח הברכה. (לוח מודעות בכרכת השחייה בנהריה); לבן-צבי ביום הגרשו מארצנו (הקדשה ליצחק בן-צבי בספר שניתן לו ב-1915; "הארץ" 18.4.56); להינתח (פאסיבום של לנתח; "הארץ"); עליי להיות בטיפול, צריך להימצא בעיבוד וכיו"ב. כאן יש הרחבה נוספת של התפקיד הסופלטיבי של בניין נפעל למילוי צורכיהם של בניינים פאסיביים אחרים, כגון: נעתק / העתיק, נאשם / האשים, נעמד / העמיד, נאלץ / אילץ, נאבד / איבד וכיו"ב השווה: הצינורות נחברים לעטיני פרה ("מעריב", 9.9.55).

ד. ההתנהגות התחבירית של צורת מפועץ היא של שם-תואר, התנהגותה התחבירית של צורת מפועץ (הלא-מידעת) היא של פועל: הווה: הצבא מצויד עכשיו בנשק טוב. העם מצייד עכשיו את הצבא.

עבר: הצבא היה מצויד במלחמה בנשק טוב. העם צייד את הצבא במלחמה.

עתיד: בעוד חמש שנים יהיה הצבא מצויד. העם יצייד את הצבא בעוד חמש שנים.

הסימנים האופייניים שהעלינו אותם בדיון זה לצורת מפועץ הם אפוא:

1. אופי תחבירי של שם-תואר, 2. כוח-סימון פאסיבי, 3. כוח-סימון פרפקטי. אנו למדים, שהיחס הסימאנטי "אינפֶקטיבי-הווה / פרפקטי", המחאים ליחס מפועץ / מפועץ, יוצר יחסים מורפולוגיים לא רק בין מפועץ ובין פיעץ, פיעל, כי אם גם בין מפועץ להתפעל. חלוקת הקאטיגוריות מחקבלת כדלקמן⁸:

7. סופלציה של צורות פאסיביות על ידי צורות פעלים, שאין להן סימן מאפיין מורפולוגי של פאסיבום, או על ידי צורות פרפראסטיות (מלבד הקונסטרוקציה השכיחה מסיפוס "היה + בינוני פאסיבי"), היא כמעט חופפה "כלל-לשונית"; משטח ההודוראירופית אורשה לציין: השורש ההודוראירופי d^hX (חיתית: $dāi$, רומית: $d(ē)$ וכו', יוונית: $θη/ε$ וכו') נוהג ליצור את צורותיו הפאסיביות מגזעי פעלים אחרים בעלי צורה בלתי-מאופיינת אפיון פאסיבי (חיתית: $kizi$, יוונית: $κεῖται$, רומית $per-it, fit$ וכו'); כן פועלי ההריגה (חיתית: aki , ללא סימן פאסיבי, יוונית: $ἀπέθανε$, שניהם "נהרג"; השווה בעברית: מת בידי...), יוונית: $νίπτει$, נופל נורק" וכיו"ב. ידועה לי דוגמה עברית אחת, אך שכיחה מאוד, להתנהגות פאסיבית של פועל בבניין אקטיבי: יוצא לאור על ידי פ'...; אקטיבי: פ' מוציא לאור...), לסופלציה מסוג (2) השווה למשל את הקונסטרוקציה הסדירה של הפאסיבום בדיפונגס הרומי: $usui esse$ (ל' $habere uenerationem$), או גם $odi esse$ (חיתית: odi). השווה Naegelsbach, Lateinische Stilistik⁶, עמ' 274.

8. אפשר היה למצוא יחסים דומים גם בתחום צורות הפעיל (מקביל לבניין פיעל כאן), מופעל (בדומה ל-מפועל), הופעל (=פועל) וכו', השווה בספרי הנ"ל, עמ' 213. אך צריך להוסיף, שבשטח זה נשארו סימנים לא מעטים של כוח-סימון אינפֶקטיבי-הווה גם בצורה מופעל (כנראה בהיעדר צורה סופלטיבית נוחה); כגון: הקצין פועבר ליחידה חדשה (הווה פאסיבי), ספרי שימוש אינם מושאלים (הווה, חסר זמן, זמן כללי), התקציב מוצא בהדרגה וכיו"ב, והשווה מוציא-לאור / יוצא לאור, הערה 7.

מאטיבום או מאטיבום-אדמיטיבום		מאטיבום
מאטיבום	מאטיבום	מאטיבום
אינסקטיבום מִפְעֵל	מתפעל	(א) הוות
פיעל	התפעל	(ב) עבר
יפעל	יתפעל	(ג) עתיד
פפעל	להתפעל וכו' ⁹	(ד) שם-פועל
פרפקטום (שפיעל) ¹⁰	מפועל	חסר הקאטיגוריות (א-ד)
לפיכך קיים יחס „אינפקטיבום” / „פרפקטום” לעתים דווקא בין התפעל ובין מפועל (בהיעדר פיעל או פועל), כגון:		
מתבגר / מבוגר (עבר אינפקטיבי או פרפקטיבי: התבגר)		
מתפרסם / מפורסם „אחד שהתפרסם” ולא „אחד שפורסם”		
מתערפל / מעורפל „נעשה מעורפל, במצב של זה שהתערפל”		
מתעבש / מעובש „שהתעבש”		
מתחמצן / מחומצן (עבר אינפקטיבי או פרפקטי: התחמצן, נתחמצן)		
מתגרש / מגורש (עבר: התגרש; להבדיל מן: גורש / מגורש)		
מתקרב / מקורב, מתגבש / מגובש, מתחפש / מחופש וכו' וכו'.		
במקרים רבים מאוד אין לגלות כל יחס או אין לגלות יחס סדיר בין מפועל ובין צורות אחד הבניינים, כגון:		
הרשימה מפורטת מאוד: — על פי היחס שבדוגמה הצבא מצויד היטב (לפי המסומן) / ציידו את הצבא היטב, אפשר היה לצפות לצורה פירטו את הרשימה מאוד, ולא היא. — על פי רפורטז'ה מצולמת ¹¹ אפשר היה לצפות לצורה, צילמו את הרפורטז'ה. אולי קיימת צורה זו, אך אינה אקוויבאלנט אקטיבי ל-רפורטז'ה מצולמת במובן „רפורטז'ה שיש בה צילומים”, כי אם ל-רפורטז'ה שסִדְרָה המודפס צוֹלֵם. על פי בחור ממושקף אפשר היה לצפות לצורה, מִשְׁקָפוֹ את הבחור, אך לא ידועה לנו צורה כזו. — לעומת זאת ניכר תמיד יחס אחיד וסדיר בין צורות פועל בעבר ובעתיד ובין צורות הפעלים בבניינים האחרים.		
נובע מכאן שיש צורות מפועל, שהן בכלל מחוץ לפאראדיגמה הפועלית, ושיש לתארן במסגרת אחרת.		

2. שם-התואר מְפֹעֵל

על מקומן של צורות מסוג הנזכרות לאחרונה ניתן לעמוד בנקל. לאור תפקידיהם התצורתיים של הבניינים ה„כבדים” בעברית, ביחס לשמות, בניינים אלו הם תכופות בעלי כוח-סימון „אינסטרומנטאטיבי” ¹² (מִנְתֵּן את העצם

9. השווה 12 לעיל, לחלוקה המדויקת של הקאטיגוריות הפועליות ר' בספרי הנ"ל, עמ' 214.

10. השווה ב והערה 6 לעיל.

11. על אף הנאמר בהקדמה למאמר זה, ברצוני להביא אסמכתאות פילולוגיות מקריות

אחדות לשימוש זה, כיוון שהיו שהטילו ספק בקיומו; כתבה מצולמת, בשער „במחנה”, למשל גיליונות מס' 39, 42 ועוד ועוד.

12. מונחים אלו הוצגו ונידונו על ידי Ernst Fraenkel במחקרו המקיף והעקרוני על

הפעלים גזרי-השמות ביוונית העתיקה, Griechische Denominativa in ihrer geschichtlichen Entwicklung und Verbreitung, עמ' 87 ואילך.

המסומן בשם-העצם, בדבר" או "עסק בעצם..." או "פֶּאָקְטִיבִי" ("עשה דבר לעצם המסומן..." או "יצר את העצם"), ואין בדרך כלל בפעלים גזורי-שמות אפשרות למתוח קו מפריד בין שני תת-סוגי המשמעות הללו. כגון: סיד "נתן סיד ב-", קיפל "נתן קפלים ב-", ריצף "נתן מרצפות ל-", קישר "יצר קשר בין... ובין...", חילק "יצר חלקים מ-", קילף "עסק בקליפה של", איחד "עשה אחד מ-", התאחד "נעשה לאחד", התאנש (לא-מנהגית) "נעשה לאנושי", התגייר "נעשה לגר" ועוד ועוד.

מתוך יחסי משמעות כאלה נוצרות סדרות תלת-איבריות כגון:

סיד לסייד "לתת סיד ב-" מסויד "שנתן בו סיד, שיש בו סיד, בעל סיד"

קפל לקפל "לשים קפלים ב-" מקופל "שיש בו קפלים" או קיפול" מרצפת לרצף "לשים מרצפות" מרוצף "בעל מרצפות"

לאור אלה יש גם זיקה פֶּאָרְאָדִיגְמָטִית ישירה בין שם-העצם ובין שם-תואר בעל המשקל מופעל, זיקה המתאימה ליחס סימאנטי: "עצם" / "בעל עצם" או "בעל תכונות של עצם". כשורש למשקל מופעל משמש במקרה זה: א. שורשו של שם-העצם, ב. צורן בלתי-רצוף המתקבל ממרכיביו העיצוריים של גזעו של שם-העצם; לדוגמה:

א. ענן – מעונן "בעל עננים, שיש בו עננים"; זקן – מזוקן "בעל זקן"¹³; אהבה – מאוהב שיש בו אהבה, אושר – מאושר (להבדיל, כמובן, מהבינוני ההומופוני מאושר "שניתן עליו אישור"; צלע – מצולע "בעל צלעות", תולעת – מתולע "שיש בו תולעים", נזלת – מנוזל, כוכב – מְכֹכֵב או מְכֹכֵב (ר' להלן) "זרוע כוכבים" וכו'.

ב. משמעת-ממושמע, משקפיים – ממושקף, יגון-סבר מיוגן (יגאל מוסינזון, "הדרך ליריחו", עמ' 136), מספר – ממוספר, שפם – משופם "בעל שפם", מתוסבך "בעל תסבין" (בניגוד ל-מסובך "שיש בו סיבוכים"), סמרטוט – מסמורטט [mesmurtat] וכו'.

ראויים לתשומת-לב הם המקרים, שבהם משמש כ"שורש-משנה" של שם-תואר מסוג מופעל עיצוריה של קבוצת-שמות מאוחדת, כגון סמיכות: מצוֹבָּךְח (ולפיכך הצטברח) על-פי מצב-רוח, או שם-עצם ושם-תואר: דמויות מזוקנות ומחודדות-אף (על-פי אף חד) ולא "דמויות מחודדות באֶפֶן".

נראה, שקבוצה (ב) היא הצעירה משתינה (ממוקש דחק את רגלי מנוקש), ולמעשה חלה נוסחת תצורתה (ר' לעיל) גם על דוגמאות קבוצה (א), אם מתעלמים מסימני המין הדקדוקי, טיפוסים, שבהם עיצורי המשקל של שם-העצם היסודי (מרצפות – מרוצף) אינם מופיעים בשם-התואר מופעל, הם לפי כל הסימנים תצורה מתה בעברית הישראלית. היסוד לגזירה הדינמינאטיבית הוא, במקרה זה לפחות, בעברית הישראלית גזעו של שם-העצם ולא שורשו¹⁴.

13. "הארץ" מס' 10284, עמ' 2; גבר מזוקן, "מעריב", 22.2.54 (באדיבותו של ד"ר

מ. גוטשטיין), וכן "הארץ", 27.4.56 (עם ציור מתאים של כלי שנמצא בחפירות).

14. השווה בסמרי הנ"ל, עמ' 239, על יסוד זה מתבסס כמובן גם היחס אל "רפה"

ו"דגוש" בתצורה היה: לרִכֵּל (רכילות), לתִכֵּן (תכנית), [sa'mayim mekuxavim] (שירור

תיאור הזיקות הפאראדיגמטיות בתצורה, כניתן לעיל, מתאמת על ידי היעדרם של פעלים, העשויים לשמש „איבר ביניים” בין שם-העצם ובין שם-התואר הגזור (כמו סייד בין סיד ובין מסויד), כגון (בלתי מצויים): „עין־ן, זיקן, איהב, אישר” („עשה מאושר”), „צילע, תילע, ניזל, מִשְׁמַע, מִשְׁקָף, (ס)מִרְטֵט”¹⁵.

אולם להבנת מעמדן של הצורות הנידונות כאן חשובים יותר המקרים, שבהם קיימת לכאורה צורה „מתוכת”, כגון אהבה — מאהב — מאוהב, סכנה — סיכן — שיש בו סכנה ולא „שסיכנוהו”, ציור — לצייר — מצויר „שיש בו ציורים”.

לפועלת, קול-ישראל, 25.5.55), להתחבר (חבר, לעומת להתחבר אל לחבר). ר' שם, שם. השווה משוֹפֵם לעיל; במקרה אחרון זה אי אפשר למעשה לומר, ששורשו של שפֵם בעברית הישראלית שונה מן ש-פֵם, על כן מלה זו שייכת מבחינה סינכרונית לקבוצה (א), כל עוד נקיים קבוצה זו בתיאורנו.

15. תופעה זו של אמנסיפציה של „קומפלקס צורנים” — בעברית צורן הבניין (בעברית קלאסית דגש חזק, בישראלית: אפס) + צורן הבינוני המרפסטי-פאסיבי (מ — פ — א) אפשר לראות בה את העיקרון המפנה בעצם את תולדותיה של תצורת המלים בכמה לשונות. בפרט שכוח תהליך זה בעצם אותו תחום, שבו ייחדנו עליו עשה את הייבור בעברית הישראלית; בתחום הצורה המיועדת לשמש בינוני פרפקטי, לשלישיות הרומיות מסוג *arma* „כלי נשק” — *armare* „לצייד בנשק” — *armatus* „מווין” מצטרפים זוגות ללא חיווך פועל, כגון *barba* „זקן” — *barbatus* „מווקן”, *ala* „כנף” — *alatus* „מכונף”, *aqua* „מים” — *aquatus* „מלא מים, מושקה, מהול” (להבדיל מהבינוני *aquatus*, שלקח מים” מהפועל *aquari* „לקחת מים”. כן באנגלית: *colour* „צבע” — *coloured* „לצבוע”, *beard* „פועל חזק” שמשמעותו „oppose openly, defy” אינו שייך הנה, כמוכן), *spectacles* „משקפיים” — *spectacled* „ממושקף”; ביוונית עתיקה: *πτερόν* „כנף” — *πτερωσαι* „לצייד בכנפיים” — *πτερωτός* „מכונף”, *λεπίδες* „קשקשים” — *λεπιδωσαι* „לכסוח בקשקשים” — *λεπιδωτός* „מכוסה בקשקשים” וכדו, ומכאן, למשל: *αέγχετος* „כחם” — *αεγχετός* „מכותם”, *ἄστρον* „כוכב” — *ἀστρωτός* „מכוכב”. בכל המקרים הללו נוצרת הזיקה המורפולוגית בין שם-העצם היסודי ובין שם-התואר הגזור („שיש בו”) על ידי קומפלקס צורנים, המתהווה מצורן של גזירת פועל משם (ברומית *-a*, באנגלית אפס, ביוונית *-ω*) לצורן גזירת בינוני מפועל (ברומית *-to/a*, באנגלית *-ed*, ביוונית *-το/α*). שלושת הצורנים הנוכחים לאחרונה הם זהים והות אטימולוגיה, ובה נוצר שוני מה בין המצב בהודו-אירופית ובין זה שבעברית: אף על פי שהמצב לגבי הלשונות הנוכחות הוא מבחינה סינכרונית בהחלט כמתואר, הרי מבחינה היסטורית אין הסופית ההודו-אירופית, המיוצגת על ידי *-ed*, *-to/a*, *-το/α*, סופית המצטרפת לפעלים דווקא, אלא גם לגזעי שמות, וכוח סימונו הוא „בעל...”, „בעל תכונה של...”. אילו היה שם-התואר *aquatus* קדום („הודו-אירופי”), יכולנו להניח, שהוא נוצר בדרך צירוף הסופית הנוכחת אל גזע השם *aqua*, השווה לכל הנאמר כאן התהוות הצורן המורכב הנוכח מחזירה לכאורה מצב קדום. הצורה הקדומה לגזירת שם-תואר במובן „בעל (תכונה של)...” היא בראש ובראשונה פְּעוּל (בלאו, במקום הנ"ל).

3. ההפרדה המורפולוגית והמילונית בין שתי הצורות מפועל.

כאמור לעיל, שלושת היסודות השורשיים של פועל משמשים באופן עקרוני כיסודות שורשיים בבינוני הפרֶקְטִי מפועל, ואילו בשם־התואר גזור־שם־העצם עיצורי הגזע של שם־העצם (שהם עשויים להיות ביחס מסוים לשורש אחר, הקיים בלשון, כגון השורש המשני ת־ס־ך שבמלה מתוסבך לשורש הראשוני ס־ב־ך שבמלה מסובך. הבדלה מורפולוגית זו עשויה להגיע לידי טשטוש, כאשר אין שם־העצם היסודי מכיל עיצורים נוספים על עיצורי שורשו, כגון:

שורש הפועל ס־ד־ר (סידר) – בינוני פרֶקְטִי־פאסיבי מסודר (ש)סידרו אותו (למשל: העניין מסודר); לעומת: שם־העצם סדר – שם־התואר הגזור ממנו מסודר „שיש בו סדר, בעל תכונה של סדר” (למשל: תלמיד מסודר מאד)¹⁶.

בדומה:

מקובל „שנתקבל” (מנהג מקובל) – מקובל „שיש בו מן הקבלה” (מקובלי צפת).

מיושב „שיישבו אותו” (ארץ מיושבת) – מיושב „שיש בו יישוב הדעת”.

מסופק „שסיפקו אותו” (דרישותיו מסופקות) – מסופק „בעל ספקות” (אני מסופק מאד).

מצויר „שציירו אותו” (דמות מצוירת על הקיר) – מצויר „שיש בו ציורים” (עיתון מצויר).

מפורט „שפירטו אותו” (האנשים המפורטים להלן) – מפורט „שיש בו פרטים” (תיאור מפורט).

הדוגמאות מראות, שלגבי העברית הישראלית אין הדגש ההזק שבניקוד (ציור, ישוב) נידון כיסוד עיצורי בגזע שם־העצם היסודי.

באופן כזה לפנינו זוגות של הומופונים, המהווים שתי יחידות מילון נפרדות והראויות להירשם במילונים בשני ערכים נפרדים.

בתפיסתנו את המלה בתור יחידת־לשון, המגלמת בקרבה זיקות אסוציאטיביות ופאראדיגמטיות מסוימות¹⁶, בולטת עוד יותר ההפרדה שבין שתי הצורות מפועל:

אם בדיאגראמה הבאה הכיוון האופקי מסמל את כיוון הגזירה משם, ואילו הכיוון האנכי את כיוון הגזירה מפועל, יתקבלו המצבים הבאים, למשל, לגבי מצויר א' „שציירוהו” ולגבי מצויר ב' „שיש בו ציורים”, בפרט ביחס למצבו של שם־העצם ציור:

16. בדיחה ידועה: „מי הבחור המסודר ביותר בירושלים?” – „??” – „יעקב.” – „??” –

סידרו אותו כהוגן”.

17. „illustrated” כמובן אינו „עיתון שציירו אותו”. השווה את הנאמר לעיל, עמ' 148 [5].

על מצולם.

18. השווה: de Saussure, Cours de linguistique générale, עמ' 170–175 (”rapports”),

ואת הגדרת מושג המלה של (Linguistique historique et linguistique générale) Meillet, כרך 1, עמ' 30.

צייר בבניינים ה"כבדים"
כולל: מצויר א'

ציור

1. שם-פעולה מופשט

2. שם-עצם במובן קונקרטי, מוצר הפעולה "צייר" – מצויר ב'.
היחס בין מצויר א' ובין ציור נתון אפוא בכיוון-גזירה "אנכי", בין
ובין מצויר ב' בכיוון-גזירה "אופקי".
ההפרדה המורפולוגית בין שני המשקלים מפועל בעברית הישראלית
קיבלה גילוי מורפולוגי ראוי לתשומת לב:
"תשלום הדגש" המסורתי, המחויב במשקל הנידון כאן בגזרות ע"ר,
ע"א, ע"ע, מתייצב בתיאור הסינכרוני של העברית הישראלית בנוסחה הבאה:
למשקל *mekutal* יש תמורה (אֶלְטֶרְנַטָה) *mekotal*, אם ע' השורש
הוא ? או *r: meforat, mefo'ar*.¹⁹ כלל זה חל בחומרה כל שהיא רק על
שם-התואר *mekutal* ולא על בניין פועל, ואף לא על הבינוני הפרפקטי
שבו: כל העניינים מפורטים (*mefuratim* או *meforatim*) ברשימה –
הרשימה מפורטת (רק: *mefo'retet*) מאוד. – כל הסתומות מפורשות
(*mefurašot* או *meforašot*) בהערות למאמר. – אמרתי לך באופן
מפורש (*meforaš*), שלא תעשה כך. ניתן לומר, שהנטייה היא סילוק
התמורה *mekotal* מבניין פועל, אך ייצובה בשם-התואר גזור-שם-העצם
בתנאים הפונימיים האמורים. עם ייצוב נוהג זה, שניתן לחזותו מראש, תהיה
ההפרדה המורפולוגית בין שני המשקלים הללו, שלא היו בתולדותיה הקדומות
של העברית אלא משקל אחד, למוחלטת.

4. קבוצות המשמעות של שם-התואר מפו/ועל בעברית הישראלית
נוכח התצפית הרגילה, שהתפתחות התצורה בלשון חיה נעה בקבוצות
משמעות מוגדרות היטב, לא יהיה זה חסר עניין לעמוד על התארגנותן של
כמה מקבוצות כאלה, שבהן נעשה השימוש בצורה הנדונה כאן לסדיר יותר
ויותר. קבוצות כאלה הן, בין השאר:

1. שם-תואר גזור משם-מספר: משולש (חוט משולש, גם מועצם
[substantivé, substantiviert]: משולש), מרובע, מחומש, מכאן
בהכללה: מצולע (צורה גיאומטרית בעלת מספר כללי של צלעות").
2. שיש בו משום... וניכרים בו סימניו, ובפרט תכונות אופי: משומש
"שיש בו מסימני השימוש"²⁰, מנוסה, מנומס, ממושם, מתורבת,
מצוברח, ממולח, מפולפל, שיש בו פלפול, מחוכם, מסוגל.
3. סימני היכר חיצוניים באדם: מגושם, מנומם, מזוקן, מיוזע,
מצולק, מסומק, מתולתל, על פי לבושו: מלובש, מנועל, מפוזמק,
מסונדל ו²¹.

19. השווה בספרי הנ"ל, עמ' 240; שם גם דוגמאות נוספות.

20. השווה את דיונו של עוזי אורנן על מלה זו ("הארץ", 8.12.1958).

21. נמצא כבר אצל ביאליק, כתבים, עמ' קנו (הציטטה ניתנה לי באדיבותו של ד"ר גוטשטיין).

4. מחלות : מצורע, מצונן, מקורר „מצונן“ (בניגוד ל־משקה מקורר), גם: *mekurar*, על אף הנאמר לעיל, מנוזל, משוחף, משופע „שיש לו שפעת“ (בפי אחדים, ליד משופע „נטוי“).

5. סימני היכר שליליים ופגמים (בייחוד בלשון גסה, וחלק הדוגמאות הוא תת־מנהגי): מטופש „בעל סימני טיפוש(ות)“, מגוחך „שיש בו גיחוך“ מיוקק (יָקָה מיוקק), מחוצף („חזק יותר“ מהביטוי חצוף), משלומפר (מאידיש: שלומפער), מרושל, מנוול, מתועב (גם *metu²av*), מטורף. 6. תבונות שטח־הפנים (כולל צבעים): מתורג, מנומר, מכותם, מחוספס.

רשימה זו אינה מקיפה כלל, לא במחלקותיה ולא בדוגמאותיה. השלמתה תתקבל מאליה, כשתגיע המילונות העברית לרמה המקובלת בכמה מלשונות התרבות העולמיות.

תיקונים במילון בן־יהודה

מילון הלשון העברית לאליעזר בן־יהודה הוא, עד לזמן האחרון, המילון המדעי השלם ביותר, שאליו פונה כל חוקר בשדה הלשון והספרות העברית. יש אפוא ערך רב לכל עבודה המתכוונת לתקן את הטעויות שנפלו במילון זה, ושהן כמעט מחויבות המציאות בחיבור בעל חיקף ותוכן כזה. התיקונים המוצעים להלן הם פרי עיון מקרי בלבד, ודאי אין לתקן מפעל גדול כזה בשלמות אלא לאחר בדיקה חדשה ומפורטת של כל החומר על יסוד מהדורות דפוס מתוקנות ועל יסוד כתבי־יד, וגם אז, עדיין הרבה ענייני־לשון יש הנחונים לשיקול־דעת ותלויים בהבנה המשתנית בהתאם לעובדות החדשות ולמשטות המתחדשים בכל יום. אם לא ניתנה עד כה האפשרות לתפוס את המרובה, אל נא נבזו גם ל־קטנות, לתיקונים למקומות בודדים המזדמנים אגב עבודה, ואמנם כבר פרסמו רשימות תיקון למילון בן־יהודה: בכר (הצופה מארץ הגר א, 46–57; ב, 11–15; 139–144; ג, 131–135), אברונין (לשוננו ט, 229–234; יג, 236–248; יד, 50–57; יו, 43–53; יח, 31–40; 193–200; קובץ מיוחד, 105–114), וילנסקי (לשוננו יח, 107–117), ואחרים. תהי נא אפוא רשימה קטנה זו חוליה בשרשרת המאמרים הבאים לתקן את מפעלו הגדול של בן־יהודה ולצרף אותו מכל סיגיו.

690ב. גָּג: „חרש בגנות, כנוי למשכב זכור: תמר בת שם בן נח היתה והיתה נאה וכיון שנטלה ער אמר עכשיו היא יולדת והיא מתקערת מה עשה היה מניח חשדה וחורש בגנות לשון נקי (מדה"ג, וישב)".
צ"ל: כנוי לביאה שלא כדרכה, כמו שנאמר בפירוש במקבילה ביבמות לד: וכבר העיר אברונין (לשוננו יח, 33) כי צ"ל: וחורש בגנות.
909ב. א. דוּפֶק: „ובהקברים החפורים באדמה, אבנים בצלעות הקבר שהמכסה נשען עליו: פתיל זה העודף צמיד זה הדופק (ספרי חקת קכו)".
דברי ספרי מוסבים על הפסוק: „וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו” (במדבר יט טו), ובכן אינם עניין לקבר, אלא לכלי.
1188א. הִנְנָקָה: „כך דרך הרשעים כשהן בצרה הם צועקים ובעת הרוחה חורין לקלקול (מד"ר שמות י)".

צ"ל: ובעת הִנְנָקָה, כי דברי המדרש מוסבים על הפסוק: „וירא פרעה כי היתה הִנְנָקָה” (שמות ח יא), ובכן אינם שייכים לערך הִנְנָקָה, אלא לערך הִנְנָקָה.
1213א. הִשְׁתַּנְּנָה.

ערך זה סומן בסימן כוכב, המורה על מלים מתקופת התלמוד. אך כבר נמצא במקרא: „הִשְׁתַּנְּנָה” בית רמן (מלכים ב ה ח).

1265א. נְהוּג: „ש"ז, מ"ר נְהוּגִים, סמ"י נְהוּגִי, — יוקד, לוחט, ובהשאלה: כי הומי המולה בהגה יהודוך, כי נְהוּגִי (2) ותיקיך בועדם יעודך (יוצר יו"כ, כי אדוקי)". ובהערה (2) שם: „פרשו המפרשים ישראל ההוגים בתורה שדבריה ותיקים. ע"כ. אך זה פרוש דחוק, כי הו' בתחלת וְהוּגִי יתרה...".

הוא היא לצורך האקרוסטיכון, כמו שכבר העיר בכר (הצופה מארץ הגר ב 140). השווה גם: „כי הגה הירהר התל הפכפך, כי והוסיף גרע וריבה ומיעט, כי זמם זרות וזון וולות” (ינאי, כי אמר, קרובות לספר ויקרא, פיוטי יניי, זולאי, קלד). „על הידור ועל העיזוב, על ושמחה ועל והאבל, על זכירה ועל השכיחה” (הוא, על אורה, קרובות לספר במדבר, שם, רכב). „זכור ונתעולל לרבע כאשה, ודון לבו השיאו באשה, חתו גבוריו להיות כלב אשה” (ר״א קליר, זכור איש, קרובות לפרשת זכור). ועוד הרבה.

לפי זה נופל כל הערך, ואת הדוגמה יש להעביר לערך קָהָה.

1270ב, וְקָהָה, עיין לשוננו טו, 71.

1737א, קָהָה: „ואמר המשורר במשמ' מהר להמלט ממקום: הנהרות גאו מלאו על כל גדותם, הנשרים התרועעו וחרגו ממסגרותם (יל״ג, ושמחת בחגך)”. המחבר טעה כאן כנראה לקרוא „הנשרים” במקום „הגשרים”, ועל-ידי זה בא לפירושו המוטעה. הפירוש הנכון הוא „חרגו ממסגרותם” — יצאו ממסגרותם, כשימוש המקובל בימינו.

1777א, ה. קָהָה: „רוח מחרף, מנשב בחוקה, שאין לעמד בפניה: אני משיב, המדבר והערה והים והחרבה וכו' בחרבי השלופה ובזרועי החשופה ובסערה המחרפת (4) ובאש השורפת (ר״י אחריו, תחכמוני לז)”. ובהערה (4) שם: „לא ידוע מאין שאב המשורר כונה זו לשרש חרף”.

על מקום זה עמד גם בכר (הצופה מארץ הגר ג, 132), המשער שהוא הפעל הידוע חָרַף המשמש בדרך השאלה, אולם, המובאה מיוסדת על טעות במהדורת קאמינקא של תחכמוני לאלחריזי, שממנה העתיק בן-יהודה, והנכון הוא: ובסערה המחרפת, כמו שנדפס במהדורת לגרד (עמוד 144).

2082ב, וְקָהָה: „וְקָהָה, שׁׁב, — שה״פ והמעשה שיעד שפחה לפלוני: שכן קם תחת אביו ליעדה ולשדה אחוזה מה שאין כן בבת וכו' דאי משום יעדה אינו קרוב יותר אלא מפני שהבת אינה בת יעדה שא״א לאשה לינשא לאשה אחרת (רש״י, ב״ב קי:).”

יש כאן אי-דיוק בשני פרטים:

(א) אין זה רש״י אלא רשב״ם.

(ב) המובאה בעיקרה נמצאת כבר בגוף הגמרא: „ומאי קורבה דבן מבת שבן קם תחת אביו ליעדה ולשדה אחוזה, יעדה, בת לאו יעדה היא”. ואף רשב״ם אינו אלא כמביא את דברי הגמרא: „ופרכינן ומאי קורביה דבן לאב טפי מבת, אם תאמר שבן קם תחת אביו ליעדה וכו'. לפי זה יש לשנות בשם הערך את סימן הסגול, המורה על מלים מהספרות שלאחרי התלמוד, לסימן כוכב המורה על מלים מתקופת התלמוד.

2714ב, לָעָן: „כי אל נטשנו ובאף נתצנו אוי מה היה לנו, ולשערוריה היתה יסיפיה אויה חרפה לידועינו לען לצרינו אוי מה היה לנו (ר״מ זכות, קינות, ארים בקול בכיה)”.
צ״ל: לעג לצרינו, על יסוד הכתוב: „היינו חרפה לשכנינו לעג וקלס לסביבותינו” (תהלים עט ד), כן גם בדפוס הראשון, בקובץ פיוטי זכות, הן קול חדש דף טז, אלא שאות ג' בדפוס זה נראית במקום זה ובמקומות אחרים כאות ג' כפופה וכך נשתבשה המלה ללען ב„חמש תעניות”, ליורנו תרכ״א, צט:

שממנו העתיק בן-יהודה.

2945ב, קָטָה: „שמש מטתו, קָעַל אשה: (קונם) שלא אכחול שלא אפקום ושל אשמש מטתי יפר (נדר' פא:)”.

אכן, דברי האשה הם אלה (אגב: ברש"י הגירסה: מטתך). הדוגמה אינה שייכת אפוא למקום שבו הובאת, אלא ראוי היה לייחדה בכותרת מיוחדת. 3077א, מן: (ה) בענין היתרון שיש לדבר על דבר, טוב מן, חכם מן, וכדומה... ועם פעל לפניו: היפלא מיי' דבר (בראש' יח יד).

ב„היפלא מיי' דבר" אין מים היתרון, אלא פירוש, כמו שמדגיש ביחוד רמב"ן: „האם דבר נפלא ורחוק הוא שיהיה מאת ה' ככה, כלשון כי ממך הכל ומידך נתנו לך, ודומה לזה מאשר שמנה לחמו, מאת אשר תבא לחם שמנה”.

3092א, מְנוֹסֶן: „בעל מְנוֹס, שאצלו ימצא אדם מנוס מצרה, והוא כנוי לאלהים: אלים ביום מָחֶסֶן, חלו פני מְנוֹסֶן, טל אורות לנוססן, להטלילם בעצם ניסן (ר"א קליר, אלים, תפי' טל)”.

יותר נראה כי הנו"ן הנוספת בסוף „מנוסן" היא נו"ן הכינוי ולא נו"ן המשקל: המנוס שלהן, והוא כינוי לאלהים, על דרך הכתובים: „אלהי צורי אחסה בו, מגני וקרן ישעי, משגבי ומנוסי" (שמואל ב כב ג), „ה' עזי ומעזי ומנוסי ביום צרה" (ירמיה טז יט) „כי היית משגב לי ומנוס ביום צר לי" (תהלים נט יז), וכפירוש מטה לוי: „ישראל יבקשו ביום טיו בניסן, שהוא עצום וחסון בניסים, את פני הקב"ה, שהוא משגבם ומנוסם”.

3707ב, א. נַעְמָה: „בני הנעמה אוהבי התענוגות: ומי שהרגיל מחשבותיו ודעותיו לרדוף אחרי התאות והתענוגים הגופיים ויאכל כמו שיאכלו בני הנעמה כבר ירד למדרגה הבהמית (ר"א בר חסדאי, מאזני צדק לאלגולי 37)”.

הכוונה: מי שיאכל בגרגרנות כמו שיאכלו בני הנעמה, הנעמיות, הבולעות אפילו שברי זכויות, השווה במובאה שהובאה בערך יָצֵן: „והוא להוט אחר תאותיו להיטת היענים (אמונה רמה ו ב)”. ואין המובאה שלנו עניין לערך א. נַעְמָה, אלא לערך ב. נַעְמָה.

4193א, קָפַת: „הַקָּפִית, תְּקִפִית, — תקן והכשיר, הספית תחנן שיתקבל ברצון, ואמר הפיטן: הוריני יי' דרך חוקיך ותספית תחנוני למען שמך יי' (Elbogen, Stud. 156)”.

נראה שצ"ל: ותסכית תחנוני, כלומר תקשיב ותאזין לתחנוני, כמו בדוגמות: „יסכית תחנה" (אל מתנשא, שבת שקלים), „להסכית תחנתו" (אבינו מלך, סליח' יו"כ מנח'), שהובאו בערך קָכַת.

4294ב, צָבְרָה: „וכנוי לערוה: יוסף משלו נתנו לו פיו שלא נשק בעבירה על פיך ישק כל עמי צואר שלא הרכינו לעבירה וישם רביד הזהב על צוארו ידיו שלא משמשו בעבירה ויסר פרעה את טבעתו גופו שלא נגע בעבירה וילבש אותו בגדי שש (רשב"ג, מד"ר ויקר' כג)”.

כן מפרש גם לוי במילונו התלמודי, ערך צָבְרָה, עמוד 614. אולם פירוש זה ממעט את צדקותו של יוסף, בייחוד לדעת ר' יוחנן בן דהבאי, האומר: „אילמים מפני מה הוויין מפני שמנשקין על אותו מקום וכו' (נדרים כ). ויותר נראה ש„עבירה" כאן היא כפשוטה, והב' של „בעבירה" היא ב' המצב ולא ב' המקום: פיו שלא נשק במצב של עבירה, כלומר, פיו שלא נשק נשיקה של איסור וכו' (במקום „צואר שלא הרכינו לעבירה" יש גם גירסא: בעבירה, עיין בראשית

רבה צ. תיאודור-אלבק, 1102. אבל גם הגירסא „לעבירה“ ניתנת להתפרש: לעניין עברה). וכעין זה יסד בעל „תפלה זכה“: „בראת בי ידיים וחוש המשוש לעסוק בהם במצוות, ואני טמאתי אותם במשמושים של אסור להכות באגרופ רשע ולהרים יד להכות בן אדם ולטלטל דברים המוקצים בשבת ויום טוב“. מובן זה בולט בייחוד מן ההמשך: „רגליו שלא הלכו בעבירה – נִקְרַב אותו במרכבת המשנה, מחשבה שלא חָשְׁקָה [בעבירה] (כך יש להשלים על-פי המקבילה בבראשית רבה צ ג) – תבא ותקרא חֲקֵמָה“. לתפקיד הב' כב' המצב השווה גם: „בוא וראה מה כח עבירה קשה, שעד שלא פשטו ידיהם בעבירה לא היו בהם זבים ומצורעים ומשפשוטו ידיהם בעבירה היו בהם זבים ומצורעים“ (ספרי במדבר א, במדבר רבה ז ו).

34423, עטולית: „אולי ערומה, ובהשאלה שוממה: אליך שורק הנטועה בקרן בן שמן מבחר קרוחיות ועטולית כולה זרע עלי עין פאורות שלחתה (רש"י, תשו' קבוצ' קונטרס א)".

הפירוש הניתן למעלה לא ייתכן גם לפי העניין, שהרי הכותב להלל בא ולא לגנות. והנכון הוא כי „קרוחיות ועטולית“ אינן אלא גרסה אחרת, או טעות מעתיקים, במקום „קרותים וחטולים“ שבמשנה מנחות ח ו: „ומנין היו מביאין את היין? קרותים וחטולים אלפא ליין. שניה להן בית רסה ובית לבן בהר וכפר סגנא בבקעה“. כנגד הגירסא „קרותים וחטולים“ במשנה שבמשניות אתה מוצא במשנה שבבבלי (פו:), הוצאת ראם: „קדוחים ועטולין“, ובשיטה מקובצת, שם: „קרוחים וְעַטּוּלִים“, וברש"י כת"י המודפס שם: „קורחיים ועטוליים. מקומות הן“.

„מבחר קרוחיות ועטולית“ פירושו אפוא: הגפן (שורק) המובחרת, הבאה מקרוחים ועטולים, שהן אלפא (ראשונה) ליין. אגב, הערך „עטולית“, כפי שניחן בין „עֲטִיפָה“ ל„עֲטִינָה“, איננו במקומו.

34493, עֲלָה: „ובמשמ' הצליח, יכול לעשות: ויוליכוהו אל מקום כלו אורה אין חושך ואין צלמות וכו' מה שאין הלשון עולה לספר (רש"י פליקרא, המבקש כב)".

המשמעות והמובאה מבוססות על טעות דפוס במהדורת האג תקל"ח של ספר המבקש, ואילו במהדורת ארם-צובה תרכ"ז דף י. הגרסה היא לנכון: מה שאין הלשון יכול לספר, על-פי ראש השנה כז: „זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו מה שאין הפה יכול לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע“.

4651א, עֲצָם: „ואחרי פ"י במשמ' כנוי חוזר לנושא. ...selbst; se; self ושלף (טיטוס) חרבו וקיץ את ספר התורה נעשה נס התחיל דם מבצבץ ממנו התחיל משתבח לומר ש עצמו הרג (שם במד' יח)".

דוגמה זו היה ראוי להביא בכותרת מיוחדת, שהרי כאן אין פירוש „שעצמו“ כפשוטו, אלא הוא „כינוי כלפי מעלה“, כמו שפירש רש"י במקבילה בגיטין נו: 34682ב, א. עֲקָר: „קל לא נמצא בהמקורות הקדומים“.

האומנם בניין קל המובא בעמוד הבא מקהלת ומתו"מ אינו ממקורות קדומים? ברור שכל עצמה של ההערה „קל לא נמצא“ אין עניינה אלא לב. עֲקָר בלבד, ואילו כאן מקומם של בנייני קל ונפעל, שבאו בסדר מסורס אחר פיעל.

לגזירתה של מלת "זנונים"

צורת השם זנונים, משורש זנה, תמוהה בגלל כפל הנו"ן המפתיע¹ קניג² גורס משום כך שורש זנן מיוחד, במובן זנה, אף שאין לו זכר במקרא, ואמנם דעתו לא נתקבלה. בארט לעומת זאת³ משער צורת היחיד *זנון בהקבלה לצורה ערבית משוערת אף היא, *זננאן, שביסודה צורת קטל *זנו, ובעברית זנו. בארט סבור, שמחמת סיומה של המלה בתנועה נצטרף אליה החלק העיצורי של סיומת הרבים an, היינו נו"ן בלבד. באוֹאֶר-ליאנדר⁴ מצאו דרך אחרת לסילוק הקושי, בהניחם מ"י זנון במשקל חֻזֹן, עם הפיכת ה' ל' בירידת הטעם אל סיומת הרבים -ים. ושוב תמוה, שסיומת הרבים ב*זנון היא -ים ולא -ות וכן ש"ו נהפכת ל'י, שלא כדרך חזון, רוון ודומיהם. — ואילו גינויס-בוהל (ערך זנונים) מסתלק מכל ביאור דקדוקי ומשער כאן, בהסתמכות על ברוקלמן, היקש-צורה עם המופשט *זקנים. ברם אין כאן היקש כלל, אלא חריזה מקרית בעלמא, מאין לשתיים שיתוף בהוראה כלל, שום אסוציאציה שתוביל להשוואת הצורה. (אגב, זקנים מופיע, בניגוד לדעתם של ב"ר 63, VII y §, לא במיר בלבד עם הוראה של יחיד, אלא הוא מ"ר שבור" מן זקן, כמו געוירים הוא מן נצר, פסיקים מן פסל וכו', ומשמש כמופשט מכוח ההוראה של היחיד.)

לדעתי באה נו"ן בשם זנונים בתפקיד דומה לשל *θελαστυκόν* ביוונית — וכמו שהיא באה בכמה שמות תואר משע"פ בעברית כאיבר מקשר את הסיומת המתחילה בתנועה אל יסוד המסתיים בתנועה — לקשר את סיומת הריבוי -ים אל היסוד זנו.

תפקידה של נו"ן בזנונים הוא כתפקידה של יו"ד במ"ר של מלכות בעברית (מלכו-י-ות), אחר השמטת התי"ו. וכן מצאנו נו"ן זו — אם נקרא לה "מקשרת" או "מפרדת" — בין שתי תנועות תכופות זו לזו בשמות התואר גילוני > גילה-י, שילוני > שלה-י⁵, ובלשון המשנה חיפני, וכו' וכו'. לדבריו של של פרופ' מ"צ סגל⁶ ואם יפגשו שתי תנועות תכופות תבוא אות (כלומר עיצור — ד"ל) ביניהן, כדי להפרידן, כמו י בריבוי מלכויות, חנויות (מלכו+ות, חנו+ות) יש אפוא להוסיף גם דוגמה ממניעת תכופותן של תנועות ע"י נו"ן "מפרדת" (מבחינה פונטית), ואת"ל "מקשרת" (מבחינה דקדוקית).

אגב, מ"ר זנונים בכפל הנו"ן נראה, כי הוא שגרם להתהוות שם דומה בכפל למיד הפעל — "נאמופים", שאין לו אח במקרא (בא רק בריבוי) ונוצר כאילו רק לשם הקבלה עם "זנונים". כיון שאמר חנביא (הושע ב ד): ותסר זנוניה מפניה — המשיך ואמר בהיקש מצד הצורה והקבלה מצד התוכן: ונאמופיה מבין שדיה.

1. Lehrgebäude 2, 138.

2. Nominalbildung § 201 b.

3. Historische Grammatik § 61 k8.

4. עיי' Georg Beer, Hebräische Grammatik § 14.

5. וכן ב"ל (IV § 88). על נו"ן ב, חנני' למניעת תכופותן של שתי תנועות בין, הנח' לסיומת החינוי -י.

6. יסודי הפונטיקה העברית, ע' 65, הערה ב.

„בעיות הבלשנות“ *

(כלי-מבטאה הראשי של הבלשנות הכללית הסובייטית)

כפתיחה לסקירת הביטאון הסובייטי הראשי לבלשנות הכללית לשנת 1955 (כרך ד') מן הראוי לעמוד בקצרה על התפתחותה של הבלשנות הרוסית עד מהפכת אוקטובר, על תקופת ה„מאריזם“ ועל המפנה החשוב שחל מאז שנת 1950. הבלשנות הרוסית שעד מלחמת העולם הראשונה תרמה, למן המחצית השנייה של המאה ה-19, את חלקה להתפתחות מדע-הלשון באירופה וזכאית היא להתגאות במספר חוקרים — רוסים מלידה או זרים, גרמנים, פולנים ואחרים שפעלו ברוסיה — כגון: הבלשנים המשווים והסלאוויסטים פוטבנה¹ (אסכולת „כארקוב“), פורטונאטוב² (האסכולה ה„פורמאליסטית“ המוסקבאית), סובולבסקי, שאכמאטוב, הפולנים בוראן-דה-קורטני³ (מייסדה של אסכולת קאזאן), פון-זינסקי ואחרים; המזרחנים רוזן, ראדלוב, פון בֶּטְלִינק⁴, קוקובצוב, קראצ'ובסקי ואחרים. מעמדה זה של הבלשנות הרוסית לא נשתנה בשנים הראשונות אחרי מהפכת אוקטובר; רוב החוקרים נשארו במקומות עבודתם והמשיכו בהוראה ובמחקר כלפני המהפכה ואף העמידו דור חדש של חוקרים (ביניהם מספר לא-מועט של חוקרים יהודים); אין במחקרים שיצאו עד שנת 1925 בערך כל סימנים לשינוי הגישה בחקר הלשונות ולשיטה המשווה-היסטורית. רק חלק קטן בלבד של בלשנים עזב את רוסיה, ביניהם הגראף ג'נס טרובניצקי, מייסדה של האסכולה הפונולוגית הפרגאית, והפולנים (שנזכרו לעיל, וכן המזרחנים קושוויץ' וסמוגוניבסקי) חזרו למולדתם.

מסורת טובה זו של הבלשנות הרוסית ומעמדה במדע האירופי החלו להתערער ואף לרדת פלאים החל מסוף שנות העשרים עם התגברות השפעתו של חבר האקדמיה ג'י מאר (Marr, מת 1934, מוצאו מאם גרוזינית ומאב סקוטי), חוקר הלשונות הקאווקיות, שעוד לפני המלחמה תפס עמדה חשובה בשדה הבלשנות הרוסית. אחרי המהפכה הרחיב מאר את אופקי חקירותיו גם על

* [האקדמיה למדעים של ברית המועצות המציאה לידי האקדמיה ללשון העברית — במסגרת קשרי חליטין — מפרסומית השונים בתחום הבלשנות הכללית, סקירתו של ד"ר אלטבאור באה בעקבות סרטומים אלה ומכוונת לכתבי-העת: Вопросы Языкознания, 1955, 1—6; Академия Наук СССР, Москва 1955 — המערכה.]

1. השפיע במדת-מה על ח'ינ ביאליק (במאמריו על הלשון „גלוי וכסוי בלשון“ וכו'); ראוי דבר-השפעה זו שייחקר על-ידי בלשן.

2. הגיע, לדבריו, באופן קונגניאלי למח שנקרא בבלשנות „חוק ג'י-סוֹטִיר“.

3. ראה עליו ערך בכרך ז' של האנציקלופדיה העברית, עמ' 705, מאת ח"י פולוצקי.

4. ראה עליו ערך בכרך ח' של האנציקלופדיה העברית, עמ' 281, מאת ח"י פולוצקי.

לשונות ועמים שכנים ללשונות הקאוקזיות והגיע לתיאוריה על השותפות של לשונות „יפתיות“, שמלבד הלשונות הקאוקזיות כוללות לדעת מאר גם את הלשון האַטרוסקית המתה ואת לשון הבאסקים בחצי־האי הפירינאי. חוג לשונות זה חפץ בעבר הקדום ביותר — לפני התפשטותן של הלשונות השמיות וההודו־אירופיות — את כל האגן של הים התיכון והשאר עקבות ושרידים בשמות־המקומות ובאוצר המלים של הלשונות שהתפשטו אחר כך באזורים האלה.

כדי לתאם את התיאוריה הבלשנית שלו לתורת המאטריאליזם הדיאלקטי, המחייבת בברית המועצות, פנה ערף לבלשנות ההיסטורית־המשווה־האידיאליסטית¹, והחל לראות בשותפות הלשונות היפתיות לא סובסטרטט לשוני, כפי שחשב קודם, אלא שלב התפתחות ישן של הלשונות השמיות וההודו־אירופיות, ובהמשך לדעה זו, יצר את התיאוריה המסובכת על ההתפתחות הסטאדיאלית (השֻׁבִּית) של הלשונות — תיאוריה, שנועדה לדחות את הדעה המקובלת עד כאן על קרבה לשונית, המבוססת על מיון הגֵּינֵאֶלֹגִי של הלשונות.

לפי תורת שלבים זו מוכרחות כל הלשונות, בלא התחשבות בתקופה, בקטגוריה או בהשתייכותן למשפחת לשונות מסוימת, לעבור את כל הדרגות של ההתפתחות, כתוצאה מן התמורות במבנה של כל חברה וחברה. מכאן צעד אחד לפיתוח התיאוריה הגֵּינֵאֶלֹגִית על מוצא הלשון בכלל, תיאוריה הקשורה לדעתו, בסכימה המארכסיסטית של ההתפתחות הכלכלית־החברתית, וביסודה ההנחה החשובה, שהלשון היא תופעה מעמדית, בעלת אופי של בניין־על מעל ליסוד הכלכלי בכל תקופה של החיים החברתיים, בהתאם להתפתחות החברתית ולשכלולם של כלי־עבודה, חלוקת עבודה וכו'. התופעות החברתיות הן שעיצבו ושינו את הגֵּינֵאֶלֹגִיות של האדם, שהשתקפה אחר כך בלשון.

אסכולת מאר הבדילה שלושה־ארבעה שלבי התפתחות בלשון ובדקדוק:

(א) טוֹטֶמִי: בשלב זה אין הבחנה בין מלה לבין משפט; אין חלקי־דיבור

מיוחדים;

(ב) מיתולוגי: משפט בעל שני נושאים שונים agents (פועל) ו־patients (סביל); אין מבחינים בין הדרכים (modi) של הפועל; אין לוואי ואין מושא; קיים כינוי הקניין; קיימים אֶסְפֵּקְטִים, אך אין זמנים, חוץ מן העבר „הנסתר“; (ג) של מושגים, עליון ותחתון: משפט בעל נושא אחד בנומינאטיבוס; יצירת דרכי אקטיבוס ופאסיבוס; יצירת שמות־תואר, מושא, גֵּינֵאֶלֹגִי ושם־הפועל. כתוספת־לוואי לתיאורית שלבים זו התפתח הניתוח הפאֵלֵאֶנְטוֹלֹגִי של הלשון, המבוסס על מוצאו של אוצר המלים של כל לשון ולשון מארבעה יסודות מילוניים עיקריים: סָל, גֶּר, יוֹן, רוֹשׁ (המופיעים, לדעת מאר, בשמות האֶתְנִיִּים: סֶר־מֶט־י, אֵי־כֶר־י, יוֹנ־י וְאֶס־רוֹס־קִי). ניתוח זה הביא בעקבותיו לאטימולוגיות דמיוניות ביותר ולהקבלות קאוקזיות־שמיות בלתי־מבוססות, המעוררות צחוק בתמימותן ובפולפולן¹.

קשירת התיאוריה הבלשנית עם תורת מארכס הבטיחה לאסכולת מאר־

1. „אטימולוגים“ חמומי־מוח בארץ נטסלו בחתלחות לחקקלות כאלה, כגון: „קיר“ חשמי בהוראת „עיר“ לעומת היסוד „קר“, „סר“, „כר“ בשפות מקומות רוסיים, כמו: קֶרֶטֶן, כאֶרְקָב, קוֹרֶסֶק, טאֶרְטָב ועוד ועוד.

הצלחה רבה, בייחוד בין החוקרים הצעירים בשדה הבלשנות בברית המועצות ותורת-לשון חדשה זו חדרה לתכניות הלימוד בבת-הספר הגבוהים; גם אחרי מלחמת העולם השנייה גברה ידם של תלמידי מאר, ותורת השתקפה גם בחקירותיו של גדול הבלשנים הסובייטיים בתקופה זו, חבר האקדמיה מִשְׁצ'אֵינֶוֹב. אמנם באחת האספות של עובדי „המכון ללשון ולמחשבה“ ליד אקדמית המדעים בשנת 1940 נתקבלה החלטה נגד הניתוח הפאֵלִיאונטולוגי לפי תורת מאר, אך אף על פי כן הגבירו חסידיו ותלמידיו את פעולתם ותעמולתם ואף נלחמו עם יריביהם בנשק של האשמה בריאקציה, באידיאליזם, בקוסמופוליטיזם ואף בגזענות — האשמות כבדות מאד במשטר המדיני של ברית המועצות. שיא לניצחונה של תורת מאר היתה החלטתה של נשיאות האקדמיה מיום 12 ביולי 1949, המכריזה את „תורת מאר“ כתיאוריה יחידה המחייבת בברית המועצות בעיון ובחקירת בעיות בלשניות.

תקופת ה„מאריזם“ הפרידה הפרדה גמורה בין הבלשנות הסובייטית לבין בלשנות המערב; השקפותיו של מאר ותלמידיו לא זכו לכל הערכה חיובית מבחינת החקירה הבלשנית הטהורה, ודעותיהם נפסלו לאור עובדות לשוניות, שאין להכחישן. אפילו בלשנים בארצות הדימוקריטיה העממית אחרי המלחמה, שלא הכירו בחורת מאר, לא זכו להשתתף בכתבי-העת הבלשניים של ברית המועצות, ואם הורשו בודדים להביע דעותיהם (למשל, הבלשן הפולני קוירִילובִיץ) הרי נתקלו בביקורת חריפה מאוד מצד חסידיו „התורה החדשה על הלשון“ ואף הואשמו בנטיית „בורגניות“.

אך יחד עם זאת אין להכחיש, כי בעיות אחדות, שעסקו בהן מאר ותלמידיו, ובייחוד מִשְׁצ'אֵינֶוֹב, כגון הבעיה של המבנה האָרגאטיבי, המופיע בלשונות הנִפְתִּיות הפֵּאִלִיאואֵסִיִּאניות והצפון-אמריקניות למשל, במשפט: „האיל נהרג על-ידי הצייד“ — בעוד שבעברית, למשל, או בלשונות אירופיות רבות תיתכנה צורות בשתי הדרכים (modi), פעיל וסביל, הנוגדות זו את זו, הרי בלשונות אלה אפשרי המבנה האָרגאטיבי בלבד; וכן החקירות על מבנה המשפט בלשונות הפרימיטיביות והתיאוריה הקשורה בהן על חלקי-הדיבור — כל אלה סייעו ליצירת הטיפולוגיה המורפולוגית של הלשונות ותרמו תרומה חשובה לבלשנות הכללית. לא עברה שנה, מאז נתקבלה ההחלטה הנ"ל של נשיאות האקדמיה בזכות „תורת הלשון“ של מאר, והנה החל מאבק חדש למפנה בבלשנות הסובייטית. המתחיל במצווה היה א"ס צ'יקובֶבֶה (מן האוניברסיטה בטיפליס, חוקר הלשונות הקאוקזיות); במאמר ארוך מעל דפי „פראבדה“ מיום 9 במאי 1950 מתח ביקורת חריפה, שיטתית ומעמיקה על אסכולת מאר, ובייחוד על תורת השלבים והתהליך הפאֵלִיאונטולוגי, וכן הבלט כמה סתירות בין „תורת-הלשון“ של מאר לבין יסודות המארכסיוֹם-לִיניניִים. הוויכוח, שהחל בו צ'יקובֶבֶה ושנמשך למעלה מחודשיים בהשתתפות חשובי הבלשנים הסובייטיים, הגיע למפנה חדש עם התערבותו של סטאלין, שפרסם באותה „פראבדה“ מיום 20 ביוני 1950, מאמר בשם „על המארכסיוֹם במדע-הלשון“², בצורת תשובות

1. למשל, בספריו „הבלשנות הכללית“ (1940), „איברי משפט וחלקי-דיבור“ (1945) ועוד.

2. המאמר (עם כמה תוספות) נדפס אחרי פרסומו ברוסיה בתרגום עברי בעיתון „קול העם“.

אחר כך בתוך חקובֶבֶה: י"ו סטאלין, „כתבים עיוניים“, הוצאת ספרית הסוֹעֵלִים, 1958, עמ' 201–241.

לשאלות בלשנים צעירים וחברי המפלגה [הקומוניסטית]. מאמר זה שם קץ לתקופת המאריזם ולמאריסטים בבלשנות הסובייטית.

את מסקנות המאמר אפשר לנסח בקצרה :

„מארכסיסט אינו יכול לראות את הלשון כבניין-על מעל הבסיס“ (תרגום עברי, עמ' 208). כי „הלשון אינה נוצרת מתוך בסיס זה או אחר, מתוך בסיס ישן או חדש, בפנים החברה הנתונה, אלא מתוך כל מהלך תולדות החברה ותולדות הבסיסים במרוצת הדורות. אין היא נוצרת על-ידי מעמד אחד איזה-שהוא, כ-אם על-ידי כל החברה, על-ידי כל מעמדות החברה, על-ידי מאמציהם של מאות דורות. היא נוצרה לא לשם סיפוק צרכיו של מעמד אחד איזה-שהוא. כי אם לשם סיפוק צרכי כל החברה, כל מעמדות החברה“ (שם, עמ' 204–205). ובמקום אחר :

„די לה ללשון כי תרד מעמדה עממית-כללית זו... בשביל שתפסיד את תכונתה, תחדל מהיות אמצעי למגע-ומשא בין האנשים בחברה, תיהפך לז'ארגון של איזו קבוצה סוציאלית, תרד מטה-מטה ותדון את עצמה לכליה“ (שם עמ' 205).

ומכאן: „נוסחת „מעמדיותה“ של הלשון היא נוסחה מוטעית, בלתי מארכסיסטית“ (שם, עמ' 216); „נוסחה זו סותרת כל מהלך ההיסטוריה של העמים והלשונות.

מערכת הדקדוק ואוצר מלותיה היסודי מהווים את אֲשִׁיות הלשון, שתכונותיה העיקרית הן יציבות ורציפות למרות התמורות ההכרחיות בה בקשר להתפתחות התרבות, המדע וכו'.

לדברי סטאלין סותרת תורת השלבים את תורת מארכס, שאינה מודה בהתפרצויות פתאומיות כתנאי למעבר הלשון מן האיכות הישנה אל החדשה, אלא בתמורות הדרגתיות.

וטענה אחרת חשובה נגד „תורת מאר“:

„אין להכחיש שקרבנות הלשונית של אומות, כגון האומות הסלאויות, היא למעלה מכל ספק, שחקירת קרבנות הלשונית של אומות אלה יכולה להביא למדע-הלשון תועלת רבה בעניין החקירה של חוקי התפתחות הלשון“ (שם, 226). והמסקנות הסופיות במאמרו של סטאלין :

„ככל שמדע-הלשון ימהר להשתחרר משגיאותיו של נ"י מאר, אפשר יהיה לחלצו מהר יותר מתוך המשבר העובר עליו כעת“.

מאמר זה (על תוספתיו השונות), בהתחשב בסמכותו הבלתי-מעורערת של המחבר בתקופה זו, נתן מכה ניצחת ל„תורת הלשון החדשה“ של מאר, הכריח את כל חסידי מאר להודות בפומבי בשגיאותיהם ואף נתן דחיפה עצומה לדיונים רבים על דרכי הבלשנות (אף במקצועות הומניסטיים קרובים, כפְּהִיסטוריה, אנתרופולוגיה ואתנולוגיה), בברית המועצות ובדמוקרטיות העממיות (דיונים אלה מצטברים לכרכים עבי-כרס ברוסית ובלשונות אחרות), וכן פתח דף חדש והגביר במידה ביותר את החקירה הבלשנית הראויה לשמה על עשרות הלשונות, בעלות מוצא ומבנה שונים, בכל רחבי ברית המועצות. הדגמה טובה לדרכי הבלשנות הסובייטית בימינו ולמכלול רב-הגוונים של בעיותיה ונושאיה יכול לשמש כתב-העת של אקדמית המדעים של ברית המועצות, „בעיות הבלשנות“, שאת חוברותיו לשנת 1955 אסקור להלן:

„בעיות הלשון“ הוא דו־רירון. שתפוצתו למעלה מ־13,000 טפסים; בכל חוברת מ־10 עד 12 גיליונות דפוס.

כתב־העת כולל את המדורים הקבועים הבאים:

(א) מאמר ראשי (בחוברת הראשונה של השנה). עִם רוב בעל מגמה פרוגרמטית. המאמר הראשי בשנה הנסקרת כאן הוא „על קִנִּין ובעיות הבלשנות“, פרי עטם של קונדראשוב ופיליפובה.

(ב) מאמרים, עִם רוב גדולים, המוקדשים לבעיות בלשניות כלליות ולנושאים מיוחדים, השייכים לא רק ללשון הרוסית אלא גם ללשונות שונות מלשונותיה הרבות של ברית המועצות ואף מחוצה לה. מניינם של המאמרים במדור זה הוא סימן להיקפן הרחב של הבעיות המעסיקות את הבלשנים הסובייטיים: בבעיות כלליות ומיוחדות עוסקים כאן מאמריהם של אֶלְכְּסַנְדֵּר וְקוֹלְשֶׁנְקוֹ, „יחסן של קטגוריות לוגיות ודקדוקיות“, של בֶּלְזְקִי, „תפקיד חקירתן המשווה־ההיסטורית העתידה של הלשונות“, של ווינוגראדוב, „בעית ההשפעה ההדדית ההיסטורית של הלשון הספרותית ולשון הספרות האמנותית“, ושל סֶרְגֶּי קֶרְנִיקוב, „ההשפעה ההדדית של הלשונות (בעית הסובסטרט)“.

בכל המאמרים הנ"ל משתקפת הדעה הרשמית של הבלשנות המארכסיסטית־הלניניסטית הסובייטית בתקופה שלאחר 1950, הממשיכה בליבון השאלות שנתעוררו בוויכוח הבלשני הגדול באותה השנה.

ואם יש כאן חזרה שלמה לשיטה המשווה־ההיסטורית, הרי היא נבדלת הבדל ברור מבלשנות המערב, מן ה„בלשנות האידיאליסטית“ (פוסלֶר) ומן התפיסה הפסיכולוגית־סוציולוגית של האסכולה הפוזיטיביסטית (די־סוקיר — פִּינֶה). ובייחוד מן הסטרוקטוראליזם ה„בורגני“ ועל אחת כמה וכמה מן האסכולה ה„אימפריאליסטית“ של הֶימְסֶלֶב הדני.

מאמרים אחרים במדור זה מוקדשים לבעית הלשונות הספרותיות השונות ולנושאים מיוחדים אחרים. ללשון הרוסית מוקדשים מאמריהם של הדיאלקטולוג הרוסי הנודע אֶבֶאנְסוֹב, „בעיות התפתחותה של לשון העם הרוסי (הווליקורוסי)“, של אורלובה, „מיונם של הניבים הרוסיים הדרומיים לאור העובדות הדיאלקטיות של ימינו“, של סֶרְגֶּי קוב, „עבודת אֶכּוֹב על לשון יצירותיו“, בלשונות אחרות עוסקים מאמרים של בודאגוב, „בעיות אחדות בחקר המשווה־ההיסטורית של התחביר בלשונות רומניות“, של לֶוֹן לֵיאָן וחוֹפּוֹ, „חלקי־דיבור בלשון הסינית“ (לאותו הנושא מוקדש מאמרו של גֵּאוֹ מִי־קֵאִי); של מֶנְדֶּלְשֶׁיֶב, „הכינוי הרומז בלשון האסקימוסית“, של סאוֹנְבֶּאֶב,

1. הרוצה לעמוד בהרחבה על ההבדל הזה בין הבלשנות הסובייטית לבין זו של המערב ימצא הסבר מקיף בספרה של זֶסְנִיָצְקָה, „בעיות חקר קרבחן של הלשונות ההודו־אירופיות“, שיצא לאור בשנת 1955 מטעם המכון לבלשנות של אקדמית המדעים של ברית המועצות, עמ' 822. עם „הפשרת השלגים“ במדיניות־החוק של ברית־המועצות חל שינוי גם ביחסם של הבלשנים הסובייטים לבלשנות המערב, וראוי לציין שבבקורת על ספרה הנ"ל של דנסיצקה כותב אֶלְכְּסַנְדֵּר בֶּלְזְקִי: „ההשפעה ההיסטורית בחייל בימינו“ („בעיות הבלשנות“, כרך ה' [1956], חוב' ב', עמ' 108).

...הליקוי העיקרי של הספר הוא הכאראקטריסטיקה המסולפת והבלתי־צודקת של הבלשנות המשווה־ההיסטורית בחייל בימינו“ („בעיות הבלשנות“, כרך ה' [1956], חוב' ב', עמ' 108).

הניבים בלשון הקנכית של ימינו; של סך־כך־ניקוב, שמות־מקומות ווולגו־אוקיים בטריטוריה האירופית של ברית המועצות; של סולטנוב, בעית ההתהוות של הלשון הלאומית במצרים (במאמר מובלטים השפעתם של הניבים העממיים, אֶל־צֶמֶיֶה על הלשון הספרותית, אֶל־פּוֹסְקָה ושימושם של ניבים אלה בלשון העתונות והספרות הפוליטית); של שירוקוב, מתולדות ההתפתחות של הלשון הספרותית הצ'כית, ושל יונוסלֶב, בעצת ההתהוות של הלשון הקירגזית הכל־לאומית.

אותו מכלול הבעיות והנושאים חוזר במדור הבא, ידיעות והערות, הכולל מאמרים וסקירות קטנים יותר. לשאלות הכלליות מוקדשות סקירותיהם של אֶכְמֶנוֹבָה, על המושג „איזומורפיזם“ של קטגוריות לינגוויסטיות (בקשר לבעיות השיטה של חקירה לכסיקולוגית, הנדונה בספרות הבלשנות הסובייטית בהיקף רחב); של גוֹלֶבִין, „לשאלת המהות של קטגוריה דקדוקית“; של קנאֶבָה, „עוד על שני דרכים של התפתחות המשפט המורכב“; של קוֹבֶטוֹן, „על משמעות המלה“ — עוסק ביחס שבין משמעות המלה ובין המונח; באותו הנושא דנות הערותיהם של קוֹרִילוֹבִיץ' ושל סְמִירְנִיֶצְקי; של סוֹפֶרְבֶנְסְקֶה — שתי סקירות על התעתיק; של הפולני שְׁטִיֶבֶר, „תיאורית הפונימות“ של בודואן־די־קורטֶזני בבלשנות של ימינו (ניסיון ללמד זכות של ה„פסיכולוגים“ של הבלשן הפולני הגדול שפעל ברוסיה; לדעת הכותב היה הפסיכולוגים תופעה פרוגרסיבית לגבי ההשקפות בבלשנות בתקופתו; כן הובלט ערכו של ב' כמיסד הפונולוגיה).

לשאלות מיוחדות בלשון הרוסית מוקדשות סקירותיהן של ווינגרדוב, קִיִּיֶטְנָה, סֶפֶקטוֹר וקֶטרוֹגֶנוֹבָה, בעוד שסקירותיהן של בולֶדִיֶב, מִפִּילֶוב ורֶשֶׁטוֹב עוסקות בלשונות ספרותיות שונות: הפרסית, של דֶנְסֶטֶן והאזובקית; סקירה של טוֹמֶנִיֶצ'ן דנה ב„הפיכת התווית (ארטיקל) לנטיית הדאטיב בלשון הארמנית החדשה“.

מדור נוסף, קטן יותר, „ויכוחים ועיונים“, מוקדש לליבון בעיות כלליות: סטיליסטיקה (ווינגרדוב), שאלה ומשפט שאלה (וִינֶקִין), קטגוריית הפְּרִיֶדִיקַט — (שלושה מאמרים של אִיסֶצֶנְקוֹ, סוֹפֶילֶוב ושפירא), שלושה מחברים דנים בלשונות האִיֶבֶריות־קאווקזיות — זוהי ירושה של תקופת מאר, שחרבה לעסוק בלשונות קאווקזיות, כמובן, בלי שהמחברים ישתמשו עוד בשיטה הפסולה שלו (המונח „אִיֶבֶר“ מציין קבוצת לשונות גרוזיניות); המחברים הם קֶפֶדֶזֶה, לֹמֶטְסִיֶדֶזֶה וצִיֶקוֹבָה; בנושא „יִפְתִי“ דומה עוסק בזהירות וִיֶצֶר, „על קרבת הלשון הפסקית עם הלשונות הקאווקזיות“. לשונות אחרות מוצגות בסקירותיהם של אֶלֶכְסֶבֶר, חלקי דיבור נומינאליים בלשונות המונגוליות; של צֶמֶנוֹב, „על חלקי דיבור בלשון הקירגזית“, ושל גרוֹנִין, „על שמות־התואר בלשונות הטורקיות“.

מדור חשוב מאוד, שעל פי רוב נדיר הוא בכתיבת בלשניים כלליים, והוא „הבלשנות ובית־הספר“, מוקדש לבעיות ההוראה ותכנית־הלימודים

1. המונח „איזומורפיזם“, שהמציאו י. קוֹרִילוֹבִיץ' ונֶיֶל, מציין את „הפאראלליזם של

מערכת (מבנה) ההגיים ושל מערכת המשמעות בלשון“ (השווה ב„בולטין של החברה הבלשנית הפולנית“, כרך י"ד [1955], עמ' 8).

של הבלשנות הכללית ב„פקולטות“ פילולוגיות בבת-ספר גבוהים ובמכוניס פדגוגיים, וכן להוראת הלשון הרוסית ולשונות אחרות. רוב המאמרים והסקירות במדור זה עוסקים בנושאים הנ"ל, לרבות דברי "צוקרמן, המוקדשים ל„הוראת הפונטיקה הרוסית לליטאים“.

תגובות הקוראים וכן תשובות המערכת כלולות במדורים „במת הקורא“ ו„מכתבים למערכת“.

מקום ניכר מוקדש בכתב-העת הנסקר ל„ביקורת וביבליוגרפיה“, כשני גליונות-דפוס בכל חוברת וחוברת. במדור זה נתפרסמו בשנת 1955 דברי-ביקורת וסקירות של 25 מחברים על ספרים וקבצים בבלשנות הכללית והרוסית ובחקר שאר הלשונות של ברית המועצות ומחוצה לה. גם במדור זה מגוון מאוד מכלול הנושאים, ובין הספרים הנסקרים – נוסף על העוסקים בלשון הרוסית (מורפולוגיה של הפועל הרוסי“ לאופנורסקי, „תולדות הלשון הרוסית הספרותית“ לִפְּמִילוב ואחרים) – יש ביקורות של ספרים על הלשונות: אירנית (הפונטיקה של הלשונות האירניות“ לסקולצ'קה), מונגולית („דקדוק משווה של הלשונות המונגוליות“ לִסְנֶז'וב), טאדז'יקית, סינית, יאקוטית, בֶּצְפִּית (אחת הלשונות האִיִּקְרִית-גרופיות) וכן על הגרמנית (ספר רוסי על „יצירת-מלים בלשון הגרמנית של ימינו“ וספר גרמני, שיצא ברוסיה, „קצור החיבור הגרמני“ לריזל), הרומנית (נסקר „הדקדוק האקדימאי של הלשון הרומנית“, 2 כרכים) ועל הלשונות הקלאסיות (תרגום הספר של הצרפתי שאנטרן, „מורפולוגיה היסטורית של הלשון היוונית“, ספר בולגארי של דֶּצֶ'ב, „על הלשון התראקית“, ספרו של מֶרְלִינְקוֹ, „הקדם-יוונית והיסודות הבלשניים הקדם-היסטוריים“ (בגרמנית, ווינה 1955 ועוד).

מחברים אחדים סוקרים במדור זה בעיות כלליות, כגון הסלאוויסטן הפולני קְרֶסְפֶּלְאווינסקי, הכותב על ניסיון חדש לביאור מוצאם של הסלאוויים; סלֶנְצֶ'ב, הסוקר את מחקריהם של הבלשנים הסיניים על חלקי-הדיבור בלשון הסינית. במדור „החיים המדעיים“ נמסרות סקירות על הנעשה בשדה הבלשנות במכוניס הבלשניים בברית המועצות ובארצות הדמוקראטיה העממית וכן על קונגרסים וכינוסים בין-לאומיים, הקשורים בבלשנות הרוסית. בשנה הנסקרת אנו מוצאים דו"ח על הכינוס הבין-לאומי של סלאוויסטים בברלין (בנובמבר 1954), על חלקם של הבלשנים הרוסיים בכינוס הבין-לאומי של סלאוויסטים בבלגרד (בנובמבר 1955), על הוועידה הכלל-סובייטית בדבר תיאום העבודה הדיאקטולוגית בברית המועצות, על „ימי עיון“ במוסדות מדע שונים, המוקדשים לבעית חלקי-הדיבור, ולבעית הסובסטרט בלשונות, על ועידות בלשניות ברפובליקות שונות בברית המועצות, וכן על הנעשה במכון לבלשנות ליד אקדמית המדעים של ברית המועצות ועוד.

בשנה הנסקרת נמצא בכתב-העת גם מדור בודד (שאינו קבוע, כנראה) בשם „תולדות המזרחנות“ ובו מאמרו של המזרחן הרוסי הנודע קראצ'קובסקי (מת לפני שנים אחדות) על הנושא: „המדע השמי באוניברסיטאות של ברית המועצות“ (המאמר נכתב עוד בשנת 1947 והופיע בחוברת 4 לשנת 1955, עמ' 83–88).

המזרחן הסובייטי המנוח סוקר במאמרו את דרכי המדע השמי ברוסיה מן המחצית השנייה של המאה הקודמת עד ימינו אנו. ובין השאר מעריך הוא את פעולתו של ד"ר חבולסון וכן של תלמידו ויורשו של חבולסון, פ"ק קלובצוב, שהקדיש תחילה תשומת-לב לאשורולוגיה ואחר כך העמיק את הוראת הניבים הארמיים, בהבליטו את הלשון הסורית וספרותה, פיתח את העניין באפוגראפיקה השמית, בפאפירולוגיה הארמית ובספרות העברית-ערבית, בייחוד הפילולוגית; הוא המשיך במשך 25 שנה אחרי מהפכת אוקטובר והודות לכך היה יכול לשמור על מסורת מדעית-השם גם בתקופת של ירידת ההתעניינות בה באוניברסיטאות בברית המועצות. כן נסקרת פעולת המרכז למדע השמי בלנינגראד אחרי שנת 1933, שכלל לימודים שמיים שונים (ערבית, חבשית עתיקה ואמהרית, עברית ואשורולוגיה ואף לשונות חמיות – בהנהלתם של קוקובצוב, קראצ'קובסקי, יושמנוב, ריפטין, אולדרוֹגה ואחרים (רובם מאלה נפטרו בימי המלחמה או אחריה). ההוראה התנהלה על בסיס בלשני, בהדגשת תולדות הלשון ובדקדוק משווה של משפחת הלשונות השמיות. כן הוקדשה תשומת לב לתולדות הספרות.

אחרי הפסקת-מה בגלל המצור על לנינגראד חודשו ואף הורחבו פעולות המרכז למדע השמי בעיר זו (יורשתו של קוקובצוב היא תלמידתו פיגובסקיה). באופן מיוחד הובלטה במאמרו של קראצ'קובסקי פעולת המרכז החדש שנוצר אחרי המהפכה בטיפלים, בו נעשה ניסיון מוצלח לקשור את חקר הלשונות והספרויות השמיות עם תולדותיה של גרוזיה (ובין השאר דובר כאן על הלשון העברית, החשובה לחקר הספרות הגרוזינית העתיקה).

בדבריו על צורכי מדע-שם הסובייטי אחרי המלחמה, שהוא חשוב כשלעצמו וכמקצוע-עזר לדיסציפלינות רבות של עמי ברית המועצות, הבליט קראצ'קובסקי בין השאר את ערכו של חקר הלשון העברית במלים הבאות: „באותה המידה (כיתר הלשונות השמיות – מ"א) רצויות בהרבה אוניברסיטאות קתדרות של הלשון העברית, לא רק בגלל היותה אחד מן היסודות העיקריים של מדע-שם הכללי, אלא גם כאמצעי הכרחי להבנת תולדות-התרבות של האנושות בימי-קדם ובימי-הביניים, ובמידת-מה גם בזמנים החדשים, כפי שמוכיחה הפוזתה הרבה בארץ-ישראל של ימינו“ (שם, עמ' 88).

אנו רוצים לקוות שמעצבי מדיניות ההוראה והמחקר בבתי-הספר הגבוהים בברית המועצות יתחשבו בדעתו של המזרחן הסובייטי המהולל.

הערות לחוברת הקודמת

א. דיר לי גוט ליב, בעל ההצעה שנתפרסמה בחוברת א של כרך זה, עמ' 88 מעיר הערות תיקון אלו:

(א) בסימן הניקוד לקמץ הקטן יש רווח בין הקו ובין העיגול, לפי הצעתי הקו נוגע בעיגול, וכל הסימן צריך להיות יחידה גראפית אחת, ולא שני חלקים נפרדים, כפי שמודפס שם. [מסיבות טכניות לא היה אפשר לחבר את העיגול עם הקו. — המערכת.]

(ב) בשורות 13—14 כתוב: לכושר הראייה של הקורא הבינוני. צריך להיות: לכושר הראייה הבינונית.

(ג) בשורות 14—15 כתוב: ויתרנו על ה„צוואר“ שבין העיגול ובין הקו המאוזן. צריך להיות: ויתרנו על „צוואר“ בין העיגול ובין הקו המאוזן.

(ד) בשורות 16—17 כתוב: הוצעו מתוך חישובים שבהיגיון מסוים. צריך להיות: יש בהן מידת-מה של היגיון (לא הצעתי את הסימנים מתוך חישובים מעין הנ"ל, אלא מתוך שיקולים גראפיים גרידא. מידת-ההיגיון שיש בסימנים הייתה תוצאה ישירה של הצורות הגראפיות — מעין תוצרת-לוואי).

(ה) בשורה 17 יש להשמיט את הנקודה אחרי המלה „הקמץ“.

(ו) בשורות 18—20 כתוב: מורכב מעיגול. צריך להיות: מכיל עיגול.

ב. להערת המערכת שבשולי ההצעה הנ"ל יש להוסיף:

ב„לשוננו“ כרך יד (תש"ו), עמ' 216, הציע מר' נ' בר גרין:

„הריני מציע בזה שינוי, שיש בו גם משום שמירה על הישן: לק"ג צורת פתח, שמתחתיו פתח שני מעומד (T) ולק"ק פתח, שמתחתיו נקודה (=חולם) מחוברת אליו (ס), מעין הקמץ של ימי הביניים). והרצים לשמור על הקריאה הספרדית של ק"ג בתיבות המועטות, שהחדשים יקראו בק"ק, יעירו על כך בהערת דפוס על הגיליון.“

ג. נתקבלו הצעות נוספות מאנשים בעניין הנ"ל, אבל אין המערכת רואה אפשרות להמשיך בפרסום הצעות אלו. כל ההצעות נשמרות בארכיון האקדמיה, ועתידה האקדמיה להשתמש בהן לכשיידונו בעיות התיקונים בכתב העברי.